

Lectori salutem!

A Sic Itur ad Astra Egyesület 2003. november 14-én immáron harmadik konferenciáját tartotta. A hagyomány 2001-ben, egy, 1956 történetével foglalkozó előadásokat felvonultató konferenciával kezdődött, melyet az Egyesület az 1956-os Intézettel közösen rendezett. A tavalyi hadtörténeti téma után ebben az évben a konferencia a *Vallás és társadalom* címet kapta.

Csakúgy, mint eddig, a tavasszal kiírt pályázatra beérkezett dolgozatokat az Egyesület szeptemberben szakértőkből álló zsűrivel bíráltatta el. Véleményük figyelembevételével alakult ki a végleges sorrend az ország számos felsőoktatási intézményből érkező tanulmányok között, mely szerint a pályázat nyertese Bolgár Dániel a berzétei fattyúszületések társadalomtörténetét bemutató dolgozata lett. A második helyen Csíky Balázs tanulmánya végzett, amely a tizenkilencedik század végének – huszadik század elejének Piliscsabáján, az istentiszteleti nyelvről folyó vitákat elemezte. A harmadik helyet megosztva Ullrich Balázs a kora középkori mágia és kereszténység viszonyát, illetve Tóvay Nagy Péter a hatvani premontrei kolostor történetét bemutató dolgozatai nyerték. Bár helyezést nem nyert, az Egyesület rajtuk kívül felkérte még a konferencián való részvételre Szántó Juditot, a késő középkori itáliai bibliaolvasási szokásokat bemutató elemzésével.

Ahogy ez szintén hagyományos, a konferencián elhangzott előadások tanulmány formájában megjelennek a *Sic Itur ad Astra* hasábjain, Ullrich Balázs írása kivételével, aki lemondott dolgozata közléséről. Kötetünkben ezek a dolgozatok olvashatók. Reméljük, hogy következő, *Társadalmi konfliktusok: Együttélés és konfliktuskezelés* című pályázatunkon hasonlóan kiváló munkák közül válogathatunk

a Sic Itur ad Astra szerkesztősége

Tóvay Nagy Péter
A hatvani premontrei prépostság története
1351-ig*

A források

AKÖZISMERTEN SZEGÉNYES FORRÁSADOTTSÁGÚ középkori magyar történelem egyik különösen gyér forrásokkal rendelkező területe a premontrei rend magyarországi története. Az alapítólevelek és az egyes monostorokra vonatkozó hazai okleveles anyag hiányát elsősorban a tatárjárás idézte elő. Ezen a tényezõn kívül még azzal is számolnunk kell, hogy a 15. század előtt a nem a király által alapított monostorok alapításait csak akkor rögzítették írásban, ha ezt a nemzetség örökösödési rendszere indokoltta tette.¹ A helyzetet tovább nehezíti, hogy a középkorból származó hazai, a rend szentjeinek történetét taglaló munka vagy jegyzék nem maradt az utókorra.

A belföldi források hiányát részben pótolták a külföldi kútfõkben fennmaradt, a rend középkori történetére vonatkozó információk. A források egyik csoportját a katalógusok alkotják, amelyek a rendfõnök vagy a *capitulum generale* utasítására azzal a céllal készültek, hogy az összes európai monostort felmérvén és lajstromba szedvén, a rend irányítását, az adminisztrációt elõsegítsék. Napjainkig összesen kilenc középkori premontrei katalógus vált ismertté a kutatás számára.²

* Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Szende László egyetemi tanársegédnek (ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék), aki észrevételeivel, tanácsaival segítette munkámat.

¹ BELITZKY, 1938. 474.; FÜGEDL, 1991. 35–66. Mindkét szerzõ a csornai prépost konfliktusát említette példaként, akit 1225-ben egy birtokrész miatt bepereltek. A prépost a birtokhoz való jogát hiteles tanúk tanúvallomásaival igazolta. A döntõ jelentõségû alapító oklevélrõl nem ejtett szót.

² A katalógusok többségét eredetileg a premontrei központi apátság õrizte. Forgalomban voltak azonban olyan jegyzékek is, amelyeket más premontrei rendház felügyelt (Pl. az *Ursbergi jegyzék* a 17. században is a névadó monostorban volt.) Azonban Prémontre 1790. évi pusztulásakor az iratok szétszóródtak. A szaktudomány a negyvenes évekig egyetlenegy eredeti monostorjegyzéket sem ismert.

A premontreiek hazai monostorainak legkorábbi ismert összegzését egy jegyzék, a 15. századi kódexben fennmaradt *Ninivei katalógus* adta.³ A kutatás által 1240 előttre datált, de egyébként keltezetlen *I. Ninivei katalógus* szövegében a magyarországi rendtartomány monostorai közül egyedül a váradhegyfokot említik.⁴ A *II. Ninivei katalógus* már pontosan datált szövege, a premontrei generális káptalan 1210 és 1240 közötti határozataiból közölt válogatást: a perióduson belül főként az 1234 és 1239 közötti időszakból. Az előzőnél több interpolációt tartalmazó katalógus összesen két magyar vonatkozású adatot őrzött meg. Elsőként András, váradhegyfoki kanonok 1234. évi premontrei látogatását, aki a rendi központból, többek között, a következő könyvekkel tért haza monostorába: *Lectionarium*, *Antiphonarium*, *Graduale*, *Sacramentarium*, *Martirologium*, *Liber Consuetudium*. A második regeszta Frigyes hamborni apát 1235. évi vizitációjának állomásait, összesen huszonkét monostort sorolt fel. A lista tehát elvben minden 1234-ig alapított premontrei monostort lajstromozott.⁵ A felsorolásból két olyan monostor is hiányzott, amely ekkor már biztosan működött.⁶ Az eltérésnek különböző okai lehettek. A szóban forgó monostorok a vizitáció ideje alatt esetlegesen még nem voltak premontrei kézen; csak később kerültek, rendváltás révén, a fehér kanonokok tulajdonába. Felmerülhet az is, hogy Frigyes nem látogatta meg a magyar cirkária valamennyi monostorát. A forrás, a katalógus anyaga is, szövegromlás miatt kárt szenvedhetett és ez is magyarázata lehet a kérdéses monostorok hiányának. Összegezve elmondható, hogy a *Catalogus Ninivensis* más jegyzékek szövegével rokonságot nem mutatott, kimutatható átvételt nem tartalmazott, és adatai

³ A *Liber monumentorum ecclesie Sanctorum Cornelii et Cypriani iuxta Ninive* elnevezésű kódex levéltári segédkönyvként volt használatos, és számos megsemmisült oklevél regesztáját őrizte meg. A kódexben két önálló, magyar vonatkozású összeírás, regesztagyűjtemény található.

⁴ Körmendy, Backmundra hivatkozva azt hangsúlyozta, hogy a jegyzék szövege kevésbé romlott, mert mindössze egy helyen mutatható ki interpoláció benne. KÖRMENDY, 2001b. 103. Az *I. Catalogus Ninivensis* magyar vonatkozású részeit közölte: JAKÓ, 1997. I. kötet. 180. (176. sz.)

⁵ A listában szereplő Almás viszont ebben az időben már nem volt premontrei tulajdonban, mert IX. Gergely 1238. évi oklevele arról tudósított, hogy a fehér kanonokok elhagyták ÁUO. II. 82–83. (45. sz.).

⁶ OSZVALD, 1957. 237. Oszvald szerint a két monostor a Nyulak szigetű monostor, amelyet egy 1225. évi királyi privilegialis említett, illetőleg Bény, amelynek 1217. évi létezéséről egy 1273-ban kelt oklevél tudósított. Ezzel ellentétben Györffy a két monostor esetében bencés illetőséget ismert el jogosnak (GYÖRFFY, 1963–1998. II. 228., IV. 652.).

összhangba hozhatók a hazai okleveles anyaggal. Jóllehet a rendházak neveit romlott alakban tartalmazta, mégis megbízható forrásnak tekinthető.⁷

A monostorjegyzékek következő csoportját a, backmundi terminussal, *Vetus Registrum*nak elnevezett, három jegyzékből álló kézirat-család képezi. A keltezetlen formában fennmaradt *Schäftlarni katalógus*t, írásképe alapján, az 1270 körüli évekre datálta a szakirodalom. Későbbi, 14. századi másolatban maradt ránk az *Ursbergi katalógus*.⁸ A Leo Santifaller által, Nikolaus Liebental boroszlói kanonok 16. századi másolati könyvében felfedezett *Vincentinus katalógus* eredetije az 1260–1290 közötti időszakban keletkezett.⁹ A szakirodalom az 1264 és 1270 közötti időszakra datálja a *Vetus Registrum* iratait.¹⁰ Azonban a jegyzékek egymáshoz való viszonya vitatott.¹¹ A szinoptikus katalógusok közös vonásai az azonos névívési hibákban, illetve a magyar cirkária monostorainak azonos sorrendben történő tárgyalásával érhetőek tetten. A három jegyzék ugyanazt a negyvenhárom monostort listázta.¹² A *Vetus Registrum* romlott névformákat őrzött meg, ugyanakkor hiteles és fontos forrásnak tekinthető, hi-

⁷ A *II. Catalogus Nivivensis* magyar vonatkozású anyagát lásd: BACKMUND III. 386–401. (ezen belül a magyar vonatkozású anyag a 397–398. oldalon található); OSZVALD, 1957. 237. A benne szereplő monostorok: Váradhegyfok, Lelesz, Meszes, Majk, Zsám-bék, Csorna, Túrje, Hatvan, Jászó, Zich, Cheim, Almás, Pály, Ábrány, Ócsa, Garáb, Kókényes, Jánoshida, Ság, Bozók, Szeben, Brassó.

⁸ Jelenleg mindkét iratot a Bajor Állami Levéltár őrzi. A *Schäftlarni katalógus* anyagát Györffy is felhasználta (vö. GYÖRFFY, 1963–1998.). A *Vetus Registrum* további két jegyzékének magyar vonatkozású anyagát és a katalógusok általános elemzését Backmund végezte el, Magyarországon pedig Körmendi Tamás közölte: BACKMUND, 1949–56. III. 402–416. (A *Vetus Registrum* teljes anyaga latin nyelven); KÖRMENDI, 2001a. 61–72.

⁹ SANTIFALLER, 1947. 255. A Vincenünus elnevezés a boroszlói premontrei apátság patrónusára, Szt. Vincére utal.

¹⁰ KÖRMENDI, 2001a. 70. Vö. BACKMUND, 1949–56. III. 368.

¹¹ Backmund szerint a legrégebbi a *Schäftlarni katalógus*, a három katalógus egymáshoz való viszonya azonban megállapíthatatlan. Körmendi véleménye szerint viszont a jegyzékek magyar vonatkozású anyagaiban található másolati hibák elemzése révén kimutatható, hogy a *Schäftlarni katalógus* magyar részének készítője a *Vincentinus katalógusból* dolgozott. Vö. KÖRMENDI, 2001a. 65.

¹² *Vetus Registrum* monostorai: Váradhegyfok, Ócsa, Turóc, Bozók, Ság, Nyulak szigete, Bény, Zsám-bék, Majk, Zsidó, Csút, Csorna, Rajk, Túrje, Mórighida, Horpács, Kaposfő, Rátót, Lázársziget, Szent Ágoston, Szent Kereszt, Garáb, Albea, Darnó, Hatvan, Kókényes, Szent Mihály, Jászó, Ocra, Lelesz, Drozza, Ábrány, Pályi, Szalánkemén, Soprizza, Géder, Szaggyú, Zenylni, Magedlin, Ivanics. Ezek közül huszonkettő teljesen azonos a *Ninivei katalógusban* szereplőkkel, nyolc között pedig jelentéktelen ortográfiai különbségek mutathatók ki. A kutatás öt monostort nem tudott azonosítani: Dorozza, Zenylni, Soprizza, Albea, Magedlin.

szen a lajstromok kizárólag rendi nyilvántartást szolgáltak és ezért meghamisítására sem törekedtek.

A szinoptikus katalógusok következő csoportja a *Catalogi Recentiores* gyűjtőnéven ismert három – *Windbergi*, *Heiligenthal*, *Tongerlooi* – katalógus.¹³ Mindhárom ugyanazt az eseményt rögzítette: az 1294. évi általános káptalan döntését, amelyben a magyarországi tartomány valamennyi monostorát öt csehországi (Litomyšl, Strahov/Mons Sion, Zábdrovice) és morva (Gradec/Hradisko, Luka) rendház felügyelete alá rendelte, mert a magyarországi prépostok nem tettek eleget vizitációs kötelezettségeiknek. A katalógusok közölték az új filiációs viszonyokat és a magyar prépostságok listáját.¹⁴ A katalógusok a ninivei katalógusokban szereplő monostorok közül, a tatárjárás veszedelmét túlélő monostorokat és az 1242 után alapított rendházakat tartalmazták egészen 1294-ig bezárólag.¹⁵

A premontrei rend történetére vonatkozó források másik nagy csoportját a történetírók által készített szentéletrajzok, és a katalógusok alkotják. Fossesi Hugó *Vita Norberti* című, két változatban fennmaradt, az alapítóról szóló hagiográfiája a magyar tartományra vonatkozó adatokat nem őrzött meg, hiszen ekkor hazánkban még legfeljebb csak egy premontrei rendház létezett (Várad-hegyfok).¹⁶ Az első jelentős rendtörténeti összegzés Lairuelz tollából született meg 1603-ban. *Optica regularium* című művében negyvenöt középkori magyarországi prépostságról tudósított. Oszvald, egy korábbi (1939) véleménye alapján, nem tartotta munkáját forrásértékűnek. Véleménye szerint a szerző semmiféle jegyzéket nem ismert az 1294. évi káptalanról és a cseh-morva filiációt csak önkényesen rendelte hozzá ahhoz a monostorhoz, amelyhez éppen jónak látta. Oszvald számára elfogadhatatlan volt Lairuelz állítása, miszerint a magyarországi premontrei prépostságok éppen virágzásuk idején, 1294 és 1516

¹³ A *Catalogi Recentiores* terminus Backmund elnevezése. A három jegyzék közül egyik sem maradt az utókorra eredetiben. A *Windbergi katalógus* 14. századi, a *Heiligenthal* lista 1458. évi átírásban maradt ránk. A *Tongerlooi jegyzék* pedig három példányban maradt fenn, amelyek közül kettőt a belgiumi Tongerlooi rendházi levéltárában, egyet pedig az averbodei monostor gyűjteményében őriznek.

¹⁴ A *Catalogi Recentiores* heiligenthal

és tongerlooi katalógusának magyar vonatkozású anyagát szintén Oszvald közölte. OSZVALD, 1957. 237–238. A *windbergi jegyzék* adatait nem adta közre, de jegyzék a másik kettőhöz képest jelentős eltérést nem tartalmaz.

¹⁵ Az első katalógusból csak tizenhét szerepelt benne, és ezért arra lehet következtetni, hogy a tatárjárás miatt két erdélyi monostor (Meszes, Zich) és két zárda (Brassó, Nagyszében) elpusztult. Ezeket túl tartalmazott még huszonegy 1242 után alapított monostort is.

¹⁶ Vö. GEUDENS, 1886.

között cseh-morva irányítás alatt állottak volna.¹⁷ Kőrmendi Tamás ezzel ellentétben Lairuelz munkáját forrásnak tekintette, mivel az annalista művében az *Ursbergi katalógus* mellett, egy mára már elveszett adatbázist, az *Osterhofeni jegyzéket* is felhasználta.¹⁸

A 17. század első felében alkotó Jean Le Paige/Johannes Pagius, 1633-ban, Párizsban megjelent, *Bibliotheca ordinis Praemonstratensis* című művében, egy általa összeállított jegyzék alapján, harminckilenc középkori premontrei rendházat sorolt fel. A szakirodalomban forrásértéke vitatott. Oszvald szerint Pagius listája „a nagy kaoszban az egyetlen fix pont”, ennek megfelelően az egyik legfontosabb forrásként tartotta számon.¹⁹ Úgy vélte, hogy „Lepaige 1633-ban [...] az egyetlen káptalan számára 1320-ban hivatalosan összeállított, az összes premontrei prépostságokat magában foglaló jegyzéket” adta ki.²⁰ Az újabb kutatás szerint azonban az 1320-as jegyzéket Pagius saját maga írta és ezért a *Catalogus Pagienensis* inkább tudománytörténeti érdekességnek tekinthető, forrásértéket nem tulajdonít neki.²¹

A 18. századi rendtörténetíró Hugo, 1734–36-ban publikált, *Annales ordinis Praemonstratensis* című művében, magyar vonatkozásban hatvanöt prépostságot említett, s forrásai között szintén szerepelt az *Osterhofeni jegyzék*. Forrásértékét, a Laiurelzel szemben alkalmazott érveléséhez hasonlóan Oszvald megkérdőjelezte. Elmarasztalta a francia szerzőt, hogy az nem premontrei illetőségű monostorokat is a fehér kanonokok tulajdonában lévők közé sorolt, sőt némelyik nevet némi betűváltozással többször is szerepeltetett a listájában.²²

¹⁷ LAIRUELZ, 1603. Megjegyzendő: ekkor még, a rendtörténetírók munkáin kívül, a kutatás számára egyetlen katalógus sem volt ismert. OSZVALD, 1939. 5–9.

¹⁸ KŐRMENDI, 2001a. 64.; KŐRMENDI, 2002a. 4. Hugo és Lairuelz egyaránt hivatkozott az *Osterhofeni jegyzékre*.

¹⁹ OSZVALD, 1957. 233.

²⁰ OSZVALD, 1939. 16–18.

²¹ LE PAIGE, 1633. (A hazai monostorokra vonatkozó katalógusa: 326–344.). Kőrmendi szerint a Pagius által felsorolt 39 monostor közül 34 megegyezik a *Catalogi Recentiores* listájával, sőt, a hibák is ugyanazok. La Paige fő forrása az 1294. évi határozatokat is tartalmazó *Catalogi Recentiores* volt, de ismerte a *Vetus Registrum* valamilyen másolatát is. La Paige eljárása az volt, hogy azokat a rendházakat, amelyeket az 1294. évi listában nem talált meg, a *Vetus Registrum* alapján kipótolta és a jegyzéke végére odaillesztette. Pagius nem bizonyította azt sem, hogy a magyar monostorok 1320-ban valóban kikerültek a cseh-morva felügyelet alól. Tény, hogy Pagius művében maga is bevallotta, hogy az általa közölt katalógus kompiláció. (KŐRMENDI, 2001a. 69–70.; KŐRMENDI, 2002a. 5, 27.)

²² HUGO 1734–1736.; OSZVALD, 1939. 5–9.

A külföldi források külön csoportját alkotja a premontrei anyamonostor halottaskönyve, amely magában foglalta a kezdetektől a 18. századig mindazon előljárók, mecénások, jótevők nevét, akik valamikor, valamilyen formában segítettek Prémontrét. A könyvet 1175–1178 között kezdték el vezetni és belekerült mindazon személyek neve, akik Prémontréban vagy valamely filiájában haláloztak el. Ez a különleges forrástípus azonban nem tartalmazott évszámot, csak hónapot és napot. A könyv használóit praktikus szempont vezette: az évfordulók, megemlékezések megrendezéséhez ezek az információk is elegendők voltak. A Waefelghem által 1913-ban publikált *Obituaire* szövege hét váradhegyfoki apátról, egy váradhegyfoki szerzetesről, egy váradhegyfoki filiamonostor alapítójáról, valamint egy leleszi apátról tett említést.

Sajátos forrásnak tekinthetők a levelekben, irodalmi művekben, illetőleg sírversekben fennmaradt, a premontrei rendre vonatkozó információk. 1218–1219 körül Gervasius generális apát (1209–1221) és a váradhegyfoki prépost között lezajlott levélváltás során a magyar előljáró annak a jogosítványnak a másolatát kérte, amely alapján a premontreiek, más rendekhez hasonlóan, olyan kiváltsággal rendelkeztek, amely szerint mentesek a keresztes háborúk céljára szedett adók befizetése alól.²³ Anzelm, havelbergi apát *Dialogi* című műve és a halálára készült epitáfium egyaránt tartalmazott a rend korai történetére vonatkozó adatokat.²⁴

A 20. századi történétírók közül Alphonse Zak *L'ordre de Prémontré en Hongrie*; Raphael van Waefelghem parki premontrei *Repertoire des monastères de l'ordre de Prémontré*, és Laurent Henri Cottineau *Repertoire topo-bibliographique des Abbayes et Prieurés* című, a század harmincas éveiben megjelent művei, valamint Backmund *Monasticonja* a megemlítendő szintézisek. Zak steinfeldi prépost a magyarországi cirkária monostorait vizsgálta és a rend hazai működésére vonatkozóan közölt adatokat.²⁵ Waefelghem hipotézise szerint összesen 72 középkori premontrei prépostság létezett hazánkban. Ezt a valószínűtlenül magas számot kortársa, Horváth Tibor Antal kétségbe vonta.²⁶ Cottineau farnborough-i bencés apát kétkötetes munkájában, más rend apátságai mellett a premontrei rend monostorait, és a monostorokra vonatkozó szakirodalmat is ismertette.²⁷ A közelmúlt legismertebb premontrei rendtörténete

²³ Az apát levele összesen négy prépostságot sorolt fel Magyarországon: a Prémontréból alapított Váradelőhegyet, és a Riével (*Regia Vallis*) filiájaként definiált Francavillát, Garábot, Bozókot.

²⁴ KOVÁCS I. 2002. 18; TÖRÖK, 2002. 49–51.

²⁵ ZAK, 1911; ZAK, 1920.

²⁶ WAEFELGHEM, 1930; HORVÁTH T. A., 1931.

²⁷ COTTINEAU, 1939.

Backmund műve, amelyben valamennyi cirkáriára vonatkozóan részletes információkat találhat a kutató.

Jóllehet a középkorból nem maradt fenn a premontreiek történetének tanulmányozását segítő magyar kútfő, a későbbiek folyamán azonban születtek magyar rendtörténeti munkák. Az elsők között Pázmány Péter katalógusa szerepel, amely ötvenhat magyarországi premontrei prépostságot sorolt fel.²⁸ Az ezt követő időszakból a gazdag egyháztörténeti forrásanyaggal rendelkező, a jezsuita Hevenesi Gábor gyűjtésének eredményeképpen létrejött *Collectio Hevensiana*, valamint Pray György kétkötetes magyar egyháztörténete, és Katona István monumentális történeti szintézise említhető meg, amelyek az egyes hazai premontrei monostorokra vonatkozóan szintén tartalmaztak anyagokat.²⁹ Fejér György összesen huszonnyolc helyet lokalizált, amelyek között nyilvánvalóan nem premontrei illetőségű monostorok is szerepeltek (Landek, Háj, Hanta).³⁰

A 18. században már egy hazai rendtörténet megírására is kísérletet tettek, amely egy névtelen szerzőtől származott és kéziratban maradt az utókorra.³¹ A 19. század elején Mallyó József jászómindszenti plébános, *Brevis notitia circa riae Hungariae ordinis Praemonstratensis* című munkájában rendtörténeti szintézist alkotott, amely ugyancsak kéziratban maradt és ötven prépostság létezéséről tudott.³² A bencés Fuxhoffer Damján *Monasteriologia regni Hungariae*, 1803-ban megjelent művében a premontreiek tárgyalásánál teljes egészében, barátja, Mallyó leírását követte, csak abban tért el tőle, hogy nem közölte a női monostorokat, ezért nála a monostorok száma csupán negyvenkettő. Danielik János egri kanonok 1866-ban publikált művében fő vonalakban bemutatta a nyugati szerzetesség kialakulását, majd Szent Norbert korát, a kanonoki intézmény történetét, valamint a rendalapító életét ismertette. A rend nemzetközi és hazai történetét is taglalta, a magyar cirkária monostorainak számát tekintve pedig Fuxhoffert követte. Műve a tudományos kutatásban sajnos csak kevésbé használható, mivel – elődeihez (a 18. századi névtelen, Mallyó) hasonlóan – Danielik műve sem alapult önálló oklevél-kutatáson.

A premontrei tanárként, később pedig a *Katholikus Néplap* és a *Religio* szerkesztőjeként is tevékenykedő Kádas Ferenc Rudolf a kanonokrend intézmé-

²⁸ PÉTERFFY, 1741–1742. 276.

²⁹ KATONA, 1778–1817; PRAY, 1776.

³⁰ FEJÉR, 1829–1844. VII. 2. 321–322.

³¹ *Canonicorum Praemonstratensium praepositurae olim per inclitum Hungariae regnum habitae*. Az irat hatvannégy prépostságról tudósított.

³² VÖ. VIDÁKOVICH, 1934. 239–307.

nyének keletkezéséről írt cikket.³³ Rupp Jakab és Ortvay Tivadar művei szintén tartalmaztak a rend hazai történetére vonatkozó adatokat.³⁴ Lukcsics Pál a somlóvásárhelyi apácák történetéről írt monográfiát.³⁵ A fehér kanonokok hazai történetének jelentős kutatója volt Horváth Tibor Antal is, aki az *Analecta Praemonstratensia* hasábjain, valamint emlékkönyvekben, értesítőekben megjelent tanulmányaiban, az okleveles adatok vizsgálatára helyezte a hangsúlyt.³⁶ Karácsonyi János pedig megpróbálta kideríteni, hogy melyik volt a hazánkban elsőként létesült premontrei monostor.³⁷ Timár Kálmán irodalomtörténész a premontrei vonatkozású kódexek anyagát vizsgálta részletesen.³⁸ A Békefi, Kollányi és Lukcsics által összeállított kézirat összesen harmincegy középkori premontrei rendházról tudósított.³⁹ Hermann Egyed premontrei kanonok szintén foglalkozott a rend magyarországi múltjával és nézete szerint a tudományos vizsgálat harminchárom premontrei monostort igazolt.⁴⁰ Oszvald Ferenc Arisztid premontrei szerzetes, tanár a középkori premontrei cirkária rendtörténetének egyik legfontosabb kutatója volt, aki nagy hatású cikkeiben valamilyen magyarországi monostor történetével foglalkozott és a magyar cirkária monostorainak számát harminc-kilenc rendházban határozta meg.⁴¹ Kumorovitz Lajos Bernát (1900–1992) a leleszi konvent hiteleshelyi működését tárgyalta részletesen.⁴²

³³ KÁDAS, 1855. Életére vonatkozóan: MKL VI. 15–16.; SZINNYEI, 1891–1914. V. 790.

³⁴ RUPP, 1870–1876.; ORTVAY, 1892. Balics kétkötetes művében szintén foglalkozott a premontreikkel, Bunyitay, Keresztúry pedig Váradhegyfok alapítását vizsgálta (BALICS, 1885–1890.; BUNYITAY, 1883.; KERESZTÚRY, 1806.)

³⁵ LUKCSICS, 1923.

³⁶ HORVÁTH T. A., 1927. Egyéb írárok: HORVÁTH T. A., 1928.; HORVÁTH T. A., 1930a.; HORVÁTH T. A., 1930b.; HORVÁTH T. A., 1931a.; HORVÁTH T. A., 1931b.; HORVÁTH T. A., 1931c.; HORVÁTH T. A., 1931d.; HORVÁTH T. A., 1934.; HORVÁTH T. A., 1935.; HORVÁTH T. A., 1937.; HORVÁTH T. A., 1940.; HORVÁTH T. A., 1941.; HORVÁTH T. A., 1942.; HORVÁTH T. A., 1943. Tudományos munkásságára vonatkozóan: BENDEFY, 1965. Az *Analecta Praemonstratensia* folyóirat az Egyetemi Könyvtárban található.

³⁷ KARÁCSONYI, 1927. Balanyi a szerzetesekről szóló könyvében tárgyalta a premontreiket is (BALANYI, 1923.). A Margit-szigeti és a majki prépostságról szintén születtek tanulmányok (KIS, 1931.; NITSCH, 1910).

³⁸ TÍMÁR, 1924. Életére vonatkozóan: CZAJTÁNY, 1971.

³⁹ BÉKEFI–KOLLÁNYI–LUKCSICS, 1922. Az Esztergomi Prímási Levéltár kéziratos katalógusa. Vö. OSZVALD, 1939. 16; OSZVALD, 1957. 235.

⁴⁰ HERMANN, 1938.; HERMANN, 1940.; HERMANN, 1973. Munkásságára vonatkozóan: PAULAI, 1970; SÜMEGI–ZOMBORI, 1998. 37–39, 41–58.

⁴¹ OSZVALD, 1934.; OSZVALD, 1939.; OSZVALD, 1940a.; OSZVALD, 1940b., OSZVALD, 1957.

⁴² KUMOROVITZ, 1928.; KUMOROVITZ, 1929.; KUMOROVITZ, 1932.; KUMOROVITZ, 1934.

A külföldön alkotó premontrei Gábriel Asztrik, többek között, a hazai premontreiek történetét, a premontrei szellemiséget vizsgálata.⁴³ A premontreiek teológiáját, kódexeit Mezey László tanulmányozta részletesen.⁴⁴ A fehér kanonokok építészét Holnapy Dénes, Kozák Károly, Pámer Nóra és Valter Ilona kutatta.⁴⁵ Az újabb szakirodalomban, Demény-Dittel Lajos a hatvani prépostságot tárgyalta, Hervay Ferenc Levente, Puskely Mária, Ullmann Péter foglalkozott a rend múltjával.⁴⁶ Kovács Imre Endre és Körmendi Tamás a rendre vonatkozó forrásokat és a hazai történetét elemezte behatóan.⁴⁷

A hatvani premontrei prépostság története az írásos források tükrében

A hatvani prépostság és a katalógusok

A fentebb áttekintett források közül számos kútfőben a hatvani premontrei prépostság neve is előfordult. A katalógusok szövegeinek vizsgálatával megállapítható, hogy a monostor biztosan 1240 előtti alapítású, hiszen neve már a *II. Ninivei katalógus* anyagában szerepelt. A katalógusokból rekonstruálhatók Hatvan filizációs viszonyai is. Öt forrás (*Catalogus Hilgentalensis, Niniven-sis, Pagiensis, Tongerloensis, Windbergensis*) tanúsága szerint Hatvan anyamonostora Váradelőhegy volt. Oszvald elgondolása szerint, az adonyi monostor adatai alapján, a hazai filizációs rendszer működési szisztémája a következő volt: az atyaapát az alapítandó filiába elküldött egy szerzetest az anyamonostor tagjai közül, aki az új rendházban megkapta a préposti címet, amelyet akkor is megtarthattott, ha később esetlegesen visszahívták.⁴⁸ Az új rendház alapítása, a rendi statútumok szerint, úgy ment végbe, hogy először az alapító az új monostor legfontosabb épületeinek megépítését (kápolna (*oratorium*), hálóterem (*dormitorium*), ebédlő (*refractorium*), vendégszoba (*cella hospitum*), és porta szoba (*cella portarii*)) teljesen befejezte. Ezt követve az anyamonostor elküldte a filiába a

⁴³ GÁBRIEL, 1934.; GÁBRIEL, 1938.; GÁBRIEL, 1943.; GÁBRIEL, 1960.; GÁBRIEL, 1971.

⁴⁴ MEZEY, 1957.; MEZEY, 1963.; MEZEY, 1965–1967.

⁴⁵ KOVÁCS I., 2002. 32–34; DERCSÉNYI – VOIT, 1969. 270–272; KOZÁK, 1972.; KOZÁK, 1973.; KOZÁK, 1974.; PÁMER, 1967.; VALTER, 1996.; VALTER, 1998.; VALTER, 2002.

⁴⁶ DEMÉNY-DITTEL, 1995.; DEMÉNY-DITTEL, 1999.; PUSKELY, 1998.; ULLMANN, 1998.; MKL IV. 649. Hervay szerint 32 darab monostor létezett: KMTL 558.

⁴⁷ KOVÁCS I., 1990.; KOVÁCS I., 1991.; KOVÁCS I., 1994.; KOVÁCS I., 1996.; KOVÁCS I., 2000.; KOVÁCS I., 2002.; KÖRMENDI, 2001a.; KÖRMENDI, 2001b.; KÖRMENDI, 2002a.; KÖRMENDI, 2002b.; KÖRMENDI, 2003.

⁴⁸ OSZVALD, 1957. 232.

legalább tizenkét főnyi szerzetesből álló kontingensét és a szükséges szakrális könyveket.⁴⁹

Az ily módon megalapított hatvani monostor, más premontrei rendházhoz hasonlóan, az apát/prépost vezetése alatt működött tovább. A prépostot az atyaapát elnökletével, a konvent tagjai választották, de az egyéni szavazás kizárásával, bizonyos számú választók megbízása útján. A prépostot mindig élethossziglan választották és hivatalában az atyaapát erősítette meg. Később felszentelés és hivatalos tudomásulvétel céljából a megyés püspöknek is bemutatták. A megválasztott a választást követő generális káptalanon fogadott engedelmességet a prémontréi főapát előtt. A premontrei konventek tagjai, és így valószínűleg a hatvani rendházi is, a préposton kívül a következő személyek voltak: a prépostot helyettesítő prior, az alprior, a monostor rendjét őrző felügyelő (*circator*), a monostor épületét karbantartó házgondnok (*provisor*), az étellemezést szervező pincemester, a vendégekkel és a szegényekkel foglalkozó vendégmester, az újoncmester, a betegfelügyelő, a kántor (*succentor*), a könyvtáros, a sekrestyés és a ruhatáros. A monostor életét az ún. monostori tanács irányította, amely az apátból és az idősebb rendtagokból állott és feladatai közé a számadások vizsgálata, csere-, kölcsön-, adásvételi ügyek intézése tartozott. A kanonoktól eltérően szürke talárt viselő, szellemi képzésben nem részesülő, kétkezi munkát végző laikus testvérek (*conversus*) hazai működéséről adat nem maradt fenn, ezért jelenlétükkel valószínűleg Hatvanban sem kell számolnunk.⁵⁰

A későbbiek folyamán az anyamonostor apátja (*pater praepositus/pater abbas*) rendszeresen vizitálta a filiát. Szent Norbert nagy hangsúlyt fektetett a vizitációkra, ezért a premontreieknél, más rendekhez képest erősebben volt jelen a kontroll. A rendszerben négy szintű ellenőrzés folyt: vizitált a prémontréi főapát, a rendtartományok élén álló *vicarius*, a *capitulum generale* kiküldöttje és az atyaapát.⁵¹ Hatvan esetében mindössze egy ilyen hivatalos látogatásról maradt fenn adat: Frigyes hamborni apát 1235. évi vizitációjáról. Ezen kívül a hazai cirkáriában zajló premontrei vizitációk (a 14. században: István sági, Péter

⁴⁹ Az alapításokkal az 1234–1238 közötti szabályzatok foglalkoztak (*Distinctio IV. Caput 2 és 3.*). A szükséges könyvek: misemondó/zsoltár/szertartásos könyvek, himnuszgyűjtemény, rendszabály. KOVÁCS I., 1991. 6.

⁵⁰ Magyarországon ez a modell csak részben működött így, hiszen a külföldi monostorokhoz képest a hazai premontreiek viszonylag kevés fővel rendelkeztek, és a szerzetesi státúumok maradéktalan követését bizonyos helyi sajátosságok (pl. a hiteleshelyi tevékenység) erőteljesen akadályozta. Vö. HORVÁTH T. A., 1934. 1. 6–27.

⁵¹ Később, a 15. században, a magyar cirkária élén a generális apát helyetteseként álló *vicarius abbas generalis* tisztségét hazánkban a sági és a leleszi prépost töltötte be.

leleszi, János leleszi, Pálóczy Domokos leleszi, sőt a 16. században Szaniszló leleszi, Fegyverneki Ferenc sági prépost) közül egy sem érintette Hatvant.⁵²

Míg az anyamonostor meghatározását tekintve (az egyetlen Lairuelz kivételével, aki Jánoshidát jelölte meg) a katalógusok szinoptikusak, addig az egyházmegye megjelölésében ez korántsem mondható el. Bár a rendházat a források többsége (*Ninivensis, Pagius, Tongerloensis, Windbergensis*) helyesen az egri egyházmegyében helyezte el, a katalógusok további csoportja a váci (*Catalogus Lairuelz, Scheftlariensis, Ursbergensis, Vincentinus, Hugo*) és az esztergomi (*Catalogus Hilgentalensis*) egyházmegyét jelölte meg. Györffy szerint ennek a katalógusok pontatlanságán túl az is oka lehetett, hogy a monostor két, az egri és a váci, egyházmegye határán feküdt.⁵³

A katalógusok egyöntetű véleménye szerint a hatvani monostor két filiát alapított. A rendi szabályzatok értelmében egy filia létrehozásához az anyamonostornak legalább negyven szerzetessel kellett rendelkeznie, ebből azonban, a hatvani rendház létszámára vonatkozóan, mégsem vonhatunk le biztos következtetéseket, hiszen a középkori magyar cirkáriában nem követték maradtalanul a rendi statútumokat.⁵⁴ Hatvan elsőként a csornai rendházat népesítette be szerzetesekkel (*Catalogus Hilgentalensis, Hugo, Lairuelz, Ninivensis, Pagius, Tongerloensis, Windbergensis*). A *Ninivei katalógusban* nem szereplő, ezért nyilván későbbi, de 1294 előtt létrehozott zsidói rendház (*Catalogus Hilgentalensis, Pagius, Tongerloensis, Windbergensis*), az egyik legutolsó középkori premontrai alapítás volt Magyarországon.⁵⁵ A katalógusok és a hatvani prépostság összefüggéseit az alábbi táblázatokban foglaltam össze.

⁵² Egy esetleges 1183-as vizitációra vonatkozóan nincsen hiteles forrásunk. A magyarországi cirkária tagjainak a generális káptalanon történő részvételéről csupán egyetlen adat maradt fenn (1342. Pál jászói prépost részvétele Prémontréban. Vö. ZAK, 1920. 11.), de minden valószínűség szerint a magyar premontréiek a távolság és a hazai sajátos viszonyok következtében többnyire távol maradtak a gyűlésektől.

⁵³ GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.

⁵⁴ „*Nec ullum locum accipiemus ad abbatiam faciendam, nisi habeamus quadraginta clericos, vel nisi causa necessitatis aut utilitatis a Praemonstratensi abbate vel a generali capitulo fuerit aliter dispensatum.*” KOVÁCS I., 1991. 8.

⁵⁵ A zsidói rendház a hazai okleveles anyagban egy 1284-es oklevélben szerepelt először. Mivel azonban nem tudjuk pontosan, hogy mikor is alapították, nem dönthető el biztosan, hogy ez volt-e a legutolsó Árpád-kori premontrai alapítás hazánkban, hiszen például az 1264-ben alapított Csőt még későbbi is lehet a zsidóinál.

Ninivei	Schäftlarni	Vincentinus	Ursbergi
HOTVIN	HOCWAN	HOTWAN	HOCWAN
Agriensis	Waciensis	Waciensis	Waciensis
S. Stephani Waradiensis	–	–	–
S. Michael de Zirna	–	–	–

Catalogi Recentiores⁵⁸

Windbergi	Tongerlooi	Heiligenthal
COTHWAN	CATHWAN	COTAWAN
Agriensis	Agriensis	Strigoniensis
S. Stephani	S. Stephani	S. Stephani
filia de Hotw... de Zirna és Cothwam-de Sydow	filia de Hotw... de Zirna és Cothwam-de Sydow	Syrna-quondam de Catavan és de Sydow-quondam de Cothwan

⁵⁶ *Ninivei*: Filia S. Stephani Agriensis dyoc: Hotvin (OSZVALD, 1957., 237.; BACKMUND, 1949–1956. III. 397–398.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 98.), Hotuin, filia S. Stephani, Agriensis (BACKMUND, 1983. 2. 533.) és Filia Hotvin-Heuriensis dyoc. S Michael de Zirna (OSZVALD, 1957. 237.; BACKMUND, 1949–56. III. 397–398.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 98.).

⁵⁷ *Schäftlarni*: Hocwan (KÖRMENDI, 2001a. 71), Hocwan, Waciensis (BACKMUND, 1983. 2. 533.), Wacien. Dyoc. Hotwan! (GYÖRFFY, 1963–1998. III. 98; BACKMUND, 1949–1956. III. 413.); *Vincentinus*: Hotwan, Waciensis Dyocesis (KÖRMENDI, 2001a. 65, 71.); Hotwan, Waciensis Dyocesis (BACKMUND, 1983. 2. 533.); *Ursbergi*: Hocwan (KÖRMENDI, 2001a. 65, 71.). A *Vetus Registrum*ban a filiációs kapcsolatok a magyar anyagnál nem szerepeltek, így a *Schäftlarni*, az *Ursbergi* és a *Vincentinus katalógus* semmit sem mond Hatvan anyamonostoráról és leányegyházairól.

⁵⁸ *Windbergi*: Cothwan, Filia S. Stephani, Agriensis (BACKMUND, 1983. 2. 533.), *Tongerlooi*: Abbatii Montis Syon assignata fuit paternitas istarum quatuor: filia quondam S. Stephani-de Cathwan –Aggriensis (OSZVALD, 1957. 238; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 98; BACKMUND, 1949–1956. III. 444–445.), Cathwau, Agriensis Filia S. Stephani (BACKMUND, 1983. 2. 533.) és quondam filia de Hotw [...] de Zirna-Javoicensis (Jauriensis), illetve filia quondam Cothwam-de Sydow-Waciensis (OSZVALD, 1957. 238.); *Heiligenthal*: 2. Cotawan-quondam S. Stephani-Strigoniensis (OSZVALD, 1957. 237.; BACKMUND, 1983. 2. 533.) és de Syrna-quondam de Catavan-em nincs jelezve, illetve de sydow-quondam de Cothwan-waciensis (OSZVALD, 1957. 237.).

Le Paige	Lairuelz	Hugo
COTHEVAN	HOTTOVAN	HOTTOVAN
Agriensis	Vaciensis	Vaciensis
S. Stephani	Pontis Joannis	Strahoviae
Zirna seu Scirne dioc. Jauriensis fil. Cothevan és Sydow dioc Vaciensis filia Cothevan	Goteshay	Cothwan Zirna seu Scirne dioc. Jauriensis fil. Cothevan és Sydow dioc Vaciensis filia Cothevan

A hatvani prépostság története az Árpád-korban

Az alapítás körülményei

A magyar premontrei rendtartomány Árpád-kori történetét két részre szokás osztani. Az első, virágzó periódus a kezdetektől a tatárjárásig tartott, ekkor közel harminc monostor létesült. A rend népszerűségét jelezte, hogy 1238-ban IV. Béla hasonló kiváltságokban részesítette a premontreieket, mint III. Béla 1183-ban a ciszterciákat: ugyanolyan privilégiumot kaptak Magyarországon, mint Franciaországban, sőt hazánkba költözésük mindenféle illeték kiszabása nélkül mehetett végbe.⁶⁰ A következő periódus a tatárjárástól a magyar rendtartomány 1294. évi cseh és morva monostorok felügyelete alá rendeléséig tartott. Ezt a korszakot ambivalens folyamatok, másodvirágzás, illetőleg a

⁵⁹ *Le Paige*: 2. Cothevan-dioc. Aggriensis-filia S. Stephani (OSZVALD, 1939. 16.; OSZVALD, 1957. 238), Cothewan, Aggriensis-filia S. Stephani (BACKMUND, 1983. 2. 533.) és Zirna seu Scirne dioc. Jauriensis fil. Cothevan (OSZVALD, 1939. 17; OSZVALD, 1957. 238.), illetve Sydow dioc Vaciensis filia Cothevan (OSZVALD, 1939. 238.); *Lairuelz*: Hottovan filia Pontis Joannis (OSZVALD, 1939. 9.), Hottovan, de Janoshida, Vaciensis (BACKMUND, 1983. 2. 533.) és Csorna: Goteshay (OSZVALD, 1939. 22.); *Hugo*: Hottovan filialis Strahoviae (OSZVALD, 1939. 9; HUGO, 1734–1736. I. 559, COTTINEAU, 1939. I. 1382.) és Csorna: Cothwan (OSZVALD, 1939. 22.; HUGO, 1734–1736. I. 843.). Megjegyzés: Hugo (Lairuelz) művéből vett hivatkozásokat mindenütt Oszvaldtól, illetve Körmenditől vettem át. Le Paige műve az OSZK Régi nyomtatványok tára részlegének állományában, S 29 jelzet alatt fellelhető.

⁶⁰ IV. Béla oklevele Le Paige művében maradt fenn. Vö. SZENTPÉTERY–BORSA, 1923–1961. I. 137. sz.; ZAK, 1920. 9; KOVÁCS I., 2002. 19.

rendi fegyelem lazulása, jellemezték. Az uralkodók közül II. István és IV. Béla voltak a premontreiek hazai pártfogói.⁶¹

A hatvani, Antiochiai Szent Margitnak szentelt monostort az Árpád-korban alapították, és az egri egyházmegyéhez, azon belül pedig a patai főesperességbe tartozott.⁶² Az alapítást a régebbi szakirodalom 1240 körüli időre datálta és az alapító személyét Báncha nembeli István váci püspök (később esztergomi érsek) személyében vélték megtalálni.⁶³

Az újabb szakirodalom azonban más álláspontot alakított ki mind az alapító személy, mind az alapítási idő vonatkozásában. A Waefelghem által 1913-ban publikált forrás, a premontrei anyamonostor halottaskönyve, a július 14-iki dátumnál, a következő bejegyzést tartalmazta: *Commemoratio Symonis Banconis comitis fundatoris ecclesie Sancte Margarete in Hungaria.*⁶⁴ Symon Banco kilétéről többféle elmélet született. Backmund és Oszwald nem tudták pontosan meghatározni, hogy melyik nemzetséghez tartozhatott és a monostor későbbi kegyurainak, a Nagyhatvani családnak az őseit vélték felfedezni benne.⁶⁵ A kutatók másik csoportja Györffy megközelítését tartotta helyesnek, amely szerint Bánk bán fia, valószínűleg fogadott fia, veje volt az alapító.⁶⁶ Egy harmadik elmélet szerint „arról a Simonról van szó, aki testvérével, Mihállyal – a Martonfalviak őseivel – jött Magyarországra a Képes Krónika tudósítása szerint.” Kozák Károly régész szerint e feltevést még az is alátámasztja, hogy az ekkoriban benépesített, Szent Mihály patrocíniumú nagyszebeni apácázárda alapítója, Simon testvére, Mihály lehetett. Elgondolása szerint a Hatvanhoz

⁶¹ Az előbbit Kovács Imre Endre, az utóbbit Oszwald hangsúlyozta. Más elképzelések szerint III. Béla is jelentős támogatója volt a fehér kanonokoknak. Ezen elgondolás alapján a premontreiek első telepedési fázisa kapcsolatban állhatott III. Béla királlyal, vagy annak francia származású nejével, Anna királynéval, akinek egyébként a ciszterciták hazánkba történő telepítésénél jelentős szerepe volt. (TÖRÖK, 2002. 139.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 2.)

⁶² ORTVAY, 1892. 214.; SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 96.; KANDRA, 1904. III. 162.; CHOBOT, 1915. I. 181.

⁶³ FUXHOFFER-CZINÁR, 1858–1860. II. 19–20.; RUPP, 1870–1876. I. 702.; LADÁNYI, 1936. 191.; SOÓS, 1911. 10.; CHOBOT, 1915. I. 78.; ORTVAY, 1892. 214.; SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 99.; FÉLEGYHÁZI, 1942. 139. Az eredetét nem tudta meghatározni BALICS, 1885–1890. II/2. 263.; JERNEY, 1855. 96. Jerney 1249. évi fennállását biztosnak tekintette. Az újabb szakirodalomban: ORBÁN, 2001. 117. Vö. DERCSÉNYI – VOIT, 1969. 270.

⁶⁴ WAEFELGHEM, 1913. 67.

⁶⁵ OSZVALD, 1939. 24.; OSZVALD, 1957. 243.; BACKMUND, 1983. II. 533.; CHOBOT, 1915. I. 78.; KOVÁCS I., 2002. 37. Nem foglalt állást: ZAK, 1920. 6.; F. ROMHÁNYI, 2000. 30.

⁶⁶ GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.; Hervay Ferenc Levente MKL IV. 649., Koszta László: KMTL 257., KOVÁCS B., 1966. 82.; TAKÁCS, 1992. 65.; PETHEŐ–FAZAKASNÉ–KOCSÁRINÉ, 1996. 305.

közel fekvő Kökényes, illetve Garáb alapítói szintén spanyol származásúak voltak.⁶⁷ Ez alapján a monostort a Kökényes-Radnót nemzetség által eredetileg a garábi rendház felépítésére Lotaringiából behívott mesterek végezték volna, a szükséges engedélyeket és az anyagiakat pedig a Kökényes-Radnót nembeli Mikud győri püspök és Jób esztergomi érsek teremtette volna meg.⁶⁸

Waefelghem, a halottaskönyv vizsgálata alapján, a hatvani monostor alapítását a 13. század első éveire tette. Ezt az álláspontot fogadta el Backmund is.⁶⁹ Az alapítást Györffy 1212, Koszta 1235 előttre datálta.⁷⁰ Oszvald az 1180 körüli éveket jelölte meg.⁷¹ Kozák Károly régészeti elemzések alapján az 1170–1180 körüli évekre, F. Romhányi, Kovács Imre Endre, Török, Horváth még korábbra, 1150–1180 közé helyezte, újabban a 13. századra keltezték.⁷² Az érvelések alapját a csornai monostor 1235. évi átírásban fennmaradt alapító oklevele fényében megalkotott hipotézis képezte, miszerint Hatvan 1180–1190 körül telepítette be szerzetesekkel Csornát. Mivel Hatvan már a *II. Ninivei katalógus*ban is szerepelt ezért a monostor 1240 előtti alapítása bizonyítható. Az újabb kutatás azonban, éppen okleveles bizonyítékok hiányában, az 1170–1190 körüli *fundatiót* bizonyíthatatlannak tartotta.⁷³

⁶⁷ DERCSÉNYI-VOIT, 1969. 270; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 2. Ezt az elméletet okleveles adattal alátámasztani nem lehetett. Megjegyzés: Demény Oszvald elméletét is tárgyalta. Garábbal kapcsolatban: KÖRMENDI, 2001b. 107. Garábbal kapcsolatos régebbi szakirodalom: HORVÁTH T. A., 1928; KARÁCSONYI, 1927.

⁶⁸ DEMÉNY-DITTEL, 1995. 51; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 3.

⁶⁹ Ti. a halottaskönyvben szereplő elhunytak nevei az elhalálozás időrendjében követték egymást. Ez alapján pedig meghatározható volt Symon Banco halálának időpontja. WAEFELGHEM, 1913. 67; BACKMUND, 1983. 2. 533.

⁷⁰ GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99; Koszta László: KMTL 257. Hervay, Horváth szintén Györffy datálását fogadta el. HORVÁTH L., 1998. 93; MKL IV. 649. Vö. WAEFELGHEM, 1930. 69, 117, 268–269; COTTINEAU, 1939. I. 1382; ZAK, 1911. 343.

⁷¹ OSZVALD, 1957. 243; OSZVALD, 1939. 24. Oszvald véleményét fogadták el: DEMÉNY-DITTEL, 1999. 2; KOVÁCS B., 1966. 82; KOVÁCS B., 1987. 101; TAKÁCS, 1992. 65.

⁷² Kozák Károly szerint Váradelhegyről alapították Hatvant, és onnan 1180 körül Csornát, míg Jánoshidát Hatvanból vagy Váradelőhegyről (KOZÁK, 1972.; KOZÁK, 1974). Kozák szerint Banha nembeli István esztergomi érsek az 1242-ben megrongálódott hatvani monostort újjáépítette, és ezért tarthaták a régi történetírók Banha érseket a hatvani monostor alapítójának (DERCSÉNYI-VOIT, 1969. 270). Kozák datálását követte: KELEMEN, 2001. 106.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 3.; HORLER, 1988. 200–201.; HORVÁTH L., 1998. 93. A monostor 1170 és 1180 körüli fundálást valószínűsítette: F. ROMHÁNYI, 2000. 30.; TÖRÖK, 2002. 138.; KOVÁCS I. 2002. 37. A 12. század végére datálta HORVÁTH G., 2002. 21. 1206-os alapítást is feltételezett: KOVÁCS I., 2002. 37.

⁷³ KÖRMENDI, 2001b. 107.; KÖRMENDI, 2002b. 51.

Míg az alapító személye és az alapítás idejének meghatározása körül meg lehetős bizonytalanság uralkodott, addig a filiációs kapcsolatot illetően a források egységes álláspontot követtek. A katalógusok egyöntetű véleménye alapján elmondható, hogy a hatvani rendházat a magyarországi *primum monasterium*, Váradhegyfok szerzetesei népesítették be.⁷⁴

A rendház védőszentjének Pázmány Szent Mihályt tartotta, mások több hatvani prépostság létezéséről tudósítottak.⁷⁵ A hatvani monostor valódi patrónusa: *Beata Margaretha virgo et martyr*, azaz Antiochiai Szent Margit volt. Ezt egy 1303. évi oklevél pecsétjéből ismerjük, mivel a monostorok pecsétjét általában a védőszent képével látták el. Hazánkban viszonylag kisszámú Antiochiai Margit képmásával ellátott pecsét volt forgalomban.⁷⁶ Ezekkel összevetve

⁷⁴ Az alapítólevéllel nem rendelkező monostorok *fundatióját* illetően a történészek véleménye megosztott. Vannak olyanok, akik csak a későbbi, oklevéllel igazolható alapítást ismerték el. Más, kevésbé szigorú kutatók a korábbi alapítást is elfogadják, ha az más források alapján közvetve bizonyítható. Váradhegyfok esetében ugyanez a megosztás érvényesült. Az egyik tábor, a rendi hagyományra (Hugo, Anzelm havelbergi apát *Dialogi* című műve és sírverse, Gervasius levele) hivatkozva, Váradhegyfokot tartotta az első magyarországi premontrai monostornak, és alapítását még Szent Norbert életében, II. István idejére, az 1130 körüli évekre tette: DANIELIK, 1866. 273.; BALICS, 1885–1890. II. 258.; BODNÁR, 1934. 19.; HERMANN, 1973. 77.; KOVÁCS B. 1987. 101.; KOVÁCS I. 2000. 20.; KOVÁCS I. 2002. 17–18.; OSZVALD, 1939. 33–34.; OSZVALD, 1957. 251.; PUSKELY, 1998. II. 1001.; TÖRÖK, 2002. 49–51.; KÖRMENDI, 2001a. 63.; HORVÁTH G. 2002. 21. (A régebbi történetírókról részletes felsorolást adott: KARÁCSONYI, 1927. 1.). A 19. században azonban bizonyos történészek a premontraiak hazai megtelepedését III. István idejére (1170–1180-as évekre) helyezték és gyakran az első monostornak a Regia Vallis-i alapítású Garábot tekintették, valamint Váradhegyfok alapítását is erre az időre datálták (BACKMUND, 1949–56. I. 465.; HORVÁTH T. A., 1928.; KARÁCSONYI, 1927.; PAULER, 1893. I. 518., 665–666.; Makk: KMTL 293.). Az érvelés alapja: a) Hugo műve kései 1734 forrás b) a szerző maga is beismerte, hogy művének írásakor nem álltak rendelkezésére a rend magyarországi történetéhez megbízható források c) egyetlen hazai oklevél vagy krónikaszöveg sem támasztotta alá. d) nem lehetséges, hogy a *Deliberatio* után öt évvel a nyugati kereszténység peremvidékén már meg is jelent egy szerzetesrend, ha Henrik Zdik olmützi püspök csak 1137-ben a Szentföldön hallott először az alapításról.

⁷⁵ Fuxhoffer elképzelése szerint két hatvani prépostság létezett: az egyik Szent Margit títullussal Jánoshida filiájaként, a másik pedig Szt. Mihály títullussal Cothvan néven strahovi filiájaként működött. Pázmány tévedésre vonatkozóan: CHOBOT, 1915. I. 79.; FUXHOFFER-CZINÁR, II. 19–20.; JERNEY, 1855. 98.; RUPP, 1870–1876. I. 702.; SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 99.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 7. Ennek következtében, a török kiűzése után, Szent Mihály patrocíniummal adományozták a címzetes hatvani préposti rangot. 1729-től a mindenkorai préposti címet a hatvani plébános viselte.

⁷⁶ Hatvanon kívül Antiochiai Margitot ábrázoló pecsét az alábbi jogi személyek esetében maradt fenn: bélai konvent (Körös vm.), dömösi káptalan, dömösi prépost. (ORBÁN, 2001. 117–118.)

megállapítható, hogy a hatvani konvent pecsétje az ábrázolt alak tekintetében is eltért a többitől, hiszen azok királynőként, koronával a fején ábrázolták Margitot. A Schedel-krónikától kezdődően (13. sz.), a festményeken, oltárokon, krónikákban stb. fennmaradt Margit-ábrázolások többsége szintén gyöngykoszorúval vagy koronával ábrázolta a szentet, amelyhez kezdetben a szerzetesi ruha, majd később gyakran hozzátartozott a királynői öltözet, a palást vagy korabeli divatos ruhadarabok is.⁷⁷ Margit általában, az angliai ábrázolásokat kivéve, kezében pálmát vagy keresztet, olykor seprűt vagy baltát tartott. Attribútumai között gyakori volt a fehér margaréta, a fehér galamb, a halála módjára utaló kard, a hithez való hűséget jelző könyv és az üdvösséget mutató dicsfény. Sokszor jelenítették meg Margitot más szentek (Sárkányölő Szent György, Szent Mihály, Szent Márta, Szent János Evangelista stb.) társaságában is.⁷⁸

A hatvani hiteleshelyi pecsét gyöngyosorok között elhelyezett körirata a következő: S(IGILLUM) CO(N)VE(N)T(US) EC(C)L(ES)IE S(ANCTE) (MAR)GARETE DE HOTWON.⁷⁹ A 36 mm-es, kör alakú, viasz függőpecséten a közepén elhelyezkedő, térdeplő Margit jobb oldalán félhold, a bal oldalán nap (hatágú csillag?), feje fölött dicsfény látható. A szent bal kezét áldásra emeli, a jobbáiban pálmaágot tart. A hatvani boldog Margit konvent pecsétjének használata a monostor hiteleshelyi tevékenységével függött össze. A hatvani konvent pecsétjén a figura a szerzetesek ruháját viseli, amely öltözet néhány más ábrázoláson is megjelenik. A szent mellett szereplő hold és nap motívuma, illetve a kezében tartott pálma szintén több ábrázoláson előfordult. A szent térdelő pozíciója ritkának mondható. A monostor hiteleshelyi pecsétjén található Antiochiai Szent Margit ábrázolás pálmaága – az általános keresztény szimbolikának megfelelően – a mártíromságot jelképezte. Az Antiochiai Margithoz kapcsolódó magyarországi liturgikus szövegek visszatérő motívumai között a pálma is szerepelt: „*Deus, qui Beatam Margaretham Virginem hodierna die ad celos per*

⁷⁷ Helynévben való előfordulásakor a „Margit” mellett megjelent az „asszony” értelmező is, amely királynő, királyné jelentésben szerepelt, és kapcsolatban volt a Margit királynői ábrázolását valló népi tradícióval és a koronás ábrázolással rokonítható. (MEZŐ, 1996. 150.)

⁷⁸ ORBÁN, 2001. 85–87.

⁷⁹ 1303. évi oklevél: Stíluspárhuzamai alapján a 13. sz. közepére datálta a szakirodalom. A pecsét leírása, ábrázolása: SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 100.; JERNEY, 1855. 161.; CHOBOT, 1915. 78.; ORBÁN, 2001. 118. és 7. sz. kép; KUMOROVITZ, 1993. 134., TAKÁCS, 1992. 66.; Hervay Ferenc Levente. MKL IV. 649. BÁNDI, 1982. 195. Az 1345. évi oklevélen némileg eltérő pecsét található.

Martyri palmam venire (fecisti?) („Isten, ki Boldog Margit szüzet a mai napon a mártíromság pálmája által a mennyekbe fölvitted...”) ⁸⁰

Az ábrázoláson szereplő gyöngyök talán összefüggésbe hozhatók azzal, hogy Margitot erényei miatt az egyetemes egyházban és hazánkban is gyakorta hasonlították a gyöngyöz. A gyöngy szimbolikája komplex jelentést hordozott: a fénye és a tisztasága miatt az erkölcsi élet, a kicsinysége miatt az alázatosság kifejezője, gyógyhatása miatt a gyógyszer, az orvosság jelképe volt: „*Virgo gloriosa Christi Margareta virginum gemma preciosissima virtute superiorum clara*” („Krisztusnak dicsőséges szüze, Margit, szüzeknek az égiek ragyogó erénye által legértékesebb gyöngye.”) ⁸¹ A Margit név magyar változataként a Gyüngy is előfordult.

Antiochiai Szent Margit magyarországi kultusza már a 11. századtól kezdve jól dokumentálható. Kezdetét a régebbi kutatás a 13. századra datálta, vagy II. András zarándokútjától számította. Az újabb kutatás korábbi megjelenésről számolt be. ⁸²

Antiochiai Szent Margit népszerűsége az egri egyházmegye területén is kimutatható volt: 388 középkori egri egyházmegyei patrocínium közül kilenc darab Margitnak szentelt egyházat találunk, amely 2,32 %-nak felelt meg. Így a Diocletianus uralma alatt vértanúhalált halt mártír a gyakoriságon alapuló sorrend alapján a tizedik helyet foglalta el az összes előforduló név között. ⁸³

⁸⁰ A misekönyv (*Missale*) július 13-nál említette a szöveget, amely Orbán Imre fordítása (ORBÁN, 1998. 88.). Egy középkori kódexben angyalok hozták a pálmát, és Margit lel-két a mennybe emelték. Egy 14. századi képtáblán Margit olajjal telt edényben látható, amelyet kíznői fújtatóval izzítanak, miközben egy angyal a vértanúság pálmáját hozta (ORBÁN, 2001. 84.).

⁸¹ A fentebb már idézett, hazai *Missaléból* származó citátum: ORBÁN, 2000. 16. A *Mombritius Sanctuariumból* való mondat: „*Ne veltessék az én gyöngyöm a sárba!*” (ORBÁN, 1998. 88. Egyéb, a gyöngy és Margit kapcsolatára vonatkozó locusok: „*Empta pridem margarita / sic probata, sic polita / Regis auro redimta / In gemmarum ordine*” („A hajdanán megszerzett gyöngy így kipróbálva és megcsiszolva lett az ékkövek sorában a királynak az aranyával megkoszorúzza” [egy 14. századi himnusz]), „*ave splendens margarita*” („Üdvözlégy, tündöklő drágagyöngy” [1440 k. himnusz]). Egyéb himnuszokban való előfordulása: „*splendissima sanctorum margareta*” („szentek legragyogóbb gyöngye”), „*cara margita*” („drága gyöngy”), „*caelica margarita*” („mennyei gyöngy”), „*Margarita speciosa*” („ragyogó gyöngy”) ORBÁN, 2001. 42. A szövegek Orbán Imre fordításai.

⁸² A hazai Margit kultusz kezdetét II. Andrástól számította: BÁLINT, 1977.; KOVÁCS B., 1987. 67. A kultusz kezdetét a 12. századra tette: HOLL, 1971. 371–374. Az újabb vizsgálatok Orbán Imre nevéhez fűződtek: ORBÁN, 1986.; ORBÁN, 1997.; ORBÁN, 1998.; ORBÁN 2000a.; ORBÁN 2000b.; ORBÁN 2001.

⁸³ KOVÁCS B., 1987. 64–65. A szerző Györffy adatait használta fel és 388 középkori, Heves megyei patrocíniumon, amely 44 féle különböző szentet jelentett, végezte el az elemzé-

Az első helyeken szereplő tíz szent neve között kettős kivételként bukkant fel Margit neve. Máriát és Margitot kivéve a lista élén női szentek nem találhatók. Másfelől Margit mintegy a kötelező ünnepek sorába is beékelődött, hiszen az előkelő helyezését külön megerősítette az a tény, hogy a 11. században a kötelező ünnepek szentjei között nem szerepelt Margit neve!⁸⁴

A régebbi vélekedés szerint a templomi védőszentek vizsgálata nagy segítséget nyújthat az egyes templomok körülbelüli építési idejének meghatározásában. A patrocínium és az építés dátuma közötti összefüggés, mint módszer, egyre kevésbé tűnik használhatónak. Szabó János Győző, a patai főesperesség templomainak elemzése során megállapította, hogy ilyen jellegű kapcsolatot nem lehet kimutatni.⁸⁵

Az egyházi épületeket a kor szokásának megfelelően a védőszent vagy valamely hittitok oltalmába ajánlották. Az egyházjogban a templomcím (*titulus, titulus ecclesiae*) kizárólag azon templom címe esetében volt használatos, amelyet egy hittitok (Szentháromság, Szentkereszt) dicsőítésére emeltek. A templomi védőszent (*patrocínium, patronus ecclesiae*) fogalmát pedig a szentről való neveztetés esetére tartották fenn. A hazai okleveles gyakorlat nem követte az egyházjogi szokást és a fogalmakat egymás szinonimájaként használta. A védőszent választását a püspök, az alapító és az építő közösség egyaránt befolyásolta. A végső engedélyt pedig előbbi adta meg. A templomcímek gyakorisága megerősíti a titulusválasztás motivációit: a szentek szinte végeláthatatlan sorához képest a hazai alapítók relatíve szűk körből válogattak. Jóllehet a püspöki székesegyházban a szentek nagy egyetemességének imádata jobban érvényesült, a falvakban azonban egyértelműen a szentek tiszteletének szűk köre volt jellemző.⁸⁶

A hazai premontrei rendházak patrocíniumaik azonosításánál a szakirodalom nagy részben egységes, csak néhány prépostság – Kökényes, Rátót, Pok, Pályi, Mórighida – titulusának megállapításában megosztott. Az itt fellel-

sét. A szomszédos Pest megyében a 11–12. században a rangsor a következőképpen alakult: 1. Szűz Mária (22), 2. Szent Márton (15), 3. Szent György (13), 4. Szent Mihály (11), 4. Szent Miklós (10), 5. Szent László (9). Margit két előfordulással a tizedik helyen állt (TARI, 2000. 212.).

⁸⁴ 1092 szabolcsi zsinat. Szt. László I. törvénykönyve, 38. cikkely, CIH, I. 63; Kálmán törvénye: I. törvény, 72. cikkely CIH, I. 117. Vö. ZÁVODSZKY, 1904.

⁸⁵ SZABÓ J. Gy., 1984. A szerző a vizsgálatot 2490 patrocínium azaz 96 féle szent elemzésén végezte el. Igazolta azt is, hogy a 13. században nem lehetett már számolni Szent Demeter vagy Szent Péter patrocínium adásával. Jóllehet az elméletet megcáfolta Horpács Szent Péter patrocíniumának adata. A horpácsi rendház patrocíniumát és premontrei eredetét Kőrmendi Tamás bizonyította (KÖRMENDI, 2003. 276–288.).

⁸⁶ SZABÓ J. Gy., 1984. 74.; MEZŐ, 1996. 225.

hető adatok alapján a hazai premontreiek patrocíniumain elvégzett vizsgálat megoszlását megkísérelhetjük összegezni.⁸⁷ A hazai patrocíniumok körében végzett kutatás és a szakirodalom, valamint a nemzetközi irodalom alapján a magyarországi premontreiek védőszentválasztásának szokását is megvizsgáltam.⁸⁸

Megállapítható, hogy Antiochiai Margit tisztelete a premontrei renden belül nem volt túlságosan népszerű, hiszen összesen öt premontrei rendházat szenteltek neki: Crécy, Hatvan, La Rochelle, Bellozanne, Witow.⁸⁹ Valószínűnek látszik, hogy a hatvani monostor titulusának kiválasztásánál nem a

⁸⁷ A vizsgálat során KOVÁCS I., 2002.; KÖRMENDI, 2002a.; KÖRMENDI, 2001b.; KÖRMENDI, 2002b.; OSZVALD, 1939.; OSZVALD, 1957.; BACKMUND, 1949–1956. I. adatait dolgoztam fel. Értelemszerűen nem szerepeltek a vizsgálatomban az ismeretlen patrocíniumú monostorok: Cheim (Egri em.), Almás, Zich, Szeben, Brassó (Erdély), Szalánkemén (Kalocsa-bácsi em.), Szaggyú (Csanád em.), Géder (Kalocsa-Bács em.), Lázársziget, valamint az azonosítatlan prépostságok (Albea, Drozza, Soprizza, Zenlyni, Magedlin) sem. Mivel Mesterházy megállapította, hogy a templomok átépítése vagy bővítése, ordóváltása során a patrocínium nem változott, ezért azok a monostorok, amelyek eredetileg nem a premontreiek birtokában voltak, szintén nem kaptak helyet a kutatásomban (MESTERHÁZY, 1970.). Ebbe a csoportba a már említett Almáson túl a következő monostorok tartoztak: Somlyóvásárhely (Szt. Lambert), Ivanics (Szűz Mária), Meszes (Antiochiai Szt. Margit), Bozók (Szt. István király). A bényi és a Nyulak szigeti monostorok bekerültek az adatbázisba, bár esetükben az ordóváltás lehetősége feltételezhető.

A szakirodalomban a patai főesperesség (SZABÓ J. Gy., 1984), az egri egyházmegye (KOVÁCS B., 1987. 67.), valamint Veszprém (KOPPÁNY, 1967.; KOPPÁNY, 1972.; GUZSIK, 1979. 224–273.), Pest (TARI, 2000. 209–214.), Bács-Kiskun (BICZÓ, 1986.) és Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megyék (VALTER, 1985.) patrocínium-anyagát dolgozta fel. Mesterházy Károly a bizánci kereszténység kapcsán vizsgálta a magyarországi patrocíniumokat (MESTERHÁZY, 1970). A helynevek és a patrocíniumok kapcsolatával Schwarz Elemér foglalkozott, jelenkori vizsgálatát pedig Mező András végezte el (SCHWARZ, 1924.; MEZŐ, 1996.). Általános szintézist Mesterházy Károly, Kovács Béla, és Mező András alkotott (KOVÁCS B., 1989–1990.; MEZŐ, 2003.). Szabó a középkori egyházi igazgatási területhez igazodván gyűjtött, míg Tari nem. Biczó 185 egyházból 54 titulust, Guzik 414 egyházból 243 titulust, Valter 406 egyházból 347 titulust, Szabó János Győző 116 egyházból 72 titulust, Tari 360 egyházból 158 titulust elemzett. A rend patrocínium választási szokásainak nemzetközi vonatkozásáról Backmund, Cottineau, Waefelghem, fentebb már elemzett művei alapján vonhatunk le következtetéseket. A premontreiek és a patrocíniumok kapcsolatáról szóló vizsgálódások részleteit és eredményeit egy későbbi cikkben publikálom.

⁸⁹ Az utóbbi két rendház kettős titulussal (Szűz Mária – Antiochiai Margit; Szt. Márton – Antiochiai Margit) működött. A felsorolásban Bytom és Osterhofen nem szerepelt, mert Backmund ezeket a kétes eredetű rendházak közé sorolta. (BACKMUND, 1949–1956. I. 350.)

rend nemzetközi tendenciái érvényesültek: a névválasztás a mártír hazai, szűkebben véve az egri egyházmegyén belüli népszerűségéből következett. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a monostor alapításának idejében Antiochiai Margit kultusza erőteljes volt.

Bár Demény szerint a monostor védőszentjének neve III. Béla uralkodásának első felére utalt, véleményünk szerint azonban a fentebb már részleteiben ismertetett és Szabó János Győző által publikált írás alapján a kutatás egyértelművé tette, hogy az Antiochiai Margit és a hatvani monostor alapítása közötti összefüggést tudományosan a patrocíniumok vizsgálatával bizonyítani nem lehet.⁹⁰

A hatvani premontrei monostorban, a középkori hagyomány miatt, egészen biztosan a hazai kötelező ünnepek megtartásán kívül a saját patrocíniumának (júl.13.) és a templom felszentelésének napját is megünnepelték.

A hazai premontrei rendházak döntő többsége nemzetségi alapítású volt. A monostoroknak ez a fajtája a 11. században alakult ki és a 13. század közepéig prosperált hazánkban. A nemzetségi típusú rendházak *fundatiójának* legfőbb jellemzője a nemzetség (vagy család) birtokközpontjában történő alapítás, egyben nemzetségi temetkezési helyként való funkcionálás, a családi-nemzetségi összetartozás szimbolizálása volt. Ezek a monostorok általában kisebb szerzetesi közösséggel működtek, és az alapítás egyik legfőbb motivációja a nemzetség tagjainak lelki üdvéért való imádkozás volt. Hazánkban nemzetségi monostorok általában a bencés vagy a premontrei rend keretében létesültek.⁹¹

Mivel az 1240–50-es években a világi arisztokrácia megerősödött a központi hatalommal szemben, a királyi alapítások rovására, a nemzetségi monostorok javára arányeltolódás ment végbe. A legtöbb premontrei nemzetségi *fundatio* a Dunántúlon létesült, de az egész magyar szerzetesség viszonylatában is hasonló tendenciák érvényesültek.⁹² Királyi alapítások is jelentős számban szerepeltek az oklevelekben, a szakirodalom ide sorolta: Csut, Turóc, (IV. Béla), Jászó, Nyulak szigete, Ócsa, Váradhegyfok monostorait.

A szakirodalom szerint egyházi alapítású prépostságok voltak: Garáb, Ivanics, Lelesz, Rátót.⁹³ Számuk ugyanolyan alacsonyak volt a tatárjárás előtt, mint a tatárjárás után. A rendi hagyomány szerint a hatvani és a leleszi

⁹⁰ DEMÉNY-DITTEL, 1999. 3.

⁹¹ A ciszterciák, a szigorúbb szabályzat és a monostoraik nagy birtokigénye miatt kevésbé feleltek meg ennek az eszménynek. Ezért csak néhány ciszterci nemzetségi monostor jött létre (Vö. VALTER, 2002.).

⁹² KÖRMENDI, 2002a. 32.

⁹³ A rendi hagyomány Hatvant is egyházi alapításúnak tartotta.

monostor tartozott ebbe a kategóriába, 1242 után pedig Rátót és Ivanics.⁹⁴ A rendházak között többségben voltak a férfimonostorok, összesen nyolc apácázárdáról van ismeretünk.

A hatvani monostor nemzetségi alapítású, férfiak számára létrehozott rendház volt. Premontrei nemzetségi monostorok például a következő helyeken működtek: Adony (Gutkeled nemzetség), Almás (Kán nembeli László), Bény (Hont-Pázmány nem), Bozók (Hont-Pázmány nb. Lampert), Csorna (Osl nemzetség), Hatvan (Symon Banco), Jánoshida, Kaposfő (Nagy Moyus nádor fiai), Kökényes (Kökényes-Radnót nemzetség), Majk (Csák nemzetség), Mórighida (Pok nembeli Márton), Ság (Hont-Pázmány nembeli Márton bán), Pályi (Ákos nemzetség), Pok (Pok nembeli Móric), Rajk (Buzád-Hahold nembeli Csák), Rátót (Rátót nembeli Gyulafy), Túrje (Túrje nembeli Szentgróti Dénes), Ság (Hont-Pázmány nembeli Márton bán), Zsámbék (Aynard nemzetség), Zsidó (Zsidó nemzetség).

A hatvani rendház esetében az alapító okirat hiánya valószínűleg azzal magyarázható, hogy az alapítás tényét nem foglalták írásba. A középkor folyamán több okból kifolyólag is alapítottak hazánkban nemzetségi monostorokat, adatok hiányában azonban nem tudható pontosan milyen motiváció állt a hatvani monostor alapítása mögött.⁹⁵ Mivel azonban a premontrei prépostságokat általában olyan nemzetségek hívták életre, amelyek a Magyar Királyság politikai életében rövidebb-hosszabb ideig valamiféle szerepet játszottak, valószínűnek látszik, hogy a hatvani monostort is jelentős nemzetség alapította, és annak legfőbb szakrális feladata az alapítók lelki üdvéért való imádkozás volt. A monostor első privilegialis oklevelei talán a tatárjárás martalékává váltak.

A hazai elterjedést vizsgálva megállapítható, hogy a premontreiek az ország bencésektől kevésbé megszállt északi-északkeleti (Almás, Ábrány, Darnó, Jászó, Lelesz, Meszes, Nyírpályi, Turóc, Váradhegyfok, Zich), illetve a Duna-Tisza köze északi (Garáb, Hatvan, Jánoshida, Kökényes, Nyulak-szigete, Ócsa, Zsidó) és középső (Bény, Bozók, Ság) részeit foglalták el. Gyökeret vertek azonban a bencések és ciszterciták által is használt dunántúli területeken is: Csorna, Csut, Kaposfő, Majk, Mórighida, Pok, Rajk, Rátót, Túrje, Zsámbék. Egy másik megközelítés a premontrei monostorok elhelyezkedését egy Somogy, Zala, Veszprém, Győr, Sopron, Fejér megyén, a Szepességén át egészen

⁹⁴ KÖRMENDI, 2002a. 31.

⁹⁵ Nemzetségi alapítás oka lehetett, pl. egy fogadalom megváltoztatása: Bors nembeli Domokos bán III. Bélával keresztes hadjáratba készült, de nem tudott mégsem részt venni, és ezt pótolandó alapította meg a borsmonostori ciszter monostort. Az alapítók gyermektelensége, vagy egyszerűen vallási buzgalma szintén az okok között szerepelt.

Erdélyig húzódó félkörívhez hasonlította, azaz kolostoraik nagyjából az akkori magyar nyelvhatár területén helyezkedtek el.⁹⁶

A premontreiek, ellentétben a ciszterciákkal, előszeretettel hoztak létre rendházat forgalmas helyek közelében: utak mentén, folyók találkozásánál, vásáros helyek, átkelőhelyek, pogány kultuszok helyszínein.⁹⁷ Jóllehet volt elvéve példa arra is, hogy emberektől távoli vidékeken alapítottak monostort (pl. Prémontré, Darnó). A premontreiek minden bizonnyal a forgalmas utak miatt telepedtek meg Hatvanban. A győri, cseh, latin és baranyai nagyút mellett a 13. század második felében fokozatosan kialakult a Budáról kiinduló Hatvanon áthaladó, Hernád völgyén, Sárospatakon, Kassán, Eperjesen át a Szepességig ívelő *magna via* is, amely végső célállomása Lengyelország volt.⁹⁸ Hatvanból Sárospatakot érintve, a Vereckei-hágón át Kijev felé vitt az út, de Hatvanból Gyöngyösön át, Eger, Miskolc felé is eljuthatott az utazó.

Szent László és Kálmán törvényei kötelezővé tették minden település számára, hogy a korábban ún. soros temetőket használó közösségek az újonnan felépült templomok köré temetkezzenek.⁹⁹ Az egész középkoron át mindennütt, így nyilvánvalóan Hatvanban is, közvetlenül a templom mellett található területre, a cinterembe temették a halottakat, amelyet gyakorta árokkal, kerítéssel vagy kőfallal vettek körül. A prépost, a rendtagok és a kegyurak számára a kriptában illetőleg közvetlen a monostor fala mellett biztosítottak sírhelyet. A hatvani premontrei rendház körül minden bizonnyal jelentős közép-

⁹⁶ OSZVALD, 1957. 231.; HERMANN, 1973. 78. Ezzel kapcsolatban felmerülhet az az, egyébként jogos, ellenvetés, hogy Hermann nem tudta egzakt módon meghatározni az akkori nyelvhatárt.

⁹⁷ A premontreiek Brandenburgban, a Harlunh-hegységben Triglaff háromfejű pogány isten kultuszának helyszínén kápolnát emeltek. DANIELIK, 1866. 107–108.

⁹⁸ Egy 1264. évi oklevél a Hatvanba vezető útról tesz említést, amelynek neve vásárút: „*via fori que ducit ad Hotwan*”. Egy 1494-es átiratban ránk maradt a váci káptalan által kibocsátott, Mikó fiai és Bolchard comes Kér ügyében létrejött adásvétel és határmegállapítást tárgyaló, 1279. évi oklevél: „*magnam viam que vadit ad Hothwon*” (HO VIII. 204.). Az 1284. évi oklevél: „*magnam viam, que vadit ad Hotuon*” (ÁUO IV. 265.). *Strata publica* vezetett Hatvanba Kér (Nógrád vm. 1279), Tas (Pest vm. 1284), Hort (Pest vm. 1303), és Hollókő (Nógrád vm. 1327) felől. A hatvani utak jelentőségéről: ZSOLDOS, 1997. 27–28.; SZÜCS, 2002. 234., 266; SOÓS, 1911. 10.; DEMÉNY-DITTEL, 1995. 10.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.

⁹⁹ László I. törvénykönyve, 25. cikkely: CIH I. 57–59., Kálmán I. törvénykönyve, 73. cikkely: CIH I. 117. Vö. ZÁVODSZKY, 1904.; KULCSÁR, 1995. 227.

kori temető volt, amelynek emléke azonban nem található meg, illetve régészeti feltárása nem kivitelezhető.¹⁰⁰

A régészeti kutatások több hazai monostor esetében jelentős építkezést mutattak ki a tatárjárás utáni időszakból: a pusztítás után nem csupán újjászervezés, hanem újjáépítés is szükségessé vált.¹⁰¹ Az 1242. év jelentősen átrendezte a Kárpát-medencében található premontrei monostorok viszonyait is. Erdélyben négy monostor (Meszes, Zich, Brassó, Nagyszeben) végleg elpusztult, Kelet-Magyarországon pedig teljesen eltűnt a rend. Az ország középső részén (Egri, Váci egyházmegye) lévő, a fehér kanonokok uralma alatt lévő monostorok szintén erőteljesen megszenvedték a tatárdúlást: túléltek ugyan a pusztítást, de saját monostoraik fenntartása éppen elég erőfeszítést okozott nekik, ezért a tatárjárás után új szerzetesközösségek filizációs célzattal történő kibocsátására nem gondolhattak. Az ellenségtől jobban megkímélt nyugati területeken a rend virágozni kezdett és filiákat alapított.

A kelet-magyarországi premontrei monostorok eltűnése miatt a *Circaria Hungariae* vezetése is válságba került. A tatárjárásig a *Ninivei katalógus* tanúsága szerint mintegy kilenc prépostságot alapító és vezető szerepet betöltő Váradhegyfok kedvezőtlen földrajzi helyzetbe került. A tatárdúlástól megkímélt területek prépostságai látványosan megerősödtek (Ság, Turóc, Lelesz), míg Váradhegyfok hanyatlani kezdett. A hanyatlás kétségtelen jele, hogy az 1264–1270 közötti periódust rögzítő *Vetus Registrum* adatai szerint, az egykori központ, mindössze négy prépostságot alapított. A kedvezőtlen földrajzi helyzet mellett esetleges belső rivalizálások is okozhatták Váradhegyfok visszaszorulását. Ez a folyamat a hatvani monostor esetében is fokozatosan érvényre jutott: a 14. század második felétől a rendház felett Promontoriumot felváltva fokozatosan Lelesz vette át az atyaapáti szerepet.

A tatárjárás az ország középső részén, forgalmas utak mentén és könnyen megközelíthető helyen elhelyezkedő jelentős hatvani monostort sem kímélte meg: levéltára teljesen elpusztult és épülete is kárt szenvedett. A régebbi szakirodalom a hatvani monostor épületét háromhajós, román stílusú, nyolcszögletű toronnyal ellátott bazilikának írta le. Sőt azt is tudni vélte, hogy a torony „dereka táján körüljárható karzat volt, melyből ismét egy nyolcszögletű karcsú és hegyes

¹⁰⁰ HORVÁTH L., 1998. 93. A templomba való temetkezést nem minden szerzetesrend szorgalmazta: a ciszterciák kifejezetten elleneztek a *sepulturát* és a templomba való temetkezést csak királyok, érsekek, később apátok számára engedélyezték.

¹⁰¹ A tatárok pusztításáról: IV. Béla 1245. évi sági alapítást megújító (SZENTPÉTERY-BORSA, 1923–1961. I. 818. sz.; OSZVALD, 1957. 231.), 1251. évi turóci alapító (SZENTPÉTERY-BORSA, 1923–1961. I. 948. sz.; OSZVALD, 1957. 231.), 1255. évi jászói privilegialis (SZENTPÉTERY-BORSA, 1923–1961. I. 1062. sz.; OSZVALD, 1957. 231.) oklevele.

sisakkal fedett historony emelkedett ki.” Az újabb kutatás azonban ezt az elméletet megcáfolta.¹⁰² A monostor épületéből származtak a városháza épületének falazatában megtalált középkori falmaradványok és a Hatvan területén talált két kőfaragvány is.¹⁰³

Kozák Károly régész egyenes szentélyzáródású templomot feltételezett, azaz a hatvani monostor épülete a mórchidai (1241–51), turóci (1251) és kökényesi (?) premontrei épületekhez lehetett hasonló, amely típus a rendnél csak a tatárjárás után terjedt el. A ciszterci hatást mutató egyhajós premontrei templomok elmélete azonban Hatvanra alkalmazva önmagát cáfolta meg, hiszen Hatvan monostora jóval korábbi alapítású.¹⁰⁴ Az ellentmondást Demény úgy próbálta meg feloldani, hogy nézete szerint az 1242. évi újjáépítés során kapta a monostor az egyenes szentélyzáródást.¹⁰⁵ Az újabb régészeti kutatás az egyenes szentélyzáródású templomok tatárjárás utáni elterjedésének hipotézisét, bizonyítékok hiánya miatt, elvetette. A szakirodalom annak megítélésében is megosztott, hogy a premontrei rendnek léteztek-e más rendektől eltérő építészeti sajátosságai. A régebbi szakirodalom az önálló premontrei építészeti iskola mellett tört lándzsát.¹⁰⁶ Az újabb kutatók azonban ezt a megközelítést elvetették. Kovács Imre Endre és Holnapy Dénes szerint a premontreiek számára a liturgia mellett a legfontosabb a lelkipásztorság volt, és ez nem igényelt különleges templomteret, az adott kor székesegyháza mindig megfelelt számukra. Valter Iona szerint sem létezett önálló premontrei építőiskola: a monostorok felépítésében erős cisztercita hatás érvényesült, valamint az alapítók (királyok, nemzetségek) játszottak döntő szerepet.¹⁰⁷

A hatvani prépostság a tatárjárás után

A tatárjárás dülése után a megrongálódott hatvani monostort, a rendi hagyomány szerint, Bancha nembeli István váci püspök, majd esztergomi érsek állít-

¹⁰² CHOBOT, 1915. 180. Ortélius: *Redivivus et Continuatus* című művére hivatkozott, ahol az ábrán lévő G betűjel, *Stadt-kirche* aláírással a prépostságot ábrázolná. Kozák ezt a vedutát hiteles ábrázolásnak tartotta (DERCSÉNYI-VOIT, 1969. 251.). Demény azonban Csorba Csabára hivatkozva megállapította, hogy a Chobot által hivatkozott veduta hamis. (DEMÉNY-DITTEL, 1999. 8.; CSORBA, 1985. 135.)

¹⁰³ A kövek és a falmaradvány leírása: DERCSÉNYI-VOIT, 1969. 272.

¹⁰⁴ Elméletének Hatvannal kapcsolatos alkalmazásának ellentmondásaira maga a szerző is rámutatott. DERCSÉNYI-VOIT, 1969. 271.

¹⁰⁵ DEMÉNY-DITTEL, 1999. 8.

¹⁰⁶ HERMANN, 1973. 79.; GUZSIK, 1977. 8–9, 10–11.

¹⁰⁷ Holnapy Dénes: KOVÁCS I., 2002. 33.; VALTER, 2002. 502.; HORVÁTH G., 2002. 14.

tatta helyre, és ekkor kerülhetett az addig az egri egyházmegye irányítása alatt álló monostor az esztergomi érsek közvetlen joghatósága alá. A hatvani monostor *exemptus*, azaz kiváltságos rendház lett.¹⁰⁸ Chobot szerint azonban Banča „*mint esztergomi érsek ő telepítette be a Fülek melletti Hatvant és a bars megyei Keresztúrt, tehát valószínűleg hasonlóképpen cselekedett már előbb a váci egyházmegyében is.*”¹⁰⁹

A történetírói hagyomány szerint a tatárjárást követő zavaros időszakban két alkalommal is feldúlták a prépostságot. A település és a rendház első megtámadása a Fülek várában székelő Kácsik nembeli Folkus (Falkos) rablólovag nevéhez fűződött, aki a központi hatalom átmeneti meggyengülése következtében számos portyát tett a vidéken, és az 1245 körüli években kifosztotta Hatvant.¹¹⁰ Sőt, egy másik történetíró, Balics, olyan információval is rendelkezett, amely szerint Hatvant 1276-ban ismét erős támadás érte volna.¹¹¹

A hatvani monostor első hazai okleveles említése egy 1426-os átiratban fennmaradt 1264. évi oklevélben történt, amely egy bíraskodási ülészak emlékét őrizte meg: az alországbírónak, az összes nagybíróhoz hasonlóan, nincsen székhelye az Árpád-korban, hanem az országban vándorolván, helyben keresi fel egy-egy megye vagy nagyobb terület panaszosait. Ebben az évben éppen

¹⁰⁸ II. Pius 1464. évi bullája szerint a hatvani plébánia *exemptus* volt és közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott. PÉTERFFY, 1741–1742. II. 290.; CHOBOT, 1915. I. 79.; FUXHOFFER–CZINÁR, II. 19–20.; JERNEY, 1855. 98.; RUPP, 1870–1876. I. 702.; SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 99., 101.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 4., 7.; DEMÉNY-DITTEL, 1995. 11.; DERCSÉNYI – VOIT, 1969. 270.

¹⁰⁹ CHOBOT, 1915. II. 473. Chobot hivatkozást is közölt (THEINER, 1859–1860. I. 214., 219.).

¹¹⁰ Egy 1246. évi oklevél esztergomi egyházmegyében, Fülek mellett lévő Hatvanról beszél, amelyet a tatárdúlás, és Falcos rombolása után újjáépített Banča. Az oklevél közlései: FEJÉR, 1829–1844., IV/1. 401–410; MON. STRIG. I. 461. A Folkusszal kapcsolatos régi szakirodalom: PAULER, 1899. II. 203; HÓMAN–SZEKFÜ, 1935. I. 557. A témát modern feldolgozás nem elemezte, egyedül Demény említette meg. (DEMÉNY-DITTEL, 1999. 4.)

¹¹¹ BALICS, 1885–1890. II/1. 421. A történetíró két oklevélre hivatkozott, amely szerint a veszprémi egyház kifosztása után 1276-ban a veszprémvölgyi apácák zárdáját, majd 1277-ben a hatvani monostort dúlták fel (FEJÉR, 1829–1844. V. 2. 328., 378.). Valószínű azonban, hogy ez az adat egy másik Hatvanra vonatkozhat. Ebből az időszakból a Dunántúlon valóban kimutatható egy a főúri pártok (Kőszegi-Gutkeled és a Csákcsalád) között lezajlott hatalmi villongás, amely során Csák Péter nádor 1275-ben a rajki monostort (FEJÉR, 1829–1844. V. 2. 299.), 1276-ban a veszprémi püspök egyházát, a veszprémvölgyi apácák zárdáját, és a veszprémi főiskolát fosztotta ki (FEJÉR, 1829–1844. VII. 2. 46; V. 2. 347, 337; IX. 7. 692; HO IV. 55.). A szakirodalom ezt az eseményt 1275/76 fordulójára datálta és ennek kapcsán Hatvan kifosztását nem említette meg. (SZABÓ K. 1886. 36–37.; HÓMAN–SZEKFÜ, 1935. I. 594.; SZÜCS, 2002. 288.)

Hatvanban bíraskodott az alnádor és ennek kapcsán említették meg a hatvani konventet is.¹¹²

A 13. században a lelkipásztorkodás a premonstreieknél megfigyelhető hangsúlyozása, a programszerű prédikálás felettébb újszerű gondolatnak számított az akkori monasztikus életeszményt képviselő *stabilitas loci* elvével szemben. A benecések és a reformer ciszterciek éppúgy idegenkedtek a premonstreii újítástól, mint a világi papok, akik a lelkipásztorkodást a saját privilégiumuknak tekintették. A *vita mixta* életrendje forradalmian új volt: a szemlélődésben megszerzett lelki megvalósításokat másokkal is meg kellett osztani, azaz Szent Norbert szavaival szólva: „*contemplare et contemplata aliis tradere.*” Hazánkban szintén gyakorolták a *vita activa* és a *vita contemplativa* együttes alkalmazását.¹¹³

A hatvani premonstreiek is folytattak lelkipásztori tevékenységet, amelyet egy keltezetlen, de az 1273. évre datált oklevél tanúsít.¹¹⁴ Az irat, egy a Lampert egri püspök által, a hatvani premonstreiekkal szemben elkövetett hatalmaskodás büntetéről szól. IV. Kun László király X. Gergely pápának bepanaszolta Lampert egri püspököt, aki erőszakkal elfoglalta a hatvani premonstreiek plébániai egyházát és tizedfizetésre kényszerítette őket, földjeik és a saját maguk által ültetett szőlők után. Védekezésül a hatvaniak bemutatták a püspöknek a IV. Kelemen pápától származó, tizedfizetéssel kapcsolatos immunitásukat igazoló okirat másolatát, amelyet Lampert nem fogadott el hitelesnek és az eredeti bemutatását követelte. Ekkor a hatvani monostor segítséget kért a királytól. A király elküldte káplánját, aki a hatvaniakkal együtt az egri érsek elé járult és bemutatta az eredeti okiratot. A püspök azonban a kiváltságleve-

¹¹² „*Nos c. Gothardus vice Dyon-i pal-i in Hotwan residens [...] sub testimonio convent de Hotwan [...] via fori que ducit ad Hotwan*” GYÖRFFY, 1963–1998. III. 98.

¹¹³ A régebbi szakirodalom vélekedése szerint a premonstreiek a besenyők lakta vidékeken missziós munkát is végeztek. A mai szakirodalom azonban már idejétmúlt gondolatnak tartja ezt az álláspontot.

¹¹⁴ Az eredeti a primási levéltárban található. 1273-ra dátumozta és ismerteti az oklevelet: SZENTPÉTERY-BORSA, 1923–1961. II. 38.; KÖRMENDI, 2002a. 23.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 3–4.; DERCSÉNYI-VOIT, 1969. 270–271., OSZVALD, 1957. 232., 235., 243.; KATONA, 1778–1817. VII. 640–642.; PRAY, 1776. I. 205.; DANIELIK, 1866. 287.; FEJÉR, 1829–1844. V. 2. 82–84., VII. 5. 400.; RUPP, 1870–1876. I. 702.; JERNEY, 1855. 96.; Hervay Ferenc: MKL IV. 649.; CHOBOT, 1915. I. 78., II. 180.; KOVÁCS B., 1987. 102.; BALICS, 1885–1890. II/2. 263–264. Az oklevél szövegét magyarul közölte: MAKKAIMEZEY, 1960. 190–191. 1274. évi dátumot tartott helyesnek: KOVÁCS B., 1966. 83; BÁRTFAI SZABÓ, 1938. 15. A *Klosternenburgi feljegyzés* alapján Balics az akkoriban „*a számtalan rablást és gyilkosságot*” elkövető nemesek kapcsán említette az oklevelet. (*Cont. Claustroneob.* VI. 744, BALICS, 1885–1890. II/1. 421).

let elkobozta, és magánál tartotta. IV. László, a káplánján esett sérelem miatt maga is sértve érezte magát az ügy kapcsán, és jelentette az esetet a pápának.

Hontpázmány nembeli Lampert egri püspök (1246–1275), aki a korszak jelen-tős figurája és a tatárjárás után az egri egyházmegye újjáépítésének ösztönzője volt, IV. Bélával felettébb jó kapcsolatokat épített ki, amely eredményeként az uralkodó 1248-ban az egri egyházat egy sor javadalommal gazdagította, majd 1261-ben megerősítette a Szent István és Szent László által adott kiváltságokat, valamint az egri egyház összes püspöki birtokát.¹¹⁵ Résztvevője volt a IV. Béla és fivére, István közötti viszálykodás miatt összehívott esztergomi országos zsinatnak, majd az 1263-as Angelus pápai legátus által Budán megtartott meg-beszélésnek is.¹¹⁶ Hatalmaskodásra való hajlama azonban egész életében végigkísérte, és számlájára írható, a hatvani premonstreiek ellen elkövetett jogtalansága mellett, a bélháromkúti ciszterci apát és az egri káptalan javaival szembeni hatalmaskodás is.¹¹⁷

Lampert eljárása nyilvánvalóan jogtalan volt, hiszen a premonstreieknek már II. Ince *In eminenti* kezdetű enciklikájában elengedte a tizedfizetést a saját munkájukkal előállított termények után.¹¹⁸ Sőt Hatvan monostora *exemptió*val is rendelkezett, és nem a megyés püspöknek, hanem közvetlenül az esztergomi érseknek volt alárendelve. A 13. század második felében azonban az egyházi fegyelem olyan mértékben meglazult, hogy a pápa szükségesnek látta közölni a zágrábi és a pécsi püspökkel, hogy az általa meghirdetett zsinat előtt tartsanak szigorú vizsgálatot a papság körében és az eredményt terjesszék elébe.

Félegyházi József véleménye szerint a hatvani premonstreiek számára az említett kiváltságlevelet IV. Kelemen pápától Bancha nembeli István eszközölte ki, aki mint az első hazai bíboros 1253 és 1269 között Rómában tevékenykedett.¹¹⁹

¹¹⁵ 1248: SZENTPÉTERY-BORSA, 1923–1961. I. 874. sz.; 1261: SZENTPÉTERY-BORSA, 1923–1961. I. 1267. sz.

¹¹⁶ SUGÁR, 1984. 76–81.

¹¹⁷ Az egri káptalan birtoka volt Hatvan is. Lampert utódja III. András alatt adta vissza az egri káptalannak a Lampert által elvett birtokokat, többek között Hatvant is. Az 1452. évi oklevélben Wracz Isván és Chepe Mátyás, Nagyhatvan bírái borvitába keveredtek a szöleik kapcsán az egri káptalannal. A város közbenjárója Berzeviczei Pohárnok István (1405–1460) hevesmegyei főispán volt (lánya, Apollónia, Hatvani Mátyás neje lett). 1455-ben a káptalan Hatvan tizedeit 80 forintért Besenyey Lászlónak adta. Vö. SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 145–46.

¹¹⁸ Ince és Márton premonstreiekre vonatkozó bulláinak szövegét közölte OSZVALD, 1957. 237–238.

¹¹⁹ A Bánca életére vonatkozó legteljesebb tanulmány: ALMÁSI-KOSZTA, 1991. 9–17. Egyéb feldolgozás: FÉLEGYHÁZI, 1942. 139. *Banča nembeli István*: Banca, Vánca, Fejér

Az oklevél az egri egyházmegyei hatvani szerzetesek apátjáról (!) és testvéreiről szól: *Abbas et fratres sui Praemonstratensis Ordinis de Hatuan, diocesis Agriensis*. Mivel a magyar cirkária határain belül csak a váradszékfoki monostor vezetőjét tisztelték meg az apát névvel, ezért levonható az a következtetés, hogy a 13. század második felében a hatvani monostor fontos rendház volt, és vezetőjének hivatala magas posztnak számított.¹²⁰ Ugyanebben az évben Hatvan vásárvámját a váradi püspök saját jogai közé sorolta.¹²¹

Az oklevélből egyértelműen kiderült az is, hogy a premonstreieknek volt egy plébániájuk és saját maguk is élénk pasztorizációt folytattak. Ezt az adatot az 1297. évi Nyulak szigeti, 1388. évi leleszi, illetve adonyi és az 1422. évi sági oklevelek mellett, a hazai premonstreiek prédikációs tevékenységének egyik fontos és legkorábbi elemeként szokták elemezni.¹²²

A következő okleveles adat a hatvani prépostsággal kapcsolatban 1284. november 14-i keltezéssel maradt fenn. Ebben az okiratban Domonkos *comes* a

szerint (FEJÉR, 1829–1844. V. 3. 199.): Wancha. Atyja Orbász, aki 1213 óta *comes* volt. Banha nembeli István 1238-ban IV. Béla kancellárjaként, majd váci püspökként bukkan fel az oklevelekben (FEJÉR, 1829–1844. IV. 1. 100.; 1; ÁUO II. 90; MON. STRIG. I. 349–352.). Egyesek szerint (Karácsonyi, Városhy) bácsi püspök is, de Chobot szerint ez nem felel meg a valóságnak. A tatárjárás idején IV. Béla király rábizta családját és az érsek elkísérte királyát a menekülésben is. 1243–1252 között esztergomi érsek, majd 1252 októberében IV. Ince pápa preneszteri püspökké és bíborossá nevezte ki. Ő volt az első bíboros az esztergomi érsekek közül. Ezt a tisztséget kinevezésétől haláláig, 1269-ig viselte. Arcképe a chartres-i Notre-Dame-du-Pilier kápolnában egy Villard cambrai-i építész által készített üvegen található, amelyen egy képen Szűz Mária előtt térdepelő bíbornokként ábrázolták. Vö. CHOBOT, 1915. II. 471–475.

¹²⁰ CHOBOT, 1915. I. 78.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 4.; DERCSÉNYI-VOIT, 1969. 270.; RUPP, 1870–1876. I. 702.; JERNEY, 1855. 96.; BALICS, 1885–1890. II/2. 263. Viszont elképzelhető egy másik magyarázat is. Mivel a többi (monasztikus) szerzetesrend (pl. a bencések vagy a ciszterciek) esetében minden monostor élén apát állt, az oklevelet kiállító kívülálló (tehát nem a hatvani konventhez tartozó és nem premonstre) írnok eltévesztette, összekeverte a hatvani monostor esetében a címeket. Ebben az esetben viszont csupán egy elírással van dolgunk, amelyből nem vonható le semmiféle következtetés a monostor jelentőségére vonatkozóan.

¹²¹ A hatvani vásárvámról annyit közöltek csupán a források, hogy Lodomér váradi püspök rá akarta tenni a kezét: a Váradszékfok filiációs körébe tartozó monostor létezése csak jogcímet, ürügyet jelentett a váradi püspöknek a beavatkozásra. Az adat a vásárvám, a vásár, illetve a mezőváros jelentőségét bizonyítja, a monostorra nem vonatkozatható. ZIMMERMANN-WERNER, 1892. I. 123.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 98.

¹²² OSZVALD, 1957. 235.; KOVÁCS B., 1966. 83.; CHOBOT, 1915. I. 180. Vö. 1297: MON. STRIG. II. 397.; HO V. 82.; 1422: FEJÉR, 1829–1844. X. 6. 483. A szigeti monostor lakói *more et consuetudine sacerdotum parochialium*, azaz a premonstreiek miséztek, kereszteltek és gyóntattak.

király udvari törvényszékének albírja meghagyta a hatvani konventnek, hogy Pous comest az őt megillető bírság fejében Buya helység birtokába helyezze.¹²³ Ez a dokumentum az 1260-as évektől kezdődő és III. András uralma alatt, 1295–1300 között tetőző folyamat reprezentáns terméke, amely során az alországbírói hatalom kifejezetten a király bírói jelenlétének helytartósága volt, és a királyi kúriában állandó jelleggel bíróság működött, amelyet az alországbíró vezetett. Ebben az időszakban a *vicejudex* nem mint az országbíró familiárisa működött, hanem a király bizalmas munkatársaként a királyi igazságszolgáltatás képviselője volt a bárókkal szemben.¹²⁴ Ezekből következően az alországbíró igazságszolgáltató tevékenysége, olyan oklevelek kibocsátását eredményezte, amelyekben az alországbíró mint a *praesentia regia* képviselője a jelentést a királyhoz kérte címezni. A hatvani konventhez intézett, birtokbaiktatásról szóló utasítás jó példája ennek a formulának az alkalmazására.¹²⁵ Az oklevél egyben a monostor hiteleshelyi működésére vonatkozóan is fontos dokumentum: a legkorábbi adat, amely a konvent ezirányú tevékenységét alátámasztja.

Amint az a *Catalogi Recentiores* szinoptikus katalógusaiból kiderült, a premontrai generális káptalan 1294-ben határozatot hozott arról, hogy a *Circaria Hungariae* valamennyi monostorát cseh és morva fennhatóság alá helyezi. A csehországi rendházak felügyelete alá, az 1320. évi lista alapján például a következő hazai monostorok kerültek: Litomyšl alá Majk, Jánoshida, Ócsa, Strahov/Mons Sion alá Bény, Hatvan, Zábdrovice alá Algyő, Cheim, Csut. Gajdobra pedig a Nyulak szigeti és a váradhegyfoki monostort felügyelte. A morva monasteriumokkal pedig az alábbi filizációs kapcsolatok alakultak ki: Gradec/Hradisko: Bozók, Garáb, Luka: Ábrány, Adony, Aicska/Alska: Darnó, Pályi.

A magyar circária belső életébe történő drasztikus beavatkozás, a cseh filiációba helyezés kérdésében a kutatás a *Catalogi Recentiores* előkerüléséig megosztott volt. A többség elfogadta a magyar kerület alárendelését, azonban annak időtartamát rendkívül hosszú időre, 1516-ig keltezte. Oszvald viszont az alárendelést élesen elutasította, az 1294. évi jegyzék létét kétségbe vonta és a rendi annalisták (Lairuelz, Hugo) koholmányának tartotta. Véleménye sze-

¹²³ ÁUO IX. 399–400. Jerney Kovachichra hivatkozva idézte 96, DEMÉNY-DITTEL–KOVÁCS, 1993. 16.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 9.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99., KOVÁCS B., 1966. 82.

¹²⁴ Az alországbírónak a 13. század végén a királyi jelenlétet képviselő funkcióját először Bartal állapította meg: BARTAL, 1847. II. 203. További szakirodalom a témával kapcsolatban: KUMOROVITZ, 1942/43. 455.; GERICS, 1962. 651–657.

¹²⁵ Hasonló oklevelek GERICS, 1962. 651. alapján: a váci káptalan idézése az alországbíró kérésére (HO 111–112.); a váradi káptalan határjárása és idézése (ZICHY OKM. I. 45–46.). Vö. HO VII. 340–341.; ÁUO X. 354–355., 358–359., HAZAI OKLT. 119–120.).

rint a magyar cirkária az egész középkoron át megőrizte a függetlenségét: a neves kutató kizárólag a Pagius-jegyzéket tartotta autentikusnak.¹²⁶ A katalógusok előkerülése óta azonban bebizonyosodott, hogy a magyar cirkária cseh alárendelése 1294-ben valóban megtörtént. Az alárendelés oka és intervalluma azonban mindezek ellenére máig sem tisztázott.¹²⁷ A rendi annalisták (Lairuelz, Hugó), azt jelölték meg okaként, hogy magyarországi prépostok nem tettek eleget vizitációs kötelezettségeiknek.¹²⁸ Az újabb szakirodalom vélekedése szerint az alárendelés magyarázatául az is szolgálhatott, hogy a váradhegyfoki anyaház képtelen volt ellenőrizni a tizenháromra rúgó monostorainak filiációs körét.¹²⁹ Mások trencsényi Csák Máté hatalmaskodásában és fegyelmi természetű dolgokban vélték megtalálni az okokat.¹³⁰

A fentiekből következően elmondható, hogy Hatvan premontrei monostorát 1294-ben a *capitulum generale* határozata értelmében egy csehországi apátság, a prágai Mons Sion (Strahov) alá rendelték, de 1320-ban valószínűleg ismét elnyerte önállóságát és a jegyzékekben mint Váradelőhegy az egri püspökségben fekvő filiája szerepelt.¹³¹

A hatvani konvent hiteleshelyi tevékenysége

A középkorban székes és társaskáptalanok, valamint bencés, premontrei, johannita, cisztercita konventek folytattak hiteleshelyi tevékenységet. A bencések után a legtöbb hiteleshellyel a premontrei kanonokok rendelkeztek hazánkban. A régebbi történetírás összesen kilenc premontrei hiteleshelyet azonosított: Csorna, Hatvan, Jászó, Lelesz, Majk, Ság, Turóc, Túrje és Váradhegyfok.¹³² A ku-

¹²⁶ Az alárendelést elfogadta: Lairuelz, Hugo, Mallyó, Danielik, a 18. századi kézirat névtelen szerzője, Fuxhoffer. Oszvald régebbi véleménye alapján elutasította (OSZVALD, 1939.).

¹²⁷ KÖRMENDI, 2001a. 70.

¹²⁸ OSZVALD, 1939. 7.

¹²⁹ KÖRMENDI, 2002a. 32.

¹³⁰ DEMÉNY-DITTEL, 1999. 5.

¹³¹ GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99, Koszta: KMTL 257.

¹³² Danielik idézte Mallyó alapján. Jerney még a háji, hantai, mislyei káptalant is premontrei hiteleshelynek tartotta. Fejér még Landeket is. (DANIELIK, 1866. 293). Szentpétery szerint tíz premontrei konvent volt: Csorna, Háj, Hatvan, Jászó, Lelesz, Mislye, Ság, Turóc, Túrje, Váradhegyfok (SZENTPÉTERY, 1930. 137.). Hermann minimum tíz prépostságot sorolt ide, de neveket nem adott meg (HERMANN, 1973. 79.). Borosy-Mezey szerint tíz premontrei hiteleshely létezett: Háj, Hatvan, Csorna, Jászó, Lelesz, Mislye, Ság, Turóc, Túrje, Váradhegyfok (MKL IV. 872.).

tatás jelenlegi állása szerint elfogadott premontrei hiteleshelyek listája a következő: Csorna, Hatvan, Jászó, Lelesz, Majk, Ság, Turóc, Túrje, Somlóvásárhely (1511–1591) és Váradhegyfok.¹³³

A hatvani premontrei konvent hiteleshelyi működésével kapcsolatban számos probléma merült fel. Először is kérdéses, hogy egyáltalán mikor vette kezdetét a konvent hiteleshelyi tevékenysége, valamint hogy meddig működtek hiteleshelyként a hatvani premontreiek. Végül pedig: melyek az általuk kibocsátott oklevelek?

A hatvani hiteleshely vonatkozásában Danielik számára a *terminus post quem* 1221 volt, a régebbi történetírók többsége azonban 1284-től kezdve számolt a hatvani *loca credibilia* intézményével.¹³⁴ Az újabb szakirodalom ugyanakkor a konvent hiteleshelyi működésének kezdetét 1264-től keltezte.¹³⁵

A kutatók a hiteleshelyi munka záródatumát az 1351-es törvény életbelépéséhez kötötték, mert az ezévi hiteleshelyi törvény értelmében a kisebb konventeknek megtiltották az oklevelek kiállítását.¹³⁶ Mások számára a *terminus ante quem* főként az 1486. évi törvény volt.¹³⁷

A hatvani konvent által kiadott oklevelek számának megítélésében is megoszlottak a vélemények. Chobot (1303, 1345) és Szepes (1284, 1345.) kettő, Jerney három (1284, 1327, 1347), Demény-Dittel hat (1264, 1296, 1303, 1318,

¹³³ KOVÁCS I., 2002. 22. A premontrei hiteleshelyek működéséről: HORVÁTH T. A., 1943.; KUMOROVITZ, 1928.; KUMOROVITZ, 1929.; KUMOROVITZ, 1932.; KUMOROVITZ, 1934.; KOVÁCS I., 1991.; KOVÁCS I., 1994.; KOVÁCS I., 1996.

¹³⁴ Danielik szerint Pázmány a hatvani monostor hiteleshelyi működéséről általánosan emlékezett meg: „*extant litterae in capitulo Agriensis, datae in Conventu Hatvaniensis.*” Vö. PÉTERFFY, 1741–1742. II. 277. Általában Kovachich nyomán formált véleményt: LADÁNYI, 1936. 191. 1284. év: DEMÉNY-DITTEL, 1999. 9.; JERNEY, 1855. 96.; KANDRA, 1904. III. 162.; SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 99. Nem adott dátumot: ORTVAY, 1892. 214. Chobot csak 14. századi okleveleket említett (CHOBOT, 1915. I. 78.).

¹³⁵ Bacsa Tibor (KASZA, 1997. 326.); DEMÉNY-DITTEL, 1995. 12.; DERCSÉNYI – VOIT, 1969. 270.; KOVÁCS B., 1987. 102.; TAKÁCS, 1992. 65.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.; Koszta (KMTL 257.); OSZVALD, 1957. 243.; KÖRMENDI, 2002a. 24.; KOVÁCS I., 2002. 37.; KOVÁCS B., 1966. 82.; F. ROMHÁNYI, 2000. 31.

¹³⁶ Bacsa Tibor (KASZA, 1997. 326.); KOVÁCS I., 2002. 22., 37.; DEMÉNY-DITTEL, 1995. 1.; DERCSÉNYI–VOIT, 1969. 270.; OSZVALD, 1939. 24.; BACKMUND, 1983. 2. 533.; TAKÁCS, 1992. 65.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99. Szentpétery, Hervay (MKL IV. 649., SZENTPÉTERY, 1930. 137.) szerint a monostor 1345-ig adott ki oklevelet, pecsétjét 1353-ban visszavonták. Bándi Zsuzsanna és Demény szintén 1353-ra datálta a működés végét (BÁNDI, 1982. 195; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 11.).

¹³⁷ 1486-ig datálta: Borosy-Mezey: MKL IV. 872.; KOVÁCS B., 1987. 102.; KOVÁCS B., 1966. 82.; LADÁNYI, 1936. 191.; SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 99.; F. ROMHÁNYI, 2000. 31.; PETHEŐ-FAZAKASNÉ-KOCSÁRINÉ, 1996. 305.

1327, 1334), illetve kilenc (1284, 1303, 1318, 1327, 1334, 1343, 1345 átírás, 1345, 1351.), Györffy hat (1264, 1296, 1303, 1318, 1327, 1334.), végezetül pedig Kovács nyolc (1284, 1303, 1318, 1327, 1345 átírás, 1405 átírás, 1334, 1345) oklevelet sorolt fel mint a hatvani konvent termékeit.¹³⁸

A konvent hiteleshelyi működéséről tanúskodó első adat az 1426-os átiratban fennmaradt 1264. évi oklevél, amely megemlíttette *conventus de Hotwant*.¹³⁹ Az 1284. évi, november 14-i dátummal ellátott oklevélben Domonkos alország-bíró egy birtokbaiktatás kapcsán utasította a hatvani konventet, hogy Pous *comest* az őt illető bírság fejében Buya helység birtokába iktassa.¹⁴⁰ Bár a fenti okleveleket nem a hatvani konvent bocsátotta ki, ezek az adatok mégis arra utalnak, hogy a konvent a 13. század közepétől kezdve hiteleshelyi tevékenységet végzett.

Az hatvani konvent által kibocsátott első oklevél az 1296. évi volt, amely a következőképpen nevezte meg: „*Nos D. prepositus et conventus de Hotwon*”.¹⁴¹

Eredetiben fennmaradt oklevél az 1303. június 9-i dátummal napvilágot látott dokumentum. Az oklevélen zöld és sárga zsinóron függőpecsét található, amely a kezében palmaágot tartó Antiochiai Szent Margitot ábrázolja. Az oklevél arról emlékezett meg, hogy Babus fia Miklós fia Miklós Hurth földjéből egy ekényit és Hurth falujában hét jobbágytelket (amely a Hotuon felé vezető *platea/utca* végén van) Gothard fia Mihály fia Demeter nevű unokaöccsének adott. Ebben az oklevélben szerepelt Pál prépost mint a hatvani konvent vezetője is.¹⁴²

Az 1318-ban keletkezett oklevél egy adásvételt rögzített, amely András hatvani prépost és konventje előtt ment végbe. Eszerint Herborth fia Thunis leánya és férje, Pásztói Gál fia Miklós, a Zagyván lévő malmuk felét 15 márkáért eladták Selypi Mihály fia Demeternek és Ugrinnak.¹⁴³

¹³⁸ CHOBOT, 1915. I. 78.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 9–11.; DEMÉNY-DITTEL, 1995. 12.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.; KOVÁCS B., 1966. 82.; JERNEY, 1855. 96.; SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 100.

¹³⁹ 1264: *sub testimonio conventus de Hotwan*, GYÖRFFY, 1963–1998. III. 98–99.; KÖRMENDI, 2002a. 24.

¹⁴⁰ 1284: ÁUO. IX. 399–400.; DEMÉNY-DITTEL–KOVÁCS, 1993. 16.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 9.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 98–99.; KOVÁCS B., 1966. 82.; SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 100.

¹⁴¹ 1296. március 28-ra keletkezett, két 1426-os átiratban fennmaradt oklevél.

¹⁴² 1303: AO. I. 56–57.; ANJOU OKLT. I. 218.; CHOBOT, 1915. I. 78.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 10.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 98.; KOVÁCS B., 1966. 82., 102.

¹⁴³ 1318-ban, bizonytalanul azonosított oklevél 17. századi átírata. ANJOU OKLT. V. 139.; IVÁNYI, 1931. 76.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 10.

Az 1327. június 24-én keltezett és átiratban fennmaradt, oklevél kibocsátója Fülöp prépost és a „hothwoni” Szent Szűz Margit egyház konventje volt.¹⁴⁴ Az okirat szerint Therestyan comes fiai, Péter és Therestian, saar-i nemesek örökjogon átengedtek tartozékaival együtt egy telket (*fundus*) a többi frateriek földjeitől elkülönített részbirtokukból Saar birtokon anyjuk fiának, a konvent előtt szintén megjelent Balázs comesnek, miként azt apjuk még életében odaadta neki. A telek Gebard comes birtoka és kúriája illetőleg a Mindenszentek kápolna között feküdt.

Az 1334. január 13-án kelt eredeti, hátoldalán megpecsételt oklevél birtokosztás ügyében született. A hatvani konvent előtt (*Mich. Prep. Et conv. Mon-i B. Margarete Virginis de Hotwon*) Péterfia László, a Niueggel és Cherggel határos dukai birtokrészét leányának, Margitnak adta azzal, hogy az elzalogosított birtokrészt is kiválthatja.¹⁴⁵

Az 1339. február 17-én Visegrádon kelt oklevél kibocsátója Pál országbíró volt. Egy per menetét ismertette, amelynek oka az volt, hogy tharyani Petheuch fia, Domokos hatalmaskodott redeti Demeter fia Kemennel szemben és annak Guerek és Kystaryan, hevesvármegyei örökölt birtokait 1336. szeptember 9. óta elfoglalva tartotta. Ezért 1336-ban redeti Demeter fia, Kemen tharyani Petheuch fiát, Domokost a hatvani konvent levelével a királyi jelenlét elé idéztette március 27-re. A pert 1337. március 26-ra tűzték ki. Több halasztás után végül Kemyn Petheuch fiát, Domokost a hatvani konvent levelével 1338. szeptember 15-re megidézttette. Ekkor Kemyn korábbi állításait az esztergomi, a budai, a váci káptalanok, és a hatvani konvent, a budafelhévizi Szentháromság egyház keresztesei konventjének tudományvevő okleveleivel próbálta alátámasztani.¹⁴⁶ A forrás a hatvani premontreiek három, eddig még elő nem került okleveléről tudósított: egy 1336-os és egy 1338-as idézésről, valamint egy 1338. évi tudományvételtől!

Az egri káptalan egyik oklevelében említett 1343. évi megbízólevelet a Káta nemzetség Zámmonostori ága III. Gúg nevezetű leszármazottja részére szintén a hatvani konvent állította ki. Káta nembeli III. Gúg ugyanis 1343-ban

¹⁴⁴ 1327: ANJOU OKLT. XI. 154–155.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 10.; FEJÉR, 1829–1844. IX. 6. 20., GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.; KOVÁCS B., 1966. 82.; SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 100. Az oklevél egy 1345. évi, a hatvani konvent által kibocsátott oklevélben átiratként maradt fenn, ugyanakkor ismert egy 1405. évi átirata is.

¹⁴⁵ 1334: BAKÁCS, 1982. 153.; DEMÉNY-DITTEL–KOVÁCS, 1993. 16.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 10.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.; KOVÁCS B., 1966. 82. Bártfai szerint a regeszta: Péter fia Tádé Duka birtokából Ször (Herg?) és Némedi (Niveg) mellett magának húszekényit megtartván, a többi leányának Margitnak adta. (BÁRTFAI SZABÓ, 1938. 43.).

¹⁴⁶ ANJOU OKLT. XXIII. 55–56.

pert indított Debreceni Dósa fiai ellen, majd azt megnyervén, megkapta Zámmonostor falu északi felét.¹⁴⁷ III. Gúg ekkoriban Kátán lakott és a hatvani konvent megbízólevelével jelent meg. A Külső-Szolnok megyei Hatzok határjárásakor királyi emberként is funkcionált.¹⁴⁸

Az 1345. április 18-i dátummal megjelent, eredeti függőpecsétetes oklevelet Pál hatvani prépost állította ki saári Terestiánfi Péter számára. A pecsét körirata, az 1303-as pecsétéhez képest némi változást mutatott: *Sigillum conventus Beate Margarete de Hotwan*, azaz a hatvani Boldog Margit konventjének pecsétje. A pecsét egy térdelő alakot (Szent Margit) ábrázolt, aki jobbáiban pálmaágat tart, fején glória látható. Az alak mögött félhold, előtte csillag található.¹⁴⁹

Úgy tűnik, hogy az 1339. évi oklevélben szerepelt, és egy másik család hatalmaskodásával küzdő, redei Demeter fia, Kemen családján belül is kitört a hatalmaskodás. Ugyanis egy 1345. augusztus 10-én Kompolton, Hevesújvár megye előjárói előtt, kelt oklevélben Kemin mester fia, Péter nevében tiltakozott, hogy redei Demeter fia, Olivér elfoglalta szomszédainak javait. Az ügy kapcsán a hatvani konvent képviselője kiutazott Kompoltra, hogy kiállítsa az oklevelet.¹⁵⁰

1347. szeptember 22-én I. Lajos király megparancsolta a hatvani konventnek, hogy küldje ki hiteles emberét, akinek jelenlétében saári Terestien fia Péter fia János, saári Elek, mysei Sykud fia Mihály vagy mysei Hektor királyi ember tanúvallatást tart annak megállapítására, hogy a Hevesújvár megyei Zyluaeghaz birtok vgrai Cheley fia Balázs tulajdonát képezi-e. Az 1347. november 30-án kelt, zárópecsétetes oklevélben a Pál prépost vezette hatvani konvent jelentést intézett I. Lajos királyhoz, amelyben tudatta vele a vizsgálat eredményét, miszerint Szilvaegyház hevesmegyei birtokot ugrai Cseley fia Balázs nem birtokolta soha.¹⁵¹

1348. október 1-én készült az az oklevél, amelyben a hatvani konvent, Pál prépost vezetésével jelentést intézett I. Lajos királyhoz arról, hogy Gergely

¹⁴⁷ 1343: ZICHY OKM. II. 56–59.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 10.

¹⁴⁸ AO IV. 199–200.; KARÁCSONYI, 1900–1904. 770.

¹⁴⁹ 1345. április 18. Eredeti, függő pecsét. Az oklevél tartalmazta az 1327-ben keletkezett oklevél átírását is. Közlései: FEJÉR, 1829–1844. IX. 6. 20.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 10.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.; KOVÁCS B. 1966. 82.; SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 100.; Jerney 1347-re keltezte (JERNEY, 1855. 96–97.).

¹⁵⁰ 1345. augusztus 10., AO IV. 520.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 11.

¹⁵¹ 1347: AO V. 131–132., I. Lajos utasítása is ebben az oklevélben, a hatvani konvent átírásában maradt fenn.

fiát, Miklóst, István királyi jegyző ellen, Gyanda nevű birtokán megidézette.¹⁵²

1351. szeptember 30-i dátummal kelt az utolsó ismert, a hatvani konvent által kiállított oklevél, amelyet a hatvani konvent adott ki, egy birtokba iktatásról tett *relatio* (jelentéstétel).¹⁵³

Összegezve tehát: az általam összegyűjtött a hatvani premontreiek hiteleshelyi tevékenységével kapcsolatos oklevelek száma, az átírásokkal együtt tizen-nyolc darab (1264, 1284, 1296, 1303, 1318, 1327, 1334, 1336, 1338 [2db], 1343, 1345. április, 1345. augusztus, 1347 [2 db], 1348, 1351, 1405), de ebből ötnek a szövege nem maradt fenn (1343 megbízólevél, 1347 szeptemberi, I. Lajos által a konventhez intézett levél, 1336 és 1338. évi idézés és egy 1338. évi tudományvétel). A hatvani konvent hiteleshelyi működése során kibocsátott oklevelek száma pedig tizennégy volt.¹⁵⁴

A hatvani konvent hiteleshelyi működése során fennmaradt oklevelek többsége *fassio* volt. Az ide vonható magánjogi ügyletek változatos képet mutatnak: adásvételi szerződés (1318), birtokadományozásról szóló, az osztozkodás eredményét írásba foglaló oklevél (1303, 1327, 1334, 1345. április), valamint megbízólevél (1343) egyaránt szerepel közöttük. A relációk csoportjába három fennmaradt oklevél (1347, 1348, 1351) és három, csak hivatkozásokból ismert oklevél (egy 1336. és egy 1338. évi *citatio*, valamint egy 1338. évi tudományvétel) sorolható.

A királyi kancellária okleveleivel ellentétben a hiteleshelyi oklevelek záradékában a kiállításban részt vevő személyek neve, hivatala csak ritkán szerepelt. A premontrei konventek oklevéladói gyakorlata sem volt azonban egységes. A leleszi konventnél a kiadó személyek neveit és hivatalát egyaránt feltüntették, míg a csornai esetében hiányzott a felsorolás, a kisebb konventek esetében pedig csak a prépost neve vagy csak a kiállító konvent elnevezése szerepelt. Létezett olyan konvent is, amely működése során többféle formulát is használt.¹⁵⁵

A hatvani hiteleshelyi kiadványokban több formulát használtak, de kiállítóként a bevezetőben kizárólag a prépostot és a konventet jelölték meg.

¹⁵² AO V. 233–34.

¹⁵³ Eredetije a Heves Megyei Levéltárban.

¹⁵⁴ 1296, 1303, 1318, 1327, 1334, 1345. április, 1347, 1348, 1351, 1405 valamint az 1336. és 1338. évi idézés, egy 1338. évi tudományvétel és az 1343. évi megbízólevél.

¹⁵⁵ Vö. KOVÁCS I., 1991. 17.

A hatvani konvent működésének egész ideje alatt ez az egyszerűsített oklevélkiadási szokás állandósult, változást a későbbiek folyamán sem mutatott.¹⁵⁶

Az oklevélkiadás mellett a hiteleshelyek fontos feladata volt az oklevelek megőrzése is. A hiteleshelyi funkcióról, a hatvani konvent esetében, adatok hiánya miatt, csak általánosságban szólhatunk. A hiteles jegyző az esetek többségében Hatvanban a perjel volt. A premontrei hiteleshelyekben két levéltár működött: az egyikben a rendre, a másikban (általában a sekrestye) a hiteleshelyi tevékenységre vonatkozó okiratokat őrizték. A hiteleshelyi kancellária élén a *custos/őrkanonok* állott, aki a levéltár őre volt, de a *loca authentica* pecsétjét az egész testület közösen őrizte.¹⁵⁷ A hatvani konvent pecsétje, mint a hiteleshelyi pecsétek általában, egyoldalú és kerek volt. A konvent pecséthasználatát vizsgálva megállapítható, hogy két oklevelet (1303, 1345) függő pecséttel, négyet (1334, 1347, 1348, 1351) zárópecséttel láttak el.¹⁵⁸

A hiteleshelyek harmadik jelentős feladatkörét a különféle jogügyletek során (hatalmaskodás kivizsgálása, határjárás stb.) hivatalos kiküldötként való megjelenés alkotta. Ebbe a csoportba az 1345. évi oklevél sorolható, amely szerint a hatvani konvent tagja mint hiteleshelyi kiküldött egy hatalmaskodási ügyben járt el. 1347-ben pedig birtokügyben tartott tanúkihallgatást. A hitelesítésre a perjelt a kamarás, az őr, az éneklő kanonok és három szerzetes kísérte el. A megvesztegetést elkerülendő, a kiküldöttek általában magasabb rangú személyek közül kerültek ki. Hivatalos közegnek számítottak, ezért személyü-

¹⁵⁶ Az oklevelekben előforduló megnevezések a következők: *conventus de Hotwan* (1264), *Preposito et Conuentui de Hotuan* (1284), *D. prepositus et conventus de Hotwon* (1296), *Paulus miseracione diuina prepositus, et conuentus fratrum ordinis premonstratensis de hotuon* (1303), *Andreas prepositus et conventus de Hatoan* (1318), *Philippus prepositus et conventus Ecclesiae Beatae Margarete Virginis de Hothwon* (1327), *Mich. Prep. et conv. Mon-i B. Margarete Virginis de Hotwon* (1334), hatvani konvent (1339), *Cum litteris procuratoris prepositi et conuentus monastery beate Margarete virginis de Hothwan* – zámmonostori megbízólevél (1343), *cum procuratoribus literis conventus ecclesie beate Margarete virginis de Hotwan* (1345. aug.) *Paulus praepositus et conventus Ecclesiae Beate Margarethae virginis et Martyris de Hothvon* (1345), *Philippus praepositus et conventus Ecclesiae Beatae Margaretae Virginis de Hothuon* (1345. évi oklevélben fennmaradt 1327. évi szövegben szerepelt formula), *Paulus prepositus et conventus monasterii beate Margarethe virginis et martiris de Hothuon* (1347), *Paulus prepositus et conventus ecclesie beate Margarete virginis et martiris de Hothuon* (1348) hatvani konvent (1351).

¹⁵⁷ A zágrábi káptalan statútumai szerint a lepecsételt tartóban elhelyezett *sigillumot* csak a káptalan hét tagjának jelenlétében volt szabadott kivenni (SZENTPÉTERY, 1930. 129).

¹⁵⁸ Az oklevelek anyagának, valamint a pecséthasználat és az oklevelek alaki szempontozású (privilegiális, pátens) összefüggéseinek megállapításához további levéltári kutatás szükséges.

ket a törvény védte.¹⁵⁹ A fentiek alapján feltételezhető, hogy a hatvani premontrei prépostság működési mechanizmusa is ehhez hasonlóan nézett ki.

A premontreiek a hiteleshelyi tevékenységet is összekötötték a pasztorizációval: a 14. századtól kezdve van adatunk arra vonatkozóan, hogy a *custos* egyúttal a település plébánosa is volt.¹⁶⁰ Ez a hatvani prépostság esetében a 14. század első harmadáig lehetett jellemző, hiszen a pápai tizedjegyzékek tanúsága szerint a harmincas években a plébániát már biztosan nem a szerzetesek, hanem világi papok adminisztrálták.

Néhány, országos illetőségű hiteleshely (budai, székesfehérvári, boszniai káptalan, székesfehérvári keresztes konvent) kivételével a hiteleshelyek hatásköre – a szokásjog alapján – egy bizonyos területre terjedt ki. Kezdetben, a 14. század első feléig a hatáskört az egyházi, később, a 15. századtól kezdve, a világi kormányzati egység (egyház-, illetve vármegye) határozta meg. Hatvan közelében az egrői székeskáptalan és a pásztói cisztercita konvent folytatott hiteleshelyi tevékenységet. A hatvani prépostság hiteleshelyi tevékenysége főként Heves vármegye területére terjedt ki: Hort (1303), Kompolt (1345 augusztus), Gerek, Kystaryan (1336, 1338), Pásztó (1318), Saar (1327, 1345. április), Szilvaegyház (1347), Tiszagyanda (1348).¹⁶¹ Néhány esetben Szabolcs (Zámmonostor 1343), Nógrád (Selyp 1318), valamint Pest (1334, dukai birtokrész) vármegyében is folytattak hivatalos eljárást.¹⁶²

Amikor a pápa a keresztes hadjáratok költségeinek fedezésére megadózta a kereszténységet, a pápai adószedők hazánkat is felkeresték. 1275-ben érkezett meg hazánkba a pápai tizedszedők első csoportja, akik 1317–1320 között az üresedésben lévő egyházi stallumok jövedelmét szedték be, majd

¹⁵⁹ A kiküldöttek ellen fellépő személy a jogtalanság bűnébe esett és pénzbírással (1 márka arany) büntették. Az eljárást lefolytató kiküldöttet tesüleg bántalmazó, megsebző, meggyilkoló személyek a felségsértés bűnébe estek, és fő- és jószágvesztésre ítélték őket. Vö. Borosy András és Mezei Barna: MKL IV. 871.

¹⁶⁰ Hermann Egyed Lelesz működéséből általánosított (HERMANN, 1973. 79.).

¹⁶¹ *Guerek* (Gereg) GYÖRFFY, 1963–1998. III. 94. *Horth*: CSÁNKI, 1890–1941. I. 63.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 101–102. *Kystaryan* (Gyöngyöstarján) CSÁNKI, 1890–1941. I. 56.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 139–140. *Kompolt*: CSÁNKI, 1890–1941. I. 65.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 109–110.; AO IV. 204., 231. 1409; FEJÉR, X. 4. 794. 1430; FEJÉR, X. 7. 203. *Pásztó* CSÁNKI, 1890–1941. I. 55.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 121–123. *Saar* (Abasár): CSÁNKI, 1890–1941. I. 69.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 130.; RUPP, 1870–1876. II. 98. *Selyp* CSÁNKI, 1890–1941. I. 106.; GYÖRFFY, 1963–1998. IV. 292. *(Tisza) Gyanda*: CSÁNKI, 1890–1941. I. 62 1350; AO V. 381.

¹⁶² *Dukai birtokrész* (Vácduka): GYÖRFFY, 1963–1998. IV. 515. *Szilvaegyház*: CSÁNKI, 1890–1941. I. 71. *Zámmonostor* CSÁNKI, 1890–1941. I. 529. Az 1284. és 1334. évi oklevelekben szereplő Buya, Herg és Niveg helységeket nem tudtam azonosítani.

miután a pápa 1331-ben minden főpap, apát stb. jövedelme tizedének beszedését elrendelte, a tizedszedők 1332–1337 között adót vetettek ki a magyar egyházra is, amelyet 1338–1342 között újabb, pótlásszerű adó követett. A pápai tizedjegyzékekben Hatvan neve is szerepelt, amely alapján megállapítható, hogy 1332-ben a hatvani monostor préposti tisztsége üresedésben volt, vikáriusa pedig jövedelmének tizedét tizenkét garasra becsülte. Ugyanebben az évben a prépost harminc garas pápai tizedet fizetett be. A rendház 1334-ben és 1335-ben nem adott tizedet a pápának.¹⁶³ A hatvani plébánia 1332-ben János plébános vezetése alatt harminc garas, 1334-ben tizenöt garas, 1335-ben pedig harminc garast fizetett.¹⁶⁴

A prépostság 14. századi hanyatlásának jelei olvashatók ki a tizedjegyzékekből. A kedvezőtlen anyagi helyzetbe került monostor két alkalommal nem tudott tizedet fizetni Rómának. A jegyzékekben előforduló hat prépostság közül csak Majk volt szegényebb a hatvani monostornál. A korábban a prépostság által adminisztrált templomot is világi papok gondozására bízták, holott ez a rendi *statutumokkal* ellenkezett.¹⁶⁵ Ezzel szemben a plébánia jól prosperált, a patai főesperesség egyik legmódosabb plébániája volt; csak Pásztó, Gyöngyös, Visonta és Karácsond szerepeltek nagyobb összeggel a tizedlajstromokban.¹⁶⁶ 1339-ben a Hatvanba Egerből érkező pápai tizedszedő, Geruasius fia Péter, két útmutató famulus segítségével jutott el célállomásához, akiket aztán megjutalmazott.¹⁶⁷

A monostor történetének első jelentős korszaka az 1351. évvel ért véget, hiszen ebben az időpontban keletkezett a rendház által kibocsátott utolsó

¹⁶³ MON. VAT. I. 1. 256.: *Item Paulus vicarius de Hetwan decimam beneficii sui non XII. grossos, solvit VIII. Grecenses adhuc debet III (Item archidiaconatus de Sablag Dyocesis Waciensis alá sorolva-), 356: Item prepositus de Hottuon, 372.: Item prepositus de Hotuon.*

¹⁶⁴ MON. VAT. I. 1. 259.: *Item Johannes plebanus de Hotuag iuratus extimavit decimam non ultra XXX grossos credere valere (Archidiaconatus de Patha címszó alatt), 342: Item de Hotuan solvit XV. grossos (De archidiaconata de Pata címszó alatt), 358: Item de Hotuan solvit XXX.*

¹⁶⁵ CHOBOT, 1915. I. 180; MKL IV. 649; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 5.

¹⁶⁶ BOROVSZKY, é. n. 144; LADÁNYI, 1936. 191. A püspökök a tényleges jövedelmük, a plébánosok csak a papi tized tizedével adóztak. A tizedjegyzékekből Györffy lehetségesnek tartotta, hogy következtetéseket lehet tenni a telkek mennyiségére és a lélekszámra vonatkozóan. (GYÖRFFY, 1984. 155–156.). Tari pedig aránypár segítségével kísérlete meg az egyes plébániák, rendházak jövedelmét felbecsülni (TARI, 2000. 209.). Hatvan esetében ezeket a számításokat nem tartottam követhető módszernek.

¹⁶⁷ ANJOU OKLT. XXIII. 113. 1339. április 30.: *Item a quo supra (1339) die ultima mensis Apr. Geruasius (fia) Péter pápai tizedszedő azon két famulusnak, akik elvezették (Egerből Othoan-ba, ételmet és huszonhat garast adott. Vö. MON. VAT. I. 432. Gervasius (fia) Péter egyes szám első személyben íródott tizedjegyzéke alapján.*

ismert hiteleshelyi oklevél. A monostor virágzó korszakát a hanyatlás periódusa követte.

Függelék

A bemutatott oklevelek alapján a hatvani monostor tagjai közül a következő személyeket ismerjük: 1294 D. prepositus;¹⁶⁸ 1303 Pál;¹⁶⁹ 1318 András;¹⁷⁰ 1327 Fülöp;¹⁷¹ 1334 Mihály;¹⁷² 1345, 1347, 1348, Pál.¹⁷³ A hatvani plébánosok közül: 1332 (1337?) János.¹⁷⁴

Bibliográfia

AO

Anjoukori okmánytár. Szerk.: NAGY Imre. I–VII. Budapest, k. n, 1878–1920.

ALMÁSI–KOSZTA

1991 ALMÁSI Tibor–KOSZTA László: Bánca István bíboros (1205 k. –1270). In *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.* 1991. Különszám. 9–17.

¹⁶⁸ GYÖRFFY, 1963–1998. III. 98.

¹⁶⁹ AO I. 56–57.; ANJOU OKLT. I. 218.; CHOBOT, 1915. I. 78.; DERCSÉNYI–VOIT, 1969. 270.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 98.; KOVÁCS B., 1966. 82.; KOVÁCS B., 1966. 102.

¹⁷⁰ ANJOU OKLT. V. 139.; DERCSÉNYI–VOIT, 1969. 270.; IVÁNYI, 1931. 76.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.

¹⁷¹ ANJOU OKLT. XI. 154–155.; FEJÉR, 1829–1844. IX. 6. 20.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.; JERNEY, 1855. 97.; RUPP, 1870–1876. 705.

¹⁷² BAKÁCS, 1982. 153.; DEMÉNY-DITTEL–KOVÁCS, 1993. 16.; DEMÉNY-DITTEL, 1999. 10.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.; KOVÁCS B., 1966. 82.

¹⁷³ 1345: AO V. 131–132. 1348: AO V. 233–234.; BACKMUND, 1983. II. 534.; DERCSÉNYI–VOIT, 1969. 270.; FEJÉR, 1829–1844. V. 2. 20.; GYÖRFFY, 1963–1998. III. 99.; JERNEY, 1855. 96–97. 1347: RUPP, 1870–1876. 705.

¹⁷⁴ MON VAT. I. 1. 259.; SZEPES-SCHÜTZ, 1940. 106.

ANJOU OKLT

Anjou-kori Oklevéltár. I–XII, XVII, XXII–XIV. Főszerk.: KRISTÓ Gyula. Budapest–Szeged, k. n., 1990–2002.

ÁUO

Árpád-kori új Okmánytár. I–XII. Szerk.: WENCZEL Gusztáv. Pest–Budapest, Eggenberger, 1860–74. (Reprint: I–VIII. Pápa, Pápa Városi Könyvtár, 2001–2002.)

BACKMUND

1949–1956 BACKMUND, Norbert: *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canoniarum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis.* I–III. Straubig, k.n., 1949–1956.

1983 BACKMUND, Norbert: *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canoniarum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis.* I/1–2. Berolinum–Novum Eboracum, De Gruyter, 1983.

BAKÁCS

1982 *Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002-1437.* Szerk.: BAKÁCS István. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1982. (*Pest megye múltjából*, 5.)

BALANYI

1923 BALANYI György: *A szerzetesség története.* Budapest, k. n., 1923.

BALICS

1885–1890 BALICS Lajos: *A római katolikus egyház története Magyarországon.* I–II. Budapest, k. n., 1885–1890.

BÁLINT

1977 BÁLINT Sándor: *Ünnepi Kalendárium* I–II. Budapest, k. n., 1977.

BÁNDI

1982 BÁNDI Zsuzsanna: A Magyar Országos Levéltár Anjou-kori pecsétkiállításának 1982. szeptember 22-től. In: *Levéltári Közlemények* (1982) 1. sz. 195.

BARTAL

1847 BARTAL György: *Commentarii ad historiam status iurisque publici Hungariae aevi medii.* Posonii, k. n., 1847.

BÁRTFAI SZABÓ

1938 *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599.* Szerk.: BÁRTFAI SZABÓ László. H. n, k. n, 1938.

BÉKEFI

1898–1902 BÉKEFI Remig: *A pásztói apátság története.* I–III. Budapest, k. n, 1898–1902.

BÉKEFI – KOLLÁNYI – LUKCSICS

1922 *A magyarország apáti és préposti címeknek oklevelek alapján kijavított jegyzéke (Catalogus titularum abbatum et praepositorum Hungariae ope documentorum emendatus).* Budapest, 1922.

BELITZKY

1938 BELITZKY János: *Sopron vármegye története.* I. H. n, k. n, 1938.

BENDEFY

1965 BENDEFY László: Horváth Tibor Antal. In: *Vasi Szemle* (1965) 1. sz. 136–139.

BICZÓ

1986 BICZÓ Piroska: Adatok Bács-Kiskun megye középkori építészetéhez. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében.* Szerk.: SZTRINKÓ István. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 1986. 71–80.

BODNÁR

1934 BODNÁR Remig: Szent Norbert. In: *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára.* Gödöllő, k. n, 1934. 5–21.

BOROVSKY

é. n. BOROVSKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye.* Budapest, k. n, é. n.

BUNYITAY

1883 BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története.* I–III. Nagyvárad, k. n, 1883.

CIH

Corpus Iuris Hungarici I-II. Szerk.: MÁRKUS Dezső. Budapest, Franklin, 1899.

CHOBOT

1915 CHOBOT Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára.* I–II. Vác, 1915.

COTTINEAU

1939 COTTINEAU, Laurent Henri: *Répertoire topo-bibliographique des Abbayes et Prieures.* I–II. Macon, Protat Frères, 1939.

CZAJTÁNY

1971 *A Katona István Társaság tanulmányai Kalocsáról.* Szerk.: CZAJTÁNY István. Kalocsa, k. n, 1971.

CSÁNKI

1890–1941 CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1941. (Reprint: Budapest, Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1985.)

CSORBA

1985 CSORBA Csaba: 17. századi végváraink a veduták és tervrajzok tükrében. In: *Magyar és török végvárak, 1663–1684.* Szerk.: BODÓ Sándor, SZABÓ Jolán. Eger, Dobó Vármúzeum, 1985. 131–151.

DANIELIK

1866 DANIELIK János: *A premontriek.* Eger, k. n, 1866.

DEMÉNY-DITTEL

1995 DEMÉNY-DITTEL Lajos: *Helytörténeti tanulmányok Hatvan múltjából: válogatás a szerző helytörténeti-, műemléki-, városképleírási cikkeiből.* Hatvan, Bitip Erdőkertes, 1995.

1999 DEMÉNY-DITTEL Lajos: *Adatok a hatvani premontrai prépostság történetéből.* Hatvan, Magánkiadás, 1999.

DEMÉNY-DITTEL–KOVÁCS

1993 *Szemelvények Hatvan történetéből.* Szerk.: DEMÉNY-DITTEL Lajos – KOVÁCS Gábor. Hatvan, Hatvany Lajos Múzeum, 1993.

DERCSÉNYI-VOIT

- 1969 Magyarország műemléki topográfája: Heves megye műemlékei. Szerk.: DERCSÉNYI Dezső, VOIT Pál. Budapest, Akadémiai, 1969.

FEJÉR

- 1829–1844 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XII. Studio et opera: Georgii FEJÉR. Buda, Regia Universitas Hungarica, 1829–1844.

FÉLEGYHÁZI

- 1942 FÉLEGYHÁZI József: *A váci püspökség a tatárjáráskor. Vác-egyházmegye múltjából. II.* Vác, k. n., 1942.

F. ROMHÁNYI

- 2000 F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Budapest, Pytheas, 2000.

FUXHOFFER-CZINÁR

- 1858–1860 FUXHOFFER, Damianus – CZINÁR, Maurus: *Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo totidem tomis comprehensi*. I–II. Pestinum, Societas S. Stephani, 1858–1860.

FÜGEDI

- 1991 FÜGEDI Erik: *Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor.* In: *Századok.* (1991) 1–2. sz. 35–66.

GÁBRIEL

- 1934 GÁBRIEL Asztrik László: *Breviárium típusú kódexek.* In: *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára.* Gödöllő, k. n., 1934. 109–176.
- 1938 GÁBRIEL Asztrik László: *A premontréiek Szt. István tisztelete a középkorban.* Budapest, k. n., 1938.
- 1943 GÁBRIEL Asztrik László: *A premontréi kódexirodalom.* Kassa, 1943. (Különlenyomat az Új Magyar Múzeum számából.)
- 1960 GÁBRIEL Asztrik László: *Les Prémontrés dans les universités médiévales, dans L'Allemagne du Nord Est.* Tongerlo, 1960. (Különlenyomat az *Analecta Paemonstratensia* számából.)
- 1971 GÁBRIEL Asztrik László: *The role of the canons of Prémontré on the intellectual movements of the twelfth and thirteenth centuries.* H. n, k. n., 1971.

GERICS

- 1962 GERICS József: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. In: *Jogtudományi Közlöny*, (1962) 12. sz. 651–657.

GEUDENS

- 1886 GEUDENS, Martin Francis: *Life of St. Norbert. Archbishop of Magdeburg* London, k. n, 1886.

GUZSIK

- 1977 GUZSIK Tamás: *Magyar középkori építészet*. h. n, Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Elméleti Intézet, 1977.
- 1979 GUZSIK Tamás: Veszprém megye középkori templomépítésének kutatási kérdései. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* (1979) 14. sz. 163–202.

GYÖRFFY

- 1963–1998 GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Budapest, Akadémiai, 1963–1998.
- 1984 GYÖRFFY György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. H. BALÁZS Éva, FÜGEDI Erik, MAK-SAY Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 141–157.

HAZAI OKLT

Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk.: NAGY Imre, DEÁK Farkas, NAGY Gyula. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1879–1891.

HO

Hazai okmánytár: codex diplomaticus patrius. I–VIII. Szerk.: NAGY Imre, PAUR Iván, RÁTH Károly, VÉGHÉLY Dezső. Győr – Pest, Sonnervein – Franklin, 1865–91.

HERMANN

- 1938 HERMANN István Egyed: *Szerzetesség és lelkipásztorkodás a kolduló rendek fellépéséig*. Budapest, 1938. (különlenyomat)
- 1940 HERMANN István Egyed: Ciszterci Charta Charitatis, premontrei Statutumok, domonkos Constitutiok. In: *Theologia*, (1940) 30. sz. 30–36.

HERMANN

- 1973 HERMANN István Egyed: *A magyar katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, k. n., 1973.

HOLL

- 1971 HOLL Béla: Hozzászólás Dobozyiné Erdélyi Zsuzsanna: Archaikus és népi elemek szövegekben c. előadásához. In.: *Ethnographia*, (1971) 3. sz. 371–374.

HORLER

- 1988 *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye*. Szerk.: HORLER Miklós. I. kötet. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség, 1988.

HORVÁTH G.

- 2002 HORVÁTH Gábor: Eltűntnek hitt egykori premontrei prépostság. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, (2002) 1–4. 5–21.

HORVÁTH L.

- 1998 HORVÁTH László: Adatok a hatvani temető, temetkezések történetéhez. In: *Agria*, (1998) 34. sz. 91–117.

HORVÁTH T. A.

- 1927 HORVÁTH, Antonius: De praepositura ordinis Praemonstratensis de Kökényes in Hungaria. In: *Analecta Praemonstratensia*, (1927) 3. 321–324.
- 1928 HORVÁTH, Antonius: De fundatione praepositurae Grabensis in Hungaria.. In: *Analecta Praemonstratensia*, (1928) 4. 85–88.
- 1930a HORVÁTH, Antonius: Historia praepositurae de Kaposfő. In: *Analecta Praemonstratensia*, (1930), 6. 160–168.
- 1930b HORVÁTH, Antonius: De abbacia Francavillensi in Hungaria. In: *Analecta Praemonstratensia*, (1930), 6. 363–366.
- 1931a HORVÁTH Tibor Antal: Ad bibliographiam monasteriorum in Hungaria. In: *Analecta Praemonstratensia*, (1931) 7. 133–201.
- 1931b HORVÁTH Tibor Antal: Historia praepositurae B.M.V. de Rayk. In: *Analecta Praemonstratensia*, (1931) 7. 65–69.
- 1931c HORVÁTH Tibor Antal: Abbatiae dubiae ordinis Praemonstratensis in Hungaria. In: *Analecta Praemonstratensia*, (1931) 7. 197–200.

HORVÁTH T. A.

- 1931d HORVÁTH Tibor Antal: Ad historiam ordinis Praemonstratensis in Hungaria. In: *Analecta Praemonstratensia*, (1931) 7. 337–338.
- 1932 HORVÁTH Tibor Antal: Praemonstratensia Hungarica. In: *Analecta Praemonstratensia*, (1932) 8. 253–255.
- 1934 HORVÁTH Tibor Antal: Lex contra statutum. Adalék a premontrei rend történetéhez Magyarországon (Relatio inter vitam conventualem et activitatem loci authentici in medio aevo). In: *A csornai premontrei kanonokrendi Szent Norbert Gimnázium 1933-34. évi értesítője*. Szombathely, 1934. 6–27.
- 1935 HORVÁTH Tibor Antal: A magyar premontrei rendtartomány megalakulása. *A csornai premontrei kanonokrendi Szent Norbert Gimnázium 1934-35. évi értesítője*. Szombathely, 1935. 94–101.
- 1937 HORVÁTH Tibor Antal: De primordiis Circariae Hungaricae Ordinis Praemonstratensis. In: *Analecta Praemonstratensia*, (1937) 13. 54–62.
- 1940 HORVÁTH Tibor Antal: A horpácsi prépostság. In: *Soproni Szemle*, 4. (1940) 18–32.
- 1942 HORVÁTH Tibor Antal: A csornai premontrei prépostság commendátorai a XVI–XVII. században. In: *A csornai premontrei kanonokrend keszthelyi gimnáziumának jubileumi évkönyve az 1941-42. tanévről*. Keszthely, 1942. 17–37.
- 1943 HORVÁTH Antal: A csornai konvent hiteleshelyi működése. In: *A csornai premontrei kanonokrend keszthelyi gimnáziumának jubileumi évkönyve az 1942-43. tanévről*. Keszthely, 1943. 5–33.

HÓMAN – SZEKFŰ

- 1935 HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet I–V*. Budapest, k. n., 1935.

HUGO

- 1734–1736 HUGO, Carolus, Ludovicus: *Sacri Ordinis Praemonstartensis annales I–II*. Nanceii, 1734–1736.

IVÁNYI

- 1931 *A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára*. Szerk.: IVÁNYI Béla. Szeged, k. n., 1931.

JAKÓ

- 1997 *Erdélyi okmánytár: oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez / Codex diplomaticus Transsylvaniae: diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia.* Szerk.: JAKÓ Zsigmond. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997.

JERNEY

- 1855 JERNEY János: *A magyarországi káptalanok és konventek mint hielmes és hiteles helyek története.* Pest, 1855. (Történelmi Tár II.)

KÁDAS

- 1855 KÁDAS Rudolf: *A szerzeteskanonokok, különösen a premontrei rendűek keletkezése.* In: *Religio*, (1855) 473–477, 483–485.

KANDRA

- 1904 KANDRA Kabos: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez.* III. kötet. II. füzet. Eger, k. n., 1904.

KARÁCSONYI

- 1900–1904 KARÁCSONYI János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Budapest, k. n., 1900–1904. (Reprint: Nap Kiadó, 1995.)
1927 KARÁCSONYI János: *Ki építette az első premontrei monostort Magyarországon?* In: *Turul* (1927) 1–2. sz. 1–4.

KASZA

- 1997 *Heves megye kézikönyve.* Főszerk.: KASZA Sándor. Hatvan, CEBA, 1997. (Magyarország megyei kézikönyvei 9.)

KATONA

- 1778–1817 KATONA, Stephanus: *Historia critica Regum Hungariae.* I–XLII. Buda, 1778–1817.

KELEMEN

- 2001 *Országismereti kézikönyv.* Szerk.: KELEMEN László. Budapest, Plantin, 2001.

KERESZTÚRY

- 1806 KERESZTÚRY József: *Descriptio episcopatus et Capitali Magnó-Varadiensis.* H. n, k. n, 1806.

KIS

- 1931 KIS Kolos Jenő: *A margitszigeti Szt. Mihályról nevezett premontrei prépostság története*. H. n., k. n., 1931.

KMTL

Korai Magyar történeti lexikon. Főszerk.: KRISTÓ Gyula. Budapest, Akadémiai, 1994.

KOPPÁNY

- 1967 KOPPÁNY Tibor: Középkori templomos és egyházas helyek Veszprém megyében I. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* (1967) 6. sz. 117–150.
- 1972 KOPPÁNY Tibor: Középkori templomos és egyházas helyek Veszprém megyében II. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* (1972), 11. sz. 213–243.

KOVÁCS B.

- 1966 KOVÁCS Béla: Elpusztult középkori monostorok Heves megyében. In: *Agria* (1966) 4. sz. 65–85.
- 1987 KOVÁCS Béla: *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. Eger, 1987.
- 1989–90 KOVÁCS Béla: Magyarország középkori patrocíniumai. In: *Agria*, 25–26. (1989–90) 407–419.

KOVÁCS I.

- 1990 KOVÁCS Imre: Adatok a magyarországi premontreiek teológiai irodalmi munkásságához a középkorban. In: *Magyar egyháztörténeti vázlatok* (1990) 2. sz. 67–75.
- 1991 KOVÁCS Imre: *A türjei Premontrei Prépostság története*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1991.
- 1994 KOVÁCS Imre: Fejezetek a csornai prépostság történetéből. In: *Magyar egyháztörténeti évkönyv*, (1994) 1. sz. 185–202.
- 1996 KOVÁCS Imre: Fejezetek a csornai prépostság történetéből. In: *Rábaköz*, (1996.) 3–16.
- 1999 KOVÁCS Imre: A Premontrei Rend története. In: *Jel*, (1999) 10. sz. 303–308.
- 2000 KOVÁCS Imre Endre: A premontreiek Magyarországon. In: *Jel*, (2000) 4. sz. 20–21.
- 2002 KOVÁCS Imre Endre: *Premontreiek*. Budapest, Mikes, 2002.

KOZÁK

- 1972 KOZÁK Károly: A jánoshidai rk. templom (volt premontrei prépostság) feltárása. In: *Jászok*, (1972) 2. sz. 45–54.
- 1973 KOZÁK Károly: A premontreiek építkezései Győr-Sopron megyében a XII–XIII. században. In: *Arrabona* (1973) 125–148.
- 1974 KOZÁK Károly: A jánoshidai rk. templom, volt premontrei prépostság régészeti kutatása. (1970–1974). In.: *Jász Múzeum Jubileumi Évkönyve, 1874–1974*. (1974) 100. sz. 277–294.

KÖRMENDI

- 2001a KÖRMENDI Tamás: A 13. századi premontrei monostorjegyzékek magyar vonatkozásairól. In: *Történelmi Szemle*, (2001) 1–2. sz. 61–72.
- 2001b KÖRMENDI Tamás: A premontrei rend meglepedése az Árpád-kori Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i *Catalogus Ninivensis*ig I. In: *Turul*, (2001) 74. sz. 103–111.
- 2002a KÖRMENDI Tamás: A magyarországi cirkária az 1241/1242-i tatárjárást követő évtizedekben (az írásos források alapján). In: *Kút*, (2002) 1. sz. 2–33.
- 2002b KÖRMENDI Tamás: A premontrei rend meglepedése az Árpád-kori Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i *Catalogus Ninivensis*ig II. In: *Turul*, (2002) 75. sz. 45–55.
- 2003 KÖRMENDI Tamás: A sopronhorpácsi monostor Árpád-kori történetének vitás kérdései. In: *Soproni Szemle*, (2003), 3. sz. 276–288.

KULCSÁR

- 1995 KULCSÁR Mihály: Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez. In: *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei*, XI. (1995) 11. sz. 227–235.

KUMOROVITZ

- 1928 KUMOROVITZ Lajos Bernát: A leleszi konvent oklevéladó működése. In: *Turul*, (1928) 42. sz. 1–39.
- 1929 KUMOROVITZ Lajos Bernát: A leleszi konvent pecsételési és oklevéltaxa-lajstromai. In: *Levéltári Közlemények*, (1929) 1. sz. 312–325.
- 1932 KUMOROVITZ Lajos Bernát: A leleszi konvent országos levéltárának története. In: *Levéltári Közlemények*, (1932) 4. sz. 223–255.
- 1934 KUMOROVITZ Lajos Bernát: A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig. In: *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára*. Gödöllő, k. n., 1934. 22–51.

KUMOROVITZ

- 1942/43 KUMOROVITZ Lajos Bernát: A királyi kápolnaispán oklevélkiadó működése. In: *Regnum*, (1942/43) 5. sz. 455–497.
- 1993 KUMOROVITZ Lajos Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1993.

LADÁNYI

- 1936 *Heves vármegyei ismertető és adattár*. Szerk.: LADÁNYI Miksa. Budapest, k. n., 1936. (*Magyar városok és vármegyék monográfiája*, XX.)

LAI RUELZ

- 1603 LAI RUELZ, Servatius de: *Optica regularium*. Pont-à-Mousson, 1603.

LB

CSÉPLŐ Péter–IVANYI István–LEHÓCZKY Tivadar–FOLTINY János–GRAVEN Lajos–VALKOVSKY Miklós–NATAFALUSSY Kornél: A leleszi bizottság jelentése. In: *Századok* (1871) 592–623.

LE PAIGE

- 1633 LE PAIGE, Johannes: *Bibliotheca ordinis Praemonstratensis*. Parisii, 1633.

LUKCSICS

- 1923 LUKCSICS Pál: *A vásárhelyi apácák története*. Veszprém, k. n., 1923. (Reprint: Devecseri Nagyközségi Könyvtár, 1995.)

MAKKAI – MEZEY

- 1960 *Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század*. Szerk.: MAKKAI László – MEZEY László. Budapest, Gondolat, 1960.

MÁLYUSZ

- 1951 *Zsigmond-kori oklevéltár*. I–III. Szerk.: MÁLYUSZ Elemér. Budapest, 1951–58. (Mályusz kéziratát kiegészítve újból kiadta: BORSA Iván. Budapest, 1993.)
- 1971 MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1971.

MESTERHÁZY

- 1970 MESTERHÁZY Károly: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez. In: *Déri Múzeum Évkönyve*, (1970.) 3. sz. 145–177.

MEZEY

- 1957 MEZEY László: Az Árpádok eredetmondája és a csúti alapítás. In: *Filológiai Közlöny* (1957) 3–4. sz. 427–429.
- 1963 MEZEY László: Csútmonostor alapítástörténete és első oklevelei 1264–1271. In: *Tanulmányok Budapest múltjából. A Budapesti Történeti Múzeum várostörténeti évkönyve*. Főszerk.: HORVÁTH Miklós. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1963. 7–42.
- 1965–67 MEZEY László: Ungarn und Europa im 12. Jahrhundert. Kirche und Kultur zwischen Ost und West. In: *Probleme des 12 Jahrhunderts*. Reichenau, 1965–1967.

MEZŐ

- 1996 MEZŐ András: *A templomcím a középkori helynevekben*. Budapest, METEM, 1996.
- 2003 MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, METEM, 2003.

MKL

Magyar Katolikus Lexikon I–VIII. Főszerk.: DIÓS István. Budapest, Szent István Társulat, 1993.

MON. STRIG.

Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Szerk.: Ferdinandus KNAUZ, Ludovicus Crescens DEDEK, Gabriel DRESKA, Geysa ÉRSZEGI, Andreas HEGEDŰS, Tiburcius NEUMANN, Cornelius SZOVÁK, Stephanus TRINGLI. I–IV. Strigonium – Budapestinum, Horák-Archivum Primatiale-Argumentum, 1874–1999.

MON. VAT.

Vatikáni magyar okirattár. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Sorozatszerk.: VÁRSZEGI Asztrik, ZOMBORI István. Budapest, METEM, 2000–,

MONUM. HIST. HUNG.

Vetera Monumenta Historica Hungariae sacram illustrantia. I–II. Szerk: THEINER, Augustin. Romae, k. n, 1859–1860.

NITSCH

1910 NITSCH Árpád János: *Majk, a Boldogságos Szűz majki premontrei prépostságának, majd a nepomuki Szent Jánosról nevezett kamalduli remeteségnek története.* Győr, 1910.

ORBÁN

1986 ORBÁN Imre: Adatok Antiochiai Szent Margit kultuszához. In: *Aetas*, (1986) Acta Iuvenum-különszám, 117–124.

1997 ORBÁN Imre: Miért éppen Margit? Álmos herceg kolostoralapításairól. In: *Aetas*, (1997) 2–3. sz., 42–50.

1998 ORBÁN Imre: Népi vallásosság, mint a középkori szentkultusz tükrözője. In: *Hermann Egyed emlékkönyv.* Szerk. SÜMEGI József, ZOMBORI István. Budapest, METEM, 1998. 87–100.

2000a ORBÁN Imre: Antiochiai Szent Margit legendája. In: *Magyar egyháztörténeti vázlatok* (2000) 12. sz. 7–42.

2000b ORBÁN Imre: Antiochiai Margit, a sárkány és a szülő nők. In: „*Magyaroknak eleiről*”: *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendőes Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk.: PITI Ferenc. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2000. 401–419.

2001 ORBÁN Imre: *Ecce, iam vici mundum!*: *Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon.* Budapest, METEM, 2001.

ORTELIUS

1665 ORTELIUS: *Redivivus Contanvatus.* Nürnberg, 1665

ORTVAY

1892 ORTVAY Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve.* I–II. Budapest, Franklin, 1892.

OSZVALD

1934 OSZVALD Ferenc: Fegyverneki Ferenc. In: *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára.* Gödöllő, k. n, 1934. 51–108.

1939 OSZVALD Arisztid: *A magyarországi középkori premontrei prépostságok.* Budapest, k. n, 1939. In: *Gödöllői Ertesítő* (1938–1939) 3–38.

OSZVALD

- 1940a OSZVALD Ferenc: *Fejezetek a magyar premonstreiek 800 éves múltjából*. Gödöllő, 1940.
- 1940b OSZVALD Ferenc: Hol feküdt a csuti premonstreii prépostság? In: *Turul*, 1940. 1. sz. 11–15.
- 1957 OSZVALD Ferenc: Adatok a magyarországi premonstreiek Árpád-kori történetéhez. In: *Művészettörténeti Értesítő*, (1957), 2–3. sz. 231–254.

PAULAI

- 1970 PAULAI Imre: Hermann Egyed István (1895–1970). In: *Katolikus Szemle* (1970) 3. sz. 283–285.

PAULER

- 1893 PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II*. Budapest, k. n., 1893.

PÁMER

- 1967 PÁMER Nóra: A gyulafirátóti középkori premonstreii monostor feltárása. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* (1967) 6. sz. 239–246.

PÉTERFFY

- 1741–1742 PÉTERFFY, Carolus: *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi 1016 usque ad annum 1734*. I–II. Posonii – Viennae, 1741–1742.

PETHEŐ–FAZAKASNÉ–KOCsÁRINÉ

- 1996 *Hatvani Lexikon*. Szerk.: PETHEŐ Károly, FAZAKAS Zsigmondné, KOCsÁRI Istvánné. Hatvan, Ady Endre Városi Könyvtár és Közösségi Ház, 1996.

PRAY

- 1776 PRAY, Gregorius: *Specimen hierarchiae Hungaricae*. I–II. 1776.

PUSKELY

- 1998 PUSKELY Mária: *Kétezer év szerzetessége I–II*. Budapest, Dinasztia. 1998.

RUPP

- 1870–1876 RUPP Jakab: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre vagyis a nevezetes városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve.* Pest, Eggenberger – Akadémia, 1870–1876.

SANTIFALLER

- 1947 SANTIFALLER, Leo: Nikolaus Liebenthals Kopialbücher des Prämonstratenserstiftes zum heiligen Vinzenz in Breslau. In: *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung.* Erg. Bd. XV. 1947.

SCHWARZ

- 1924 SCHWARZ Elemér: A templom védőszentek és helységnevek. In: *Egyetemes Philologiai Közlöny* (1924) 12–20.

SOÓS

- 1911 SOÓS Elemér: *Bene-Hatvan.* Eger, k. n., 1911.

SUGÁR

- 1984 SUGÁR István: *Az egri püspökök története.* Budapest, Szt. István Társulat, 1984.

SÜMEGI

- 1985 SÜMEGI József: A középkori búcsúk kérdéséhez. In: *Aetas*, (1985) 1. sz. 8–34.

SÜMEGI–ZOMBORI

- 1998 *Hermann Egyed emlékkönyve.* Szerk. SÜMEGI József, ZOMBORI István. Budapest, METEM, 1998.

SZABÓ J. Gy.

- 1984 SZABÓ János Győző: Adatok a patai főesperesség történetéhez. In: *Tanulmányok Gyöngyösről.* Szerk.: HAVASSY Péter, KECSKÉS Péter. Gyöngyös, 1984.

SZABÓ K.

- 1886 SZABÓ Károly: *Kun László.* Budapest, Méhner, 1886. (Reprint: Budapest, ÁKV-Maecenas, 1988.)

SZENTPÉTERY

1930 SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1930. (Reprint: Hatágú Síp Alapítvány, 1995.)

SZENTPÉTERY–BORSA

1923–1961 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stripis Arpadianae critico-diplomatica*. I–III. Szerk.: SZENTPÉTERY Imre, BORSA Iván. Budapest, Franklin – Akadémiai, 1923–1961.

SZEPES-SCHÜTZ

1940 SZEPES-SCHÜTZ Béla: *Hatvan hevesmegyei község története*. Budapest – Sopron, 1940. (reprint: Hatvan, Hatvany Lajos Múzeum, 1994.)

SZINNYEI

1891–1914 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891–1914.

SZTÁRAY

1887 *A nagymihályi és sztáray gróf Sztáray család oklevéltára*. Szerk. NAGY Gyula. H. n., 1887.

SZŰCS

2002 SZŰCS Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, Osiris, 2002.

TAKÁCS

1992 TAKÁCS Imre: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1992.

TARI

2000 TARI Edit: *Pest megye középkori templomai*. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000. (*Studia Comitatus* 5.)

TÍMÁR

1924 TÍMÁR Kálmán: *Prémontrei kódexek*. Kalocsa, k. n., 1924.

TÖRÖK

2002 TÖRÖK József: *A tizenkettedik század egyháztörténete*. Budapest, Mikes, 2002.

ULLMANN

- 1998 ULLMANN Péter: Szent Norbert rendjének magyarországi története. In: *A Gödöllői Premontrei Öregdiákok Emlékkönyve*. Budapest, 1998. 6–12.

VALTER

- 1985 VALTER Ilona: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. (Burgenland Mosaik) Eisenstadt, Roetzer, 1985.
- 1996 VALTER Ilona: Schambek im Mittelalter. In: *Schambek / Zsámbék Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen“ (donau schwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland / Ungarn*. Band I. Herausgegeben von P. MARTIN, A. JELLI. 1996. 40–69.
- 1998 VALTER Ilona: *Zsámbék, templomrom*. Budapest, TKM, 1998.
- 2002 VALTER Ilona: Reform szerzetesrendek a Magyar Királyságban. In: *Vigilia*, (2002) 7. sz. 492–502.

VIDÁKOVICH

- 1934 VIDÁKOVICH Aladár: Mallyó József 1744 aug.10 – 1818. okt.17. In: *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára*. Gödöllő, k. n., 1934. 239–307.

WAEFELGHEM

- 1913 WAEFELGHEM, Raphael: *L'Obituaire de l'Abbaye de Premontré, XII*. S. Louvain. 1913.
- 1930 WAEFELGHEM, Raphael: *Repertoire des monastères de l'ordre de Premontré*. 1930.

WHITE

- 1993 WHITE, Kristin E.: *Szentek kislexikona*. Budapest, Maecenas, 1993.

ZAK

- 1911 ZAK, Alphonse: *L'ordre de Prémontré en Hongrie*. (1911)
- 1920 ZAK, Alphonse: *Adatok a premontréi kanonokrend 800 éves jubileumára*. Rozsnyó, 1920.

ZÁVODSZKY

- 1904 ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, k. n., 1904.

ZICHY OKM

A zichi és vásonkeői Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. I–XII. Szerk.: NAGY Imre, NAGY Iván, VÉGHÉLY Dezső, KAMMERER Ernő, LUKCSICS Pál. Pest, Magyar Történelmi Társulat, 1871–1931.

ZIMMERMANN – WERNER

1892 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–IV. Ed: F. ZIMMERMANN, C. WERNER. Hermannstadt, 1892.*

ZSOLDOS

1997 ZSOLDOS Attila: *Az Árpádok és alattvalóik. Budapest, Csokonai 1997.*

A bibliafordítások és a népi vallásosság a 16. századi Itáliában

KÖZTUDOTT, HOGY A REFORMÁCIÓ alaptételei közé tartozott a *sola Scriptura* elve, amely szerint a protestánsok kizárólag a Szentírást tekintették elfogadható hivatkozási alapnak bármilyen hitbéli kérdésben, és a hitvitákban is a Bibliából kívánták érveiket meríteni. Ez természetesen együtt járt azzal az igénnyel, hogy a Bibliát minél többen egyre jobban megismerjék, ami nélkülözhetetlenné tette az anyanyelvi fordításokat, és ezek elterjesztésénél éltek a 15. század közepén feltalált nyomtatás korszerű módszerével.

A katolikus egyház nem maradt tétlen a fenti események láttán. Tulajdonképpen mindaz katolikus körökön belül is lezajlott, ami a protestánsoknál: a Bibliához való hűség jegyében itt is felülvizsgálták az addig elfogadott dogmákat (bár lényegi változtatások nem történtek), megszülettek a katolikus népnyelvi Szentírást fordítások, amelyeket sorra adtak ki nyomtatásban egyéb vallásos irodalmi művek mellett.

E képzetben azonban Itália helyzete meglehetősen különleges volt. Bár nem létezett egy, az egész félszigetet magába foglaló állam, az egységet mégis biztosította a katolikus egyház fennhatósága. A vallási reform eszméi eljutottak ugyan ide az Alpokon túlról, működött néhány itáliai reformer (Bernardino Ochino, Pietro Martirio Vermigli stb.) is, de ez a megújulási mozgalom elég szűk réteget, főleg értelmiségieket, gazdag kereskedőket, egyházi embereket érintett, a társadalom nagy része nem nagyon érzékelte. Másrészt a katolikus egyház ellenőrző intézményei egy idő után minden itáliai reformgondolkodót vagy nézetei visszavonására vagy menekülésre kényszerítettek, ellenkező esetben börtön vagy pedig halálbüntetés várt rájuk. A pápai állam ellenőrzése kiterjedt a kereskedelmi forgalomba kerülő könyvekre, írásokra, így a Bibliára, annak egyes részeire, könyveire, a belőle készült kivonatokra, kompendiumokra is. Természetesen Itáliában is felmerült a népnyelvi Szentírás szerepének kérdése – a katolikus egyház álláspontja az ügyben a 16. század folyamán többször módosult. Ugyanakkor a kérdést tovább bonyolítja, hogy éppen ebben az időszakban folytak viták, nemcsak irodalmi és nyelvészeti körökben, arról, hogy melyik itáliai dialektus a legméltóbb arra, hogy az olasz irodalmi nyelv alapja legyen, ami azt is jelentette, hogy erre az „olasz”

nyelvre kellett lefordítani az idegen nyelvű műveket is. Másrészt az írott „olasz” nyelv és a köznép által beszélt dialektusok közötti különbség egyre növekedett, amit szintén figyelembe kell vennünk a bibliafordítások szerepének vizsgálatakor.¹

Már a 13–15. században is lefordították névtelen szerzők a Bibliát vagy annak egyes részeit, általában toszkán vagy velencei dialektusban. Azt a törekvést, hogy az olvasni nem tudó köznéphez is eljusson az Ige, leginkább a ferencesek és a domonkosok támogatták.² A 14. század végétől a 15. század végéig tartó időszakból körülbelül egy tucat olyan kézirat ismert, amelyek biztosan egy teljes Biblia részét képezték.³ A Szentírás egyes könyvei igen nagy népszerűsége miatt szert. Maga az Újszövetség, illetve külön-külön az evangéliumok, Szent Pál levelei, az úgynevezett katolikus levelek és a Jelenések könyve fordított változata már 14. századi kéziratokban felbukkant. Ebből a századból kivételesen ismerjük egy fordító, Domenico Cavalca nevét, aki az Apostolok cselekedeteit ültette át toszkánra.⁴ Az Ószövetséget vagy annak könyveit tartalmazó kéziratok nagy része szintén a 14. századból származik, mint például a Teremtés, a Bírák, a Királyok, a Krónikák, Sirák fia, Ezékiel, Dániel könyve.⁵ Lehetséges, hogy éppen ezen könyvek elterjedésében szerepet játszott egyfajta történelem iránti érdeklődés. Más okokból, a csodás elemek és a szentek életrajzához hasonló története miatt volt kedvelt Tóbiás könyve, amely Barbieri szerint már a 14. században is az elterjedtek közé tartozott,⁶ azonban a Leonardi-féle összeállítás, amely a teljes vagy részleges bibliai szövegeket tartalmazó kéziratokat gyűjti össze, ellentmond ennek: a 15. ismert 14–15. századi kézirat közül csupán kettő eredeztethető a 14. századból.⁷ A Zsoltárok könyve is csak később érte el azt a rendkívüli népszerűséget, amelyet azután még igen sokáig megőrzött: a vizsgált két évszázadból ismert 23 kéziratból mindössze kettő 14. századi.⁸ Természetesen nem szabad szigorúan ragaszkodnunk a konkrét számokhoz, hiszen meglehetősen esetleges, hogy ebből a korszakból mi

¹ Már a középkorban is különös jelentősége volt a bibliafordításoknak az egyes népek nyelvének és irodalmának fejlődésében: az első ismert grúz és örmény nyelvű irodalmi szövegek bibliafordítások voltak. *La Bibbia nel medioevo*, 1996. 16.

² *New Catholic Encyclopedia*, Vol. II. 1967. 481.

³ BARBIERI, 1998. 98.

⁴ BARBIERI, 1998. 93–96.

⁵ LEONARDI, 1993. 885–886.

⁶ BARBIERI, 1998. 93.

⁷ LEONARDI, 1993. 886.

⁸ LEONARDI, 1993. 885.

maradt fenn napjainkig, azonban az arányok bizonyos eligazítást nyújthatnak. A teljes bibliai könyvek mellett fennmaradtak egyes szentírási részletekből összeállított válogatások, például a négy evangéliumból származó szemelvényeket közlő *Diatessaron*, vagy a Zsoltárok könyvéből készített válogatás.⁹ A teljes Biblia- vagy Újszövetség-kiadásokat mennyiségben és hatásban sokszorosan felülmúlták azok a szemelvénygyűjtemények, amelyek az istentiszteleten vasárnaponként elhangzó szentleckét és evangéliumot tartalmazták.¹⁰

A bibliai szövegek mellett nagy számban fordultak elő a szövegekhez írt kommentárok. Ezek általában a fentebb már említett könyvekhez, a Zsoltárokhoz, a Jelenések könyvéhez, az evangéliumokhoz nyújtottak magyarázatokat.¹¹ A kommentár műfaja is inkább a 15. század után tett szert nagyobb jelentőségre, legalábbis a Leonardi-féle leltár zömét a teljes vagy részleges szöveget tartalmazó kéziratok alkotják, kommentár csak elvétve található benne.¹²

Nagy népszerűségnek örvendtek a szentírási történetek feldolgozásai. Elsősorban Jézus születésének, szenvedésének és feltámadásának körülményeit (például Jézus hét szava a keresztfán is a gyakori motívumok közé tartozott) mesélték el, illetve ezekhez fűztek elmélkedéseket. A Krisztus életéről szóló elbeszélések népszerűségével vetekedett a Mária-történetek kedveltsége, és teret nyertek a Szent József-, Keresztelő Szent János-, Szent Péter- és Szent Pál-legendák is. Gyakran előfordult ezeknek és más bibliai motívumoknak dramatizált változata, misztériumjáték formájában. Igen sokan forgatták az úgynevezett *Fiore/Fioretto della Bibbia* című kompendiumokat is, amelyek az eredeti bibliai történetet dolgozták át, gyakran apokrif, legendai vagy mitológiai elemeket is felhasználva.¹³

1471-ben jelent meg először nyomtatásban népnyelvi Biblia Itáliában, és rögtön kettő is: az egyik szerzője Nicolò Malerbi, a másikat „októberi Biblia”-ként szokták említeni. Az utóbbi, bár szövege a filológusok szerint értékesebb, mert hívebb a 14. századi toszkán nyelvű fordítási tradíciókhoz, korántsem részesült olyan kedvező fogadtatásban, mint Malerbié, akinek munkáját többször újra kiadták, utoljára 1567-ben. Malerbi az előszóban, egy Lorenzo da Venezia nevű ferences szerzetesnek írt ajánlásban mindenkit, férfit és nőt, korra való

⁹ BARBIERI, 1998. 90–91.

¹⁰ BARBIERI, 1998. 92.

¹¹ BARBIERI, 1997. 180–187.

¹² LEONARDI, 1993. 885–886.

¹³ BARBIERI, 1997. 187–196.

tekintet nélkül „*ez égi és igen hasznos [lelki] táplálék*” fogyasztására hívott fel.¹⁴ Fordítása ezen kívül abból a szempontból is rendkívül fontos, hogy új lendületet adott a középkori kegyes irodalmi művek fordításának (például a *Legenda Aurea*éinak), másrészt, mivel érzékelték munkájának hiányosságait, új bibliafordításokra ösztönözött.¹⁵

A katolikus egyházban már Luther fellépését megelőzően felvetődött az anyanyelvi Bibliák kiadásának szükségessége. 1513-ban Pietro Querini és Paolo Giustiniani *Libellus ad Leonem* című, X. Leó pápához írt levelükben javasolták, hogy az istentisztelet során elhangzó szentírási részleteket a hívők anyanyelvén olvassák fel. A következő évben Giustiniani Girolamo Benivenihez fordult, hogy felkérje a teljes Biblia szövegének újbóli lefordítására.¹⁶ Levelében arra hivatkozik, hogy ha a nép nem érti meg a szertartások szövegét, akkor az egyház nem tud jó gyümölcsöt hozni, amire eredetileg rendeltetett. Ezen kívül, mivel az Isten dicsőítése eddig is a legkülönbélebb nyelveken hangzott fel, ideje bevezetni a templomokba az olasz nyelvet, amelyet egész Itáliában ismernek.¹⁷ A terv nem valósult meg, bár Beniveni később lefordított néhány zsoltárt.¹⁸ Az új fordítások elkészítését ösztönözte az is, hogy a humanisták a Biblia latin változatait is filológiai vizsgálatoknak vetették alá és javításokat javasoltak, valamint az, hogy Svájcban és a német területeken virágzott a népnyelvű Bibliák kiadása.¹⁹

A teljes Szentírás lefordítása Antonio Brucioli nevéhez fűződik, aki 1530-ban az Újszövetség, 1531-ben a Zsoltárok könyve népnyelvi változatát adta közre, mielőtt 1532-ben megjelentette az egész Szentírást.²⁰ A Brucioli-féle fordítás rendkívüli sikert aratott, ami annak volt köszönhető, hogy Brucioli és

¹⁴ Nicolò Malerbi [...] nella premessa alla sua Bibbia si era rivolto ai lettori convocandoli „tutti universalmente senza alcuna differentia de maschio o de femina o da età a tale celestiale et utilissime vivande”. Idézi: FRAGNITO, 1997. 40.

¹⁵ BARBIERI, 1998. 98–101.

¹⁶ FRAGNITO, 1997. 27–28.

¹⁷ „...la necessità della cosa constringna a desiderare che ne le chisie si cominciasse a leger le Scripture in quella lingua che fusse da' populi intessa, perché, non essendo intessa, non può quel fructo fare al quale fu instituita che si dovesse così *in ecclesiis* legere. Onde tra tutti i miei più caldi desideri, io son un de quei che desidero che in qualche modo la lingua volgare sia in le chiesie di Dio introducta, a ciò che (in tante diversità di lingue essendo laudato Dio) in questa lingua comune a tutta Italia fusse, in servir con le altre, glorificato il nostro creatore.” Idézi: BARBIERI, 1997. 172–173.

¹⁸ BARBIERI, 1998. 101.

¹⁹ New Catholic Encyclopedia, Vol. II. 1967. 482.

²⁰ BARBIERI, 1998. 102–103.

a kiadó Giunti család átgondolt stratégiával adta ki a Bibliát, illetve egyes részeit, akár a kiadások sorrendjét, akár a könyvek méretét (nyolcadrét forma, amely könnyen hordozhatóvá és kézbe vehetővé tette azokat), akár azt vesszük figyelembe, hogy szándékosan nem látták el értelmező apparátussal a szövegeket, hogy még a látszatát is elkerüljék az eretnekségnek.²¹ Más kutatók szerint mégis írtak kommentárokat, amelyekből hamar kiderült, hogy Brucioli rokonszenvez a reformáció eszméivel, így betiltották az általa fordított Biblia használatát.²² Azonban a kommentároktól függetlenül is okot adott a gyanúra Brucioli Bibliája: több ponton Luther eszméinek, írásainak ismeretéről tanúszkodott (például az I. Ferenchez írt ajánlás, vagy Hans Holbein illusztrációinak átvétele a Luther-féle Újszövetségből), és már a címlap (Lorenzo Lotto műve) is felforgató tartalmú üzenetet hordozott.²³ Működése nyomán azonban új és új fordítások születtek: 1536-ban látott napvilágot a Zaccheria da Firenze-féle Újszövetség, 1538-ban Sante Marmocchino a Brucioli-Biblia felülvizsgálatával elkészítette a maga Szentírás-fordítását, 1545–46-ban ismét egy Újszövetség került kiadásra, a fordító neve ismeretlen. A hirtelen felfokozódott aktivitás mögött a katolikus egyház állt, amely a domonkosok fordításait akarta bevetni a hívő olvasóközönség kegyeinek megnyeréséért folytatott versenyben. Mindnyájan alulmaradtak azonban Bruciolival szemben.²⁴

Mind az első igazi protestáns Újszövetség, mind az első teljes protestáns Biblia Genfben jelent meg, az előbbi 1555-ben, az utóbbi 1562-ben.²⁵ Szintén Genfben nyomtatták 1607-ben az olasz reformált vallásúak az első olyan Szentírást, amelyet fordítója, Giovanni Diodati közvetlenül az eredeti szöveg alapján készített és amely három évszázadig a követendő minta maradt.²⁶ 1567 után egyébként kizárólag külföldi városok (Lyon, Genf, Párizs, Nürnberg) nyomdáiból kerültek ki olasz nyelvű Bibliák, ezek illegális kereskedelem, csempészet útján jutottak vissza Itáliába.²⁷ A protestánsokról szólva érdemes említést tenni arról, hogy Juan de Valdés²⁸ itáliai követői a 16. század közepe táján mes-

²¹ FRAGNITO, 1997. 71–72.

²² New Catholic Encyclopedia, Vol. II. 1967. 482. Lehetséges, hogy a kommentárok 1532-ben még valóban nem szerepeltek, hanem – talán a nagy közönségsikeren felbátorodva – csak a későbbi kiadások valamelyikébe vette bele azokat a kiadó.

²³ FRAGNITO, 1997. 33.

²⁴ FRAGNITO, 1997. 58–62.

²⁵ BARBIERI, 1998. 101–106.

²⁶ New Catholic Encyclopedia, Vol. II. 1967. 482.

²⁷ FRAGNITO, 1997. 38.

²⁸ Juan de Valdés 1490 körül született a spanyolországi Cuencában. Az alcalái egyetemen folytatta tanulmányait, megtanult görögül és héberül. 1529-ben jelent meg neve feltűnése nélkül a *Diálogo de doctrina cristiana* című munkája, amely heves reakciót váltott ki

terük munkássága nyomán, valószínűleg a spanyol fordítás alapján vagy azzal párhuzamosan lefordították és kommentárokkal látták el Máté evangéliumát. Ez a munka nemcsak kronológiailag volt Valdés utolsó műve, hanem a reformátor azt egyfajta spirituális vándorút lezárásának, az Isten Igéjébe való behatolás legmagasabb fokának is szánta, amelyhez a zsoltárok mint az emberi nemzedék, a törvény korának szövegei, majd az apostolok leveleinek (amelyek már az új, keresztény nemzedéket képviselik) lefordításán keresztül vezetett az út. Malerbihez hasonlóan tehát itt is jelentkezett bizonyos fokozatosság, ha egészen más jellegű is.²⁹

Mint ahogy a korábbi időszakban, úgy a 16. században is a Biblia egyes könyveinek, fel- és átdolgozásainak kiadásai példányszámban jóval túlszárnyalták akár a teljes Biblia, akár az Újszövetség kiadásait. Christian Bec 582, firenzei polgároktól származó könyvjegyzéket publikált az 1413-tól 1608-ig terjedő időszakból. A vizsgálat számadatokkal is megerősíthette azt a tapasztalatot, hogy az egyes bibliai könyvek (az evangéliumok, a Zsoltárok könyve, Szent Pál levelei, a Jelenések könyve) jóval nagyobb arányban fordulnak elő, mint az egész Szentírás. A Zsoltárok könyvétől eltekintve az Újszövetség könyvei képviselnek nagyobb súlyt, azonban még ezeknél is népszerűbbek a bibliai anyagot, főleg az evangéliumok és a zsoltárok anyagát átszervező kivonatok vagy a liturgikus évhez kapcsolódóan az egyes szentleckéket és olvasmányokat tartalmazó kiadványok. Nem feledkezhetünk meg a *Fioretti della Bibbia* újabb és újabb kiadásairól, továbbá ebben az időszakban is sokan olvasták a Jézus, illetve Mária életével foglalkozó műveket. Gigliola Fragnito azzal magyarázza a jelenséget, hogy még mindig kevesek álltak olyan műveltségi szinten, hogy közvetlenül értelmezhetők volna a szent szövegeket, másrészt anyagilag is kevesen engedhették meg maguknak egy-egy kéziratos vagy nyomtatott Biblia megvásárlását.³⁰

Carlo Ginzburg „egy 16. századi molnár világképé”-ről írt mikrotörténeti munkájában ugyancsak megvizsgálta, milyen könyvekkel rendelkezett a szóban forgó Menocchio. Bár a könyvek jegyzékét Ginzburg az inkvizíciós vallo-

erasmiánus felfogása miatt, így Valdés Itáliába menekült. Itt hamarosan egy egyházi emberekből, nemesekből álló kör alakult ki körülötte, amelynek tagjai közé tartozott többek között Giulia Gonzaga, Bernardino Ochino és Marcantonio Flaminio. Az *Alfabeto cristiano* című munkája már 1541-ben bekövetkezett halála után, 1545-ben, a főművének tekinthető *Le cento e dieci considerazioni* 1550-ben jelent meg. New Catholic Encyclopedia Vol. XIV. 1967. 514.

²⁹ OSSOLA, 1974. 239–268.

³⁰ FRAGNITO, 1997. 47–49.

mások során elejtett utalások alapján állította össze, így az szükségszerűen torzított (ezért lehetnek túlsúlyban a vallási könyvek), mégis fontos forrásul szolgál. Menocchio rendelkezett többek között egy népnyelvű Bibliával, az *Il fioretto della Bibbia*val, egy Mária tiszteletét hirdető könyvvel (*Il Lucidario/Rosario della Madonna*) és Jacopo da Voragine *Legenda Aurea*jának fordításával (sőt, talán egy Koránnal is). Közös vonásuk ezeknek a könyveknek (és az itt fel nem soroltaknak is), hogy általában két-háromszáz évvel korábban íródtak, és sokféle társadalmi réteg kedvelte őket.³¹

A korszakra vonatkozó bibliográfiák tovább finomítják a képet, illetve alátámasztják a korábbi megállapításokat. Anne Jacobson Schutte az 1465 és 1550 között nyomtatásban megjelent népnyelvű vallásos műveket gyűjtötte össze. Itt is megfigyelhető, hogy az Ószövetség könyvei háttérbe szorulnak, egyes könyvek (Kivonulás, Ruth, Jeremiás, Ezékiel, Ámosz, Zakariás) csak Savonarola prédikációiban szerepelnek, másokat, elsősorban az izgalmas, fordulatokkal teli, vagy éppen szerelmi témájú történeteket (Ábrahám és Hágár, Ábrahám és Izsák, Eszter, József, Judit, Saul, Salamon, Zsuzsanna története) misztériumjáték formájában dolgoztak fel. Hasonlóképpen az Újszövetség egyes epizódjait is dramatizálták, főleg természetesen Jézus és Mária életének eseményeit, de olyan elvont teológiai fogalmakat is, mint a Szentlélek. Az evangéliumokat elsősorban Márk és János előadásában kedvelték, Szent Pál levelei ezen leltár alapján is népszerűbbek voltak a többi apostoli levélnél (egyesekek csak prédikációk utalásaiban jelennek meg), de az evangéliumokat és a leveleket egyaránt maguk mögé utasították a Biblia-kivonatok, a *Compendio della storia dell'antico e nuovo testamento* és a *Fiore novello estratto della Bibbia*, amelynek több változata is megjelent. A teljes szentírási tudást kívánta magába sűríteni a *Thesaurus della sapientia evangelica*, amely 1534 és 1549 között jelent meg Velenében.³²

A 16–17. századi népi vallásosság nyomtatványainak bibliográfiáját Lorenzo Baldacchi állította össze. Figyelemre méltó, hogy a 412 nyomtatvány között 24 Jézus életére vonatkozó mű található – ennél alig kevesebb, 23 szól Máriáról, azonban még ezt a kifejezetten nagy Mária-tiszteletet is felülmúlja a szentek kultusza: összesen 69 szentekről szóló legenda szerepel a jegyzékben, ezen kívül 96, főleg szentekhez intézett fohász. Az Ószövetség csak nagyon elvétve jelenik meg, mindössze a teremtés és az özönvíz elbeszélése, Zsuzsanna és a vének története, valamint a Jób szenvedéseiről szóló rész szerepel egy-egy műben.

³¹ GINZBURG, 1991. 101–108.

³² JACOBSON SCHUTTE, 1983. 82–97. (Biblia-kiadások, egyes bibliai könyvek kiadásai), 211–220. (Jézus Krisztus életével foglalkozó művek), 313. (misztériumjátékok)

Néhány evangéliumi történet önállóan is megjelent, így a tékozló fiú példázata, Jézus találkozása Lázárral, Mártával és Máriával, valamint a Jézus életét elmesélő alkotásokban általában nem szereplő pusztai megkísértés. Nem hiányoznak a vasárnapi olvasmányokat és szentleckéket tartalmazó kötetek és a bibliai ismereteket nagyon tömören, vázlatosan tárgyaló könyvek (legtöbbször a *Rime spirituali...* címet viselik). Újdonság a korábbiakhoz képest, hogy a leggyakrabban mondott imádságokat és a keresztény vallás alapjait ismertető műveket is kiadtak, amelyeknek gyakran adták a *Giardino/Giardinetto spirituale*, azaz „lelki kert(ecske)” címet.³³

Ezek az adatok egyértelműen mutatják a hangsúlyeltolódásokat az Ószövetségtől az Újszövetség irányába, illetve az eredeti szentírási szövegektől a feldolgozások, kivonatok felé. A jelenség hátterében a katolikus egyháznak a hívők Biblia-olvasásáról vallott nézeteinek változásai állnak, amelyek erősen összefüggtek személyi és intézményi változásokkal, de erről később esik majd szó. Most azt a kérdést tekintjük át, valójában milyen mértékben jutott el a Szentírás szava az egyszerű emberekhez!

A legkézenfekvőbb módnak az egyéni olvasás látszik. Baldacchi szerint a kézműves rétegekben a felnőtt férfiak korcsoportjában igen magas volt az írnivaló tudók aránya, jóval magasabb, mint addig feltételezték.³⁴ Hasonló megállapítást tesz Carlo Ginzburg is az inkvizíció által perbe fogott molnár vallomásai alapján: Menocchio falujában viszonylag sokan olvastak (bár társadalmi helyzetük nem nagyon derül ki), gyakran cserélgették egymás között a könyveket, amelyekre nem vigyáztak különösebben, úgy látszik, azok hozzátartoztak mindennapos életükhöz.³⁵ Fragnito említ egy 1524-es végrendeletet, amelyben egy római szabó kevés, de egytől-egyig vallásos könyve között felsorolja a Jézus életéről való elmélkedéseket, a *Fioretta* és egy teljes népnyelvű Bibliát.³⁶

A fenti példák mégsem tekinthetők általánosnak. Egy korabeli versike arról tudósít, hogy az emberek zömének továbbra is a munka töltötte ki az életét: „A Szent Kereszt-imádságot, az üdvözlégyet, a miatyánkot nem tudja az ember fejben tartani, sem a tintával írt vagy nyomtatott szövegeket. Aratni és kűszni-mászni – ez a mi szentleckénk, amit feljebbvalóink nekünk tanítottak”.³⁷ A legtöbb ember oly mó-

³³ BALDACCHI, 1980.

³⁴ BALDACCHI, 1980. 21–22.

³⁵ GINZBURG, 1991. 106.

³⁶ FRAGNITO, 1997. 51.

³⁷ „Alfabeto dei villani: La Santa Croce, l’Ave, el Pater nostro / Non se l’haom possú tegnir a mente / Né litra fatta a stampa o con inchiostro. / Avare e rampegare con gran stente / Questa è la nostra prima lettion / Che n’ha insegno i nostri mazorente.” Idézi: GINZBURG, 1972. 647–648.

don került kapcsolatba a Bibliával, hogy hallgatta a műveltebbek felolvasását.³⁸ A szentmiséken való részvétel, az olvasmányok, szentleckék, az evangélium és a prédikáció figyelemmel kísérése ugyanilyen módon szolgálta a bibliai tudás terjesztését. A 14–15. században is a szentbeszéd volt a Szentírás szövegei közvetítésének legfőbb eszköze, különösen, hogy olyan karizmatikus szónokok éltek ebben az időszakban, mint Bernardino da Siena vagy Girolamo Savonarola.³⁹ Carlo Borromeo bíboros 1573-ban az *Instructiones* című munkájában foglalta össze a papok számára, *hogyan* hirdessék az igét. (Az 1560-as években fektették le azt, *mit* kell a lelki-pásztoroknak feltétlenül megismertetniük a hívő közösségekkel.) Borromeo a Szentíráshoz és a keresztény hagyományokhoz való visszatérést tartotta kívánatosnak, elvetette a század első felében jellemző, inkább az ékesszólást csillogtató és csupán a hívők képzeletét felvilágosító stílust. Az *Instructiones* felvázolta az ideális prédikátor alakját, de ami érdekesebb, a nyelvezetre vonatkozóan is tartalmazott előírásokat. A prédikációnak világosnak és lényeginek kell lennie, ezért kerülni kell minden keresettséget, felesleges, üres díszességet, egyszóval a barokkos beszédmodort. Mivel olyan szentbeszédre van szükség, amelyet a hívők azonnal megértenek, alkalmazkodni kell a különböző társadalmi rétegek kultúrájához, a számukra ismerős vonatkoztatási pontokra érdemes hivatkozni, viszont Borromeo nem javasolta a dialektális kifejezések használatát.⁴⁰

A templomon kívül az iskolában találkozhatott az egyszerű közember a Biblia szövegeivel, ugyanis ebben az időszakban a gyerekek ugyanazokból a könyvekből tanultak meg olvasni, mint amelyekből a katolikus vallás legfontosabb imádságait és alapszabályait elsajátították, sőt, a későbbiekben ezek szolgálták a latin nyelv alapjainak oktatására is. Ezen könyvek között megtalálhatjuk a vasárnaponként elhangzó szentleckéket és evangéliumokat közlő gyűjteményeket, a hét bűnbánati zsoltárt, a népnyelvre lefordított *Legenda Aureát* és más kegyes és elmélkedésre buzdító műveket (*Officium Mariae Beatae Virginis, Krisztus követése* Kempis Tamástól, stb.). Ha felnőttkorában az emberek nagy része nem is olvasott és talán el is felejtette ezt a képességét, az iskoláskorban megszerzett hitbeli ismeretek minden bizonnyal valamilyen szinten megmaradtak.⁴¹

³⁸ JACOBSON SCHUTTE, 1983. 3–4.

³⁹ BARBIERI, 1997. 178–180.

⁴⁰ FARRIS, 1983. 199–214.

⁴¹ GRENDLER, 1982. 87–99.

Felmerül a kérdés, hogy mennyire érhetek el ezekhez a közemberekhez a reformáció áramlatai, egyáltalán az a gondolat, hogy a Bibliát önállóan, a pap közvetítése nélkül is lehet tanulmányozni. Az itáliai reformer körök tagjai elsősorban humanista műveltségű személyek voltak, a grammatika vagy a jog tudósai,⁴² Anne Jacobson Schutte ennek kapcsán felveti: bukásuk oka az is lehetett, hogy ez az elit csoport nem tanult a németektől és velük ellentétben kevésbé és túl későn kezdte szívügyének tekinteni, hogy a nyomtatás lehetőségeit kihasználva a latinul nem tudó rétegek kezébe építő népnyelvű olvasmányokat adjon.⁴³

Ennek ellenére már az, hogy a bibliaolvasás komoly, a katolikus egyház számára riasztó méreteket öltött, hogy a társadalom olyan szegmensei akartak most egyszeriben a hit kérdéseiben véleményt nyilvánítani, amelyek addig nem ve(he)ttek részt aktívan vallási vitákban, azt jelentette, hogy ezen a téren „ledőltek a tanultakat (ez alatt klerikusokat és laikusokat egyaránt értve) és a műveletlenket elválasztó korlátok”.⁴⁴ Ráadásul számos jel utal arra, hogy mégis léteztek a művelt újjítók és a köznépet összekötő, sokszor hajszálvékony szálak. Meglepő módon egy nem túl iskolázott ember, Gerolamo da Bologna *Operetta nova spirituale* című munkájában olyan ki-fejezés bukkan fel („*beneficio di Cristo*”), amely korábban Erasmus és Melanchthon műveiben szerepelt.⁴⁵ A Friuliban élő molnárhoz, Menocchiohoz szintén többszörös közvetítéssel, áttételesen jutottak el az antitrinitarizmus tanai.⁴⁶ Éppen az általa képviselt és a népi vallásos irodalom célközönségét jelentő réteg, Gallini kifejezésével élve, az „intellektuális kézművesek” játszottak meghatározó szerepet az értelmiségiek és az analfabéta tömegek közötti kulturális közvetítésben.⁴⁷ Menocchio fel is emelte szavát a tudás kisajátítása ellen; felismerte, hogy az írás (és az olvasás) birtoklása hatalom forrása, ezért a szegények elárulásának tartotta a latin nyelv hivatalos és egyházi használatát, sőt, azt is kijelentette, hogy „*az inkvizítorok nem akarják, hogy mi is tudjuk azt, amit ők tudnak*”. Ezzel szemben úgy vélte, hogy az emelkedett dolgok megismerésére bárki vágyhat.⁴⁸

A nyelv kérdése az anyanyelvű Bibliák és egyéb vallási művek elterjedése után is megosztotta az itáliai társadalmat. A reformáció előtti időszakban a legkülönbefélebb dialektusokban jelentek meg vallási alkotások, ismerünk a velencei,

⁴² OSSOLA, 1974. 257–258.

⁴³ JACOBSON SCHUTTE, 1983. 1.

⁴⁴ FRAGNITO, 1997. 72.

⁴⁵ GINZBURG, 1972. 640–641.

⁴⁶ GINZBURG, 1991. 171–178, 186–191.

⁴⁷ BALDACCHI, 1980. 17–22.

⁴⁸ GINZBURG, 1991. 161.

toszkán, firenzei, modenai, veronai, lombard, lucaniai, szárd nyelvjárás vonásait mutató műveket,⁴⁹ a papság és a művelt laikusok azonban továbbra is a latin *Vulgátát* forgatták.⁵⁰ A reneszánsz és a humanizmus virágzása idején a Bibliákat általában velencei vagy toszkán dialektusban fordították – és éppen ez a két nyelvi változat vetekedett azért, hogy az olasz irodalmi nyelv rangjára emelkedjen. Giustiniani egyebek mellett azért is buzdította Benivenit egy új fordítás elkészítésére, mert Malerbi változatában hemzsegtek a velencei nyelvjárásban használatos formák.⁵¹ Pietro Bembónak (aki ugyan velencei volt) és Aldo Manuziónak köszönhetően a toszkán kezdett egyre nagyobb elfogadottságra szert tenni.⁵² Ezzel szemben amikor 1536-ban lefordították és kiadták Angela Foligno látomásait, az ajánlásban a szöveg gondozója előrebocsátotta, hogy az volt a célja az írások lefordításával, hogy azok minél szélesebb körben elterjedjenek, és mivel csak a közérthetővé tétel volt a szándéka, nem ügyelt sem a toszkán, sem az udvari elegáns beszédmód használatára.⁵³ A népi vallásos művek nyelvezete tehát rendkívül egyszerű volt, a társadalom legalsóbb rétegeinek nyelvhasználatához igazodott, és néha dialektális hatások érvényesültek benne.⁵⁴ Mivel ezeket a műveket gyakran átdolgozták, valószínűnek tarthatjuk, hogy ilyenkor figyelembe vették azt is, hogy a leendő olvasóközönység melyik nyelvjárást beszéli.

A katolikus egyház a Biblia egyéni olvasásának eszméjét a reformáció gondolatvilága beszivárgásának tulajdonította. Valóban, az 1520-as évektől kezdtek megjelenni az első hírek és írások Itáliában az Alpokon túl zajló változásokról, és ezek közül a legnagyobb lelkesedést a Szentírás személyes olvasása és értelmezése váltotta ki, főleg Szent Pál leveleit „fedezték fel” különös érdeklődéssel. A bibliaolvasás gyors elterjedését az is magyarázza, hogy addigra alig lehetett hozzáférni az eredeti szövegekhez, mivel azokat szinte a kommentárok helyettesítették és a prédikációk is gyakran kimerültek a művelt ékesszólás fitogtatásában.⁵⁵ Az egyház sokáig megengedően foglalt állást a váratlanul megnőtt érdeklődéssel szemben; kezdetben a mindenki számára ért-

⁴⁹ BARBIERI, 1997, 1998.

⁵⁰ New Catholic Encyclopedia, 1967. 481.

⁵¹ BARBIERI, 1997. 173.

⁵² FRAGNITO, 1997. 27.

⁵³ „...il curatore aveva tradotto gli scritti in volgare perché fossero più diffusi, senza però badare «ad elegante parlare né a lingua toska o cortigiana, ma solo a farlo intelligibile»” Idézi: GINZBURG, 1972. 642–643.

⁵⁴ BALDACCHI, 1980. 14.

⁵⁵ GINZBURG, 1972. 641–642.

hető nyelvű fordítások révén terjedő eretnekség miatti félelmen felülkerekedett az a szándék, hogy kielégítsék a köznépek a mélyebb, személyesebb vallásosság iránti igényeit,⁵⁶ továbbá tekintetbe vették azt, hogy a bibliaolvasás hagyománya Itáliában már évszázadokra nyúlt vissza. (A korábbi, a középkori eretnekségek ellen irányuló tiltó intézkedések csak egy-egy területre korlátozódtak és nem érintették Észak-Itáliát, holott éppen ezen a vidéken a protestáns eszmék terjedése egészen komoly méreteket öltött.) Így volt lehetséges az, hogy sokáig forgalomban maradhettek olyan verziók, amelyek nem kanonizált bibliai könyveket vagy protestáns jellegű olvasási segédleteket, kommentárokat tartalmaztak. Mindemellett az egyházi körök igyekeztek kivonni a bibliafordítások kezdeményezését a laikusok kezéből, és azt a domonkosok felügyelete alá helyezni, akik – mint már említettük – maguk is részt vettek a fordítás munkájában és a népnyelvi változatok terjesztésében. A katolikus egyház tehát valójában nem tudott rugalmasan reagálni az újfajta olvasási szokások megjelenésére, amelyek a nagyobb kezdeményezőkézséget és a hívő és a Biblia közötti bensőségesebb viszonyt tükrözték; még mindig nem volt hajlandó arra, hogy megkülönböztetés nélkül engedélyezze a szent írásokhoz való önálló hozzáférést – egyrészt fenntartotta magának az értelmezés jogát a magyarázó glosszák betoldásával, másrészt fokozatosságot javasolt az olvasásban a hívő társadalmi státusának és kulturális szintjének megfelelően.⁵⁷

Hivatalosan először az 1545-ben megkezdődött trienti zsinat vette napirendjére a kérdést. A résztvevők két táborra szakadtak: a népnyelvű Bibliák támogatói nagyrészt humanista műveltségű, lelki gondozással foglalkozó püspökök voltak, élükön Cristoforo Mandruzzo bíborossal, míg az ellenpártot főleg szerzetesrendek tagjai, a skolasztikus teológiában jártasságot szerzett prelátusok alkották, mint például Pacheco bíboros.⁵⁸ A fordítások mellett kiálló egyházi méltóságok azt hangoztatták, hogy mindig is voltak népnyelvű Bibliák, ráadásul a latint egyre kevesebben értik, ami még inkább szükségessé teszi a lefordított változatokat. Az eretnekség terjedését szerintük nem a népnyelvű Szentírások, hanem az alkalmatlan papok és a rossz fordítások számlájára kell írni. A velük szembenálló párt képviselői viszont ragaszkodtak ahhoz a nézetükhöz, hogy a fordítások táptalajt adnak az eretnek gondolatok születésének és terjedésének, továbbá veszélyeztetik az egyház közvetítő-oktató szerepkörét. Arra is hivatkozhattak, hogy több országban (például Angliában, Spanyolor-

⁵⁶ FRAGNITO, 1997. 65–70.

⁵⁷ FRAGNITO, 1997. 34–36, 58–62.

⁵⁸ BARBIERI, 1998. 108.

szágban és Franciaországban) a civil hatóságok már betiltották a népnyelvű Bibliákat.⁵⁹

Mennyire lehetett a reformáció hirdetőit összefüggésbe hozni a bibliaolvasással? A kapcsolat egyáltalán nem olyan egyértelmű, mint gondolnánk. Péter Katalin egyik tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy Luther működése kezdetén ugyan a bibliaolvasás és -értelmezés szabadságát hirdette meg (például *A német nemzet keresztény nemességéhez* című röpiratában), amelyben – ahogy Luther bibliafordításában is – Erasmus hatását lehet felfedezni, az egyházszervezés megindulása után azonban megváltozott az álláspontja. Luther maga nem is szívesen vett részt ebben a munkában, ő csupán az előszót írta a szász választófejedelem kérésére Melanchthon által megfogalmazott normákhoz, amikor viszont az első, 1528–29-es egyházlátogatás során meglehetősen kaotikus állapotokkal szembesült, tudatos egyházszervezővé vált, nekifogott a káté megírásának, amely alapvető tanításairól és a szertartásbeli és egyházkormányzati rendszabályokról tájékoztatta a hívőket. Az egyéni bibliaolvasás és szabad bibliamagyarázat helyett a Szentírásban foglalt tanítások hallgatását és megtartását írta elő, hasonlóan Kálvinhoz, aki eleve a katekizmusok megismerését szorgalmazta, és az evangélium hirdetésére és magyarázatára egyedül a lelkipásztort tartotta jogosultnak. Így 1529 után Luther Kálvinnal együtt azt vallotta, hogy bár az egyéni bibliaolvasás nem tiltott, az nem tesz a reformált vallások követőjévé, és nem visz közelebb az üdvösség elnyeréséhez.⁶⁰ Ennek kapcsán megemlíthetjük azt is, hogy az eretnekséggel megvádolt Menocchio (noha a falu közössége főleg azt hozta fel ellene, hogy „*akármerre jár, fűvel-fával vitatkozik, s van egy, a nép nyelvén írt Bibliája, folyton arra hivatkozik, s megátalkodottan hajtogatja a nézeteit*”)⁶¹ valójában pusztán ember alkotta műveknek tekintette mind a kanonikus, mind az apokrif evangéliumokat, és nagyon kevés pontos utalást tett a Szentírásra, helyette vallási elképzelései kialakításánál inkább a *Fioretti*-típusú feldolgozásokra és hallomás útján szerzett ismereteire támaszkodott.⁶²

A trienti zsinaton a két tábor közötti erőegyensúly és a kibékíthetetlen ellentétek miatt végül nem bocsátottak ki a népnyelvű fordításokra vonatkozó dekrétumot, csupán a *Vulgáta* autentikusságát szögezték le.⁶³ Azonban továbbra is megmaradt az a szándék, hogy az egyház ellenőrzése alatt tartsa a bibliai szövegeket. Az első általános index kiadására azután került sor, hogy IV. Pál

⁵⁹ FRAGNITO, 1997. 76–77.

⁶⁰ PÉTER, 1995. 31–55.

⁶¹ GINZBURG, 1991. 55.

⁶² GINZBURG, 1991. 116–117.

⁶³ BARBIERI, 1998. 108.

került a pápai trónra. Gian Pietro Caraffa elődjével ellentétben egyáltalán nem hajlott a lutheránusokkal való párbeszédre és kiegyezésre, mereven védelmezte az ortodoxiát. Az inkvizíció tagjaiból Michele Ghislieri vezetésével bizottságot állított fel, amely egy első, túl enyhének tartott változat után 1558. december 30-án kiadott egy második, még szigorúbb indexet. Először a fordítások kiadását igyekeztek megakadályozni a nagyobb nyomdászati központokban,⁶⁴ elsősorban Velencében. A később népi vallásos műveket kiadó műhelyek Lazióban (Róma, Viterbo, Ronciglione), Umbriában (Perugia, Orvieto) és Marchéban (Macerata) ekkor valószínűleg nem játszottak jelentős szerepet, mivel a pápai államhoz tartoztak, így szigorúbb felügyelet alatt álltak, és a egyes olvasmányokon is mindig ott szerepelt a „*Con Licenza de' Superiori*”, azaz a „felsőbb hatóságok engedélyével” kifejezés.⁶⁵ Később a tilalmat kiterjesztették a népnyelvű szent szövegek olvasására és birtoklására is. Ez is az északi területeket érintette mélyebben, amit az inkvizíciós statisztikák is kellőképpen illusztrálnak. A tiltott könyvek birtoklása miatt indított perek (természetesen e könyveknek csak egy része lehetett népnyelvű szentírási szöveg) aránya az összes ügyön belül Friuliban volt a legmagasabb: az elsődleges vádak közel 8%-át, a másodlagos vádak 15%-át tette ki. Ezt követte Velence, ahol az arány 5, illetve 12,6% volt – a valóságban sokkal magasabb lehetett a tiltott könyveket birtoklók száma, hiszen a város maga is nyomdászati központ volt, másrészt földrajzi elhelyezkedése révén a német területen nyomtatott művek is könnyebben eljuthattak ide, és nem hanyagolható el az a körülmény sem, hogy a velencei hatóságok igyekeztek távolságot tartani a szentszéki ellenőrzéstől és vonakodtak a trienti zsinat határozatainak betarttatásától is. Nápolyban szinte jelentéktelennek nevezhető a tiltott könyvek birtoklásával megvádoltak száma, az elsődleges vádaknak mindössze 1%-a volt ilyen ügygel kapcsolatos, Szicíliában pedig nem is jegyezték fel ilyen esetet.⁶⁶

Az első általános index hamar használhatatlannak bizonyult, mert válogatás nélkül, drasztikusan büntetett és a végrehajtást kizárólag az inkvizíció hatáskörébe utalta. IV. Pál utódja, IV. Pius pápává választásának másnapján bejelentette szándékát egy új, püspökökből álló bizottság létrehozására, amelyet az index felülvizsgálatával és szigorának enyhítésével kívánt megbízni. A püspökök közreműködése a hívek ellenőrzésében is arra volt hivatva, hogy ellensúlyozza a korábban az index végrehajtásával egyedül megbízott inkvizíció túlzottan megnövekedett befolyását, illetve arra, hogy megossza a feladatokat

⁶⁴ FRAGNITO, 1997. 80–84.

⁶⁵ BALDACCHI, 1980. 15.

⁶⁶ Statisztika, 2000. 238–242.

a két intézmény között, mivel az egyházmegyei rendszer kiegészíthette az inkvizíciónak az alsóbb szinteken már csak kevésbé hatékony szervezetét. A bizottság működésének eredményeképpen jócskán lerövidült a betiltott művek listája, és megszűnt sok, a nőkre vagy az egyháziakra vonatkozó korlátozás. A Szentírást még ekkor sem tartották mindenki kezébe való olvasmányoknak. A teljes szöveget csak a művelt személyek számára engedték volna meg, a laikusoknak általában csak néhány könyvet (a Példabeszédek könyvét, az Ószövetség történelmi könyveit, egyik-másik evangéliumot, az Apostolok Cselekedeteit, Szent Pál leveleit) javasoltak, azokat is magyarázatokkal ellátott fordításban. A Biblia közvetlen olvasására nem alkalmasak számára a prédikáción és a katekizmuson alapuló tanítási programot dolgoztak ki,⁶⁷ ez utóbbi elgondolás a protestáns propaganda elleni védekezés egyik elemét képezte. A könnyebb megjegyezhetőség kedvéért gyakran verses formában fogalmazták meg a katolikus alaptételeket, például a tízparancsolatot, a három isteni erényt, az irgalmasság testi és lelki cselekedeteit, a hét erényt és a hét halálos bűnt.⁶⁸ A 16–17. századból származó 412 népi vallásos nyomtatvány közül 314 verses formában íródott.⁶⁹ A szóban terjesztett eszmék és a köznépre kevésbé nagy hatást gyakorló teológiai traktátusok mellett a katolikus egyháznak lépnie kellett a vallásos művek egyre nagyobb áradatával szemben is, amelyek könnyen hozzáférhetőek voltak és megteveszthették az egyszerű hívőt.⁷⁰ Így katolikus részről is igyekeztek hasonló módon megélníteni a hitéletet, és ehhez felhasználták a népi vallásosság kedvelt témáit a nyomtatásban, az ikonográfiában, a liturgiában és a drámajátékokban egyaránt.⁷¹ 1566-ban újra (és a 17. század második feléig utoljára) kiadták Malerbi Bibliáját is.⁷² Mondókák hirdették, hogy a nyomtatás milyen sok áldást hozhat, természetesen csak akkor, hogy ha a nyomdász és a könyvkereskedő kizárólag az inkvizíció által engedélyezett kegyes műveket ad ki, illetve árusít.⁷³

⁶⁷ FRAGNITO, 1997. 95–104.

⁶⁸ BALDACCHI, 1980. 62.

⁶⁹ BALDACCHI, 1980. 11.

⁷⁰ FARRIS, 1983. 200.

⁷¹ BALDACCHI, 1980. 7–9.

⁷² FRAGNITO, 1997. 106.

⁷³ „La Stampa apporta molto beneficio, / S'ella però vien fatta senza vicio. / Il buon Stampator è diligente / In far libri stampar correttamente. / Libro non stampa il buon Stampatore / Senza licenza del'Inquisitore. / Se 'l stampator divote imagin stampa / Stampi ancor di Giesu nel cuor la stampa. / Cose buone stampar, che gioveria / Al stampator? s 'egli buono non sia?”
„Il buon librar non tien libri dannati, / Ma vende solamente gl'approbati. / Il buon librar, che sol' il giusto attende, / I libri suoi per prezzo honesto vende. / Il buon librar, se gl'ordin dati serva /

A látszólagos nyugalom ellenére a katolikus egyházon belül tovább zajlottak a viták. A meglévő ellenőrző struktúrák működése egyre nyilvánvalóbban elégtelennek bizonyult, akár a már indexre tett művek „kijavítása”, akár a titokban a félszigetre csempészett vagy helyben íródott eretnek vagy legalábbis gyanús írások üldözése terén. Ezért V. Pius új intézményeket vont be az index ismételt felújításába. 1570-ben a Maestro del Sacro Palazzo hatáskörébe helyezte a vatikáni nyomda által kiadott művek felülvizsgálatát és megtisztítását, 1572-ben pedig megkezdte munkáját a Congregazione dell' Indice, amely az előző index átdolgozását végezte el, és még ugyanebben az évben újra a tiltólistára vették az 1559-ben elítélt írásokat és szerzőket. Bár a Sirleto vezette bizottság által elkészített indexet hivatalosan, nyomtatásban nem adták ki, az hatályban volt. A könyvek engedélyezésével és betiltásával foglalkozó két kongregáció, a Congregazione dell' Inquisione és a Congregazione dell'Indice gyakran akadályozta egymás tevékenységét, mindkettő ragaszkodott előjogaihoz és munkamódszereihez, kulturális, vallási és politikai beállítottságuk ugyanakkor teljesen eltért. Ezenkívül a Maestro del Sacro Palazzo is illetékesnek tarthatta magát az ügyben. A cenzúrával megbízott hivatalok felépítése egyre összetettebbé vált, de csak V. Sixtus pápasága idején látszottak először megfelelően felkészültnek feladatuk ellátásához.⁷⁴

Az 1570-es évek végétől nagyszabású támadás indult a népnyelvű Bibliák ellen. Először a latin és népnyelvű, verses bibliai feldolgozásokat és a népnyelvű Bibliákat tették indexre, később a szentmisén felolvasott szentleckék és evangéliumok gyűjteményeit is tilalom sújtotta. Bár az 1569-es index már feltüntette a *Fioretti*hez hasonló *Flores Bibliorum et doctorum*ot, Damiano Rubeo atyának még 1576-ban is figyelmeztetnie kellett a bolognai inkvizítort, hogy vonja ki a forgalomból a még szabadon forgó példányokat.⁷⁵ Az évek során további, egymással szoros összefüggésben nem álló intézkedések következtek, míg az 1580-as évek elejére a népnyelvű bibliafordítások elleni támadás elérte tetőpontját. 1582-ben Carlo Borromeo is ediktumban foglalt állást a népnyelvű Szentírások és egyéb eretnek könyvek birtoklása ellen⁷⁶ – összhangban a már ismertetett, a prédikációról szóló *Instructionesszel*, vagyis most egyértelműen amellet foglalt állást, hogy a hívőknek a jól prédikáló papokon keresztül kell megismerniük a Szentírást. Az 1590-es index betiltotta a részleges kiadásokat is.⁷⁷

La robba col suo honor conserva. / S'in bottega divoti libri tiene, / Perché non debbe anch'egli esser da bene?” Idézi BALDACCHI, 1980. 23.

⁷⁴ FRAGNITO, 1997. 111–128.

⁷⁵ GINZBURG, 1991. 328.

⁷⁶ FRAGNITO, 1997. 131–142.

⁷⁷ BARBIERI, 1998. 109.

A fentiekben bemutatott folyamat magyarázatul szolgálhat az itáliai társadalom vallási eszméinek alakulására, a reformációhoz való viszonyára, sőt, valamennyire a 17–18. századi kulturális fejlődésére is. A középkorban a teljes Újszövetség- és Biblia-kéziratok, valamint az ezekből készített kompendiumok egymás mellett léteztek, volt lehetőség arra, hogy az egyén önállóan tanulmányozhassa a Szentírást (még ha ez keveseket érintett is) – a trienti zsinat után fokozatosan a kompendiumok váltak kizárólagossá, sőt, egy idő után ezek is eltűntek, és helyüket a katekizmusok és az imádságokat, előírásokat általában verses formába öntő művecskék vették át. Alberto Vaccari véleménye szerint a katolikus egyház azért nem tudott válaszolni a protestáns bibliafordítások által támasztott kihívásra, mert helyette minden tekintetben a prédikáció és a nevelő tevékenység mellett kötelezte el magát.⁷⁸ Azonban ez végleg passzivitásra kárhóztatta az itáliai hívők többségét, azon kevesek pedig, akikhez valamilyen formában eljutottak a reformáció elképzelései, és ezeket hirdetni kezdték, szinte biztosan kemény megtorlásra számíthattak. Másrészt fokozatos elszegényedés figyelhető meg a dialektusok használatában is. Míg a 13–15. században rendkívül sok nyelvi változatban születtek magas színvonalú vallásos művek és fordítások, addig a 16. század végétől kezdve a piacot elárasztották a rendkívül egyszerű nyelvezetben írt könyvecskék, ezzel szemben az irodalmi nyelvként kanonizált firenzei dialektus nem érvényesülhetett és nem járulhatott hozzá a nyelvi egységesítéshez, mert a szépirodalmi művek nagy része is indexre került. Ez meghatározóan befolyásolta a későbbi fejlődést: nem alakult ki az egyes nagyobb dialektusoknak saját irodalma, illetve a firenzei változatot hosszú ideig csak a művelt rétegek tekintették sajátjuknak, a köznép nagy része számára szinte érthetetlen maradt. Az alapvető fordulat a 18. század második felében következett be, amikor Lambertini bíboros, a későbbi XV. Benedek került a pápai trónra, aki 1758-as *Sollicita ac provida...* kezdetű bullájában újra engedélyezte a népnyelvű Bibliák olvasását.⁷⁹ Ehhez hozzájárult, hogy Itáliában is egyre több követője támadt a felvilágosodásnak, amely új korszakot nyitott mind az egyház szerepéről vallott felfogásával, mind az egyéni gondolkodás szabadságának hirdetésével.

⁷⁸ BARBIERI, 1998. 110.

⁷⁹ GARAVAGLIA, 1993. 858.

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

BALDACCHI

- 1980 BALDACCHI, Lorenzo: *Bibliografia delle stampe popolari religiose del XVI-XVII secolo*. Firenze, Olschki, 1980.

BARBIERI

- 1997 BARBIERI, Edoardo: Panorama delle traduzioni bibliche in volgare prima del concilio di Trento. Parte I. In: *Folia Theologica*, 8 (1997) 169–197.
- 1998 BARBIERI, Edoardo: Panorama delle traduzioni bibliche in volgare prima del concilio di Trento. Parte II. In: *Folia Theologica*, 9 (1998) 89–110.

FARRIS

- 1983 FARRIS, Giovanni: L'arte della persuasione religiosa tra il popolo nelle „Instructiones” di S. Carlo Borromeo. In: *Cultura popolare e cultura dotta nel Seicento. Atti del Convegno di Studio di Genova (23–25 nov. 1982)*. Milano, Angeli, 1983. 199–214.

FRAGNITO

- 1997 FRAGNITO, Gigliola: *La Bibbia al rogo. La censura ecclesiastica e i volgarizzamenti della Scrittura (1471–1605)*. Bologna, Il Mulino, 1997.

GARAVAGLIA

- 1993 GARAVAGLIA, Gianpaolo: Traduzioni bibliche a stampa fra Quattrocento e Settecento. In: *Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Age*, 105 (1993) 857–862.

GINZBURG

- 1972 GINZBURG, Carlo: Folklore, magia, religione. In: *Storia d'Italia. Volume I: I caratteri originali*. Torino, Einaudi, 1972. 601–676.
- 1991 GINZBURG, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe*. Ford. GALAMB György János. Budapest, Európa, 1991.

GRENDLER

- 1980 GRENDLER, Paul F.: Come Zuanne imparo a leggere: scolari e testi in volgare nelle scuole veneziane del '500. In: *Scienze, credenze occulte, livelli di cultura. Convegno internazionale di studi (Firenze, 26-30 giugno 1980)*. Firenze, Olschki, 1980. 87-99.

JACOBSON SCHUTTE

- 1983 JACOBSON SCHUTTE, Anne: *Printed Italian Vernacular Religious Books 1465-1550. A Finding List*. Geneve, Libraire Droz, 1983.

La Bibbia nel Medioevo

La Bibbia nel Medioevo. A cura di Giuseppe CREMASCOLI e Claudio LEONARDI. Bologna, Dehoniane, 1996.

LEONARDI

- 1993 LEONARDI, Lino: Inventario dei manoscritti biblici italiani. In: *Mélanges de l'École Française de Rome - Moyen Age*, 105 (1993) 863-886.

New Catholic Encyclopedia

New Catholic Encyclopedia - Volume II (Baa - Cam) és Volume XIV (Tha - Zwi). New York - St. Louis - San Francisco - Toronto - London - Sydney, McGraw - Hill, 1967.

PÉTER

- 1995 PÉTER Katalin: A Biblia-olvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In: *Papok és nemesek. Művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél századból (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8.)* Budapest, 1995. 31-55.

OSSOLA

- 1974 OSSOLA, Carlo: Tradizione e traduzione dell'"Evangelo di San Matteo" di Juan de Valdés. In: *Eresia e riforma nell'Italia del Cinquecento. Miscellanea I*. Firenze, Sansoni - Chicago, The Newberry Library, 1974. 239-268.

Statisztika

A velencei, friuli, nápolyi és szicíliai inkvizíció statisztikája. Vádak és vádlottak (1547–1794). In: *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Szerk. POÓR János. Budapest, Osiris, 2000. 238–242.

Bolgár Dániel

Két anyakönyvi bejegyzéstől a népi kultúra fennmaradásáig,

avagy bevezetés két fattyúszületés berzétei interpretációjának
történetébe*

I. Előszó

JOGGAL VÁRHATNÁ EL a nyájas olvasó, hogy munkánk – történeti dolgozathoz illően – a téma körülhatárolásával, valamint a módszer kijelölésével és korlátainak megvallásával kezdődjék, mindazonáltal ugyanezen nyájas olvasót arra kérem, egyelőre tekintsen el jogos igénye érvényesítésétől, ne csak gondolatmenetem ismertetésében legyen társam, de viselje el némiképp körülményes(nek tűnő?) előadásmódomat is, elsőként pedig egy olyan szakaszt, amelynek lényegi szerepe egyrészt a műfajból (vagyis abból, hogy pályázati műről van szó) fakad, másrészt azonban értelme szinte az utolsó sorokig homályban marad. Jöjjön tehát afféle enumerációnk, ahol írásunk szereplőit vesszük számba.

Helyzetünk ennyire azonban mégsem egyszerű, ugyanis írásunk főszereplői fogalmak, nem emberek. A pályázat kiírásából fakadóan két szereplő kilétében máris bizonyosak lehetünk (vagy legalábbis muszáj bebizonyítanunk jelenlétüket): a vallásnak és a társadalomnak mindenképpen lényegi funkciót kell betöltenie; az egyszerűbbség kedvéért pedig eláruljuk a két másik fogalmat is, amelyek a vallás és társadalom meghatározta erőterben helyezkednek el: a nyelv, pontosabban ennek használata, illetve a kultúra. Megvalljuk az összes közül az utolsó áll vizsgálódásunk középpontjában, kérdésfeltevésünk rá vonatkozik, de ettől függetlenül dolgozatunknak semmilyen értelemben nem tárgya, voltaképpen csak titkos főszereplőről van szó, minek színre lépésére egészen az utolsó gondolatokig kell várnia a szerző által az immár nemcsak nyájasként, de türelmesként is elképzelt olvasónak. Azt azonban előre bocsát-

* A törvénytelen születések vizsgálatának szorgalmazásáért, a kutatás végigkövetéséért és a kézirat(ok)hoz fűzött megjegyzéseimért köszönettel tartozom dr. Benda Gyulának. Ugyancsak lekötelezett Mudi Róbert, berzétei lelkipásztor és családja a források feltárásához és a „terep szellemének” megismeréséhez nyújtott nélkülözhetetlen segítségével.

juk, hogy mit is értünk kultúrán, mi a kérdésünk, és milyen megfontolásokra alapozva feltételezzük a kérdés relevanciáját. Kultúrán elsősorban olyan fogalmat értünk, ami – különösen egy olyan premodern társadalomban, amelyben mi is vizsgálandó fogunk – ezer és ezer szállal kapcsolódik két fogalomhoz: a társadalomhoz és a valláshoz. Mivel ennél jóval pontosabban akarunk fogalmazni, segítségül hívnánk Peter Burke koncepcióját, amelyet a kora újkori Európa népi kultúrájáról írt könyvében foglalt össze. Művében a következő definíciót használja: kultúra „a közösen értelmezett jelentések, attitűdök és értékek, illetve az azokat hordozó, kifejező szimbolikus formák (előadások, tárgyak) rendszere”. Szempontunkból a definíció leglényegesebb következménye az, hogy esetünkben a kérdésfeltevés ugyan a kultúrára vonatkozik, a kutakodás azonban kizárólag a kultúra, mint egységes egész mozgására irányul, a kultúra tartalmára csak annyiban, hogy az egész történetének vizsgálatát egyetlen elemének körüljárása révén gondoljuk kivihetőnek, hiszen sem ambícióink, sem ismereteink, de jelen fórum sem teszi lehetővé a teljesség igényével fellépő vizsgálatot, sőt tovább mennénk: ehelyett az egyes eseten keresztül történő megközelítéssel próbálkozunk. További megszorítást is eszközölnünk kell, mivel minket (egyébiránt Burke-höz hasonlóan) csupán a népi kultúra érdekel, amit jelen esetben egy modernitás előtti falusi társadalom kultúrája fog képviselni. Elevenítsük fel ezután Burke könyvének egyik fő vonulatát, amely elgondolás tulajdonképpen a mi megoldásra váró problémánk születését tette lehetővé. Eszerint az európai népi kultúrában lezajló legfontosabb kora újkori esemény bizonyos értelemben a népi kultúra „ősi” formájának eltűnése volt (a „bizonyos értelemben” különösen indokolt, mert Burke szigorúan csupán reformról, sőt az írásos kultúra változásánál lassabb reformról beszél), radikálisabb megfogalmazásokban (amelyek Carlo Ginzburgtól származnak): „a népi kultúra elfojtása”, „elnyomása és megsemmisítése” ment végbe.¹ Nem azt jelenti ez természetesen a mi értelmezésünkben sem, hogy ezután nem létezett volna az ún. nagyhagyománytól² elemeiben szükségszerűen, az azt hordozó személyekben nem minden esetben elkülönülő kultúra, csak az nem olyan volt, mint annak előtte. A régi formák felváltása térben és időben változatosan ment végbe aszerint, hogy hol és mikor vált uralkodóvá a

¹ GINZBURG, 1991. 29; 289–291. – Burke és Ginzburg értelmezéseinek egymás mellé állításával persze kissé csalunk, mert ugyan mindketten ugyanarról a jelenségről beszélnek, de más irányból közelítenek hozzá, és ebből adódik a megfogalmazás különbözősége, így pusztulás/reform értelmezéseik nem behelyettesíthetőek, a közöttük való választás nem pusztán ízlés kérdése.

² A nagyhagyomány-kishagyomány dichotómiát Burke Redfieldtől veszi át, de értelmezésén valamelyest módosít (lásd BURKE, 1991. 40–45.).

modernizáció/indusztrializáció folyamata. A szóban forgó mű mellett, hogy bemutatni igyekszik magát a népi kultúrát, legnagyobb részében a reform kérdését boncolgatja, leginkább pedig okokat kutat fel olyan módon, hogy megkeresi a kora újkori Európa történetének azokat a fejezeteit, amelyek mintegy pozitív akadályait képezték a népi kultúra legmélyebb struktúráját tekintve változatlan fennmaradásának. Az okokat tehát magából a vizsgált földrajzi terület múltjának azon elemeiből kísérli meg kifejteni, amelyek kifejezetten és közvetlenül a népi kultúra megváltoztatását célozták.³ Mi tehát szerzőnk szerint a reform tartalma, és melyek okai? A 16. század kezdete és a 18. század vége között nézete szerint az európai népi kultúra purifikálása majd/és/vagy/avagy krisztianizálása zajlott. Ez a szándék két hullámban valósult meg, 1650-ig a reformáció és ellenreformáció (vagy az időrendi sorrend megtartásáért talán: „ellenreformáció”, azaz katolikus reform és reformáció) jelszava alatt zajlott a mondott folyamat, és egyházi személyek voltak hordozói (rajtuk keresztül pedig az egyházi hatalom). 1650 után immár szerepet kaptak a világiak is (rajtuk keresztül pedig a világi hatalom), és a megújulást implikáló mozgalmak, eszmék közül a janzenizmust és a pietizmust emeli ki Burke. A végeredmény pedig az utókor olvasatában egy (ugyan nehezen, de mégis) megszabolázott, szabadosságát veszített kultúra lett.

Megjegyezzük, Burke, azaz egy nyugat-európai historikus eljárása nagyon is indokoltnak tetszik, sőt eredményei is meggyőzőek. Nekünk, Európa másik feléből érkezett régiségkedvelőknek azonban talán megengedhető, hogy ezt a művet kissé másképp olvassuk, és egy komparatív mozzanat beiktatásának lehetőségére legyünk figyelmesek. Burke kötetének első fejezete az európai népi kultúra kutatástörténetére koncentrál. Ebből kiderül, hogy a kérdés tudományos és nem tudományos vizsgálatának kezdetei Európa pereméhez kötődnek, ide tartozó tudósok és műkedvelők e területet vizsgáló írásairól, gyűjteményeiről esik szó, vagyis a peremzónán vált lehetségessé a kutatás a 18. század végétől és a 19. század elejétől,⁴ amiben komoly szerepe lehetett annak, hogy ott és akkor még volt mit feldolgozni.⁵ Ezzel Burke könyve implicit módon a következő állítást is tartalmazza: a peremzónán (így Magyarországon is) inkább és tovább megmaradt (a „maradás” időtartama természetesen nem szükségképpen a máig terjed) a népi kultúra a modernitás előtti előképével

³ Az ezt nem direkt módon elősegítő tényezők, azaz a tulajdonképpeni társadalmi kontextus valójában inkább a modernizáció révén hatott a népi kultúrára (tehát korábbi formáját rombolták) – lásd BURKE, 1991. 286–326.

⁴ BURKE, 1991. 29.

⁵ Erre egyébként a kortársak is hivatkoznak. – BURKE, 1991. 31–32.

sokkal inkább kontinuusként.⁶ Nem hallgathatjuk el, és szerzőnk sem felejt el megemlékezni a megújulás ideje és a földrajzi pozíció közti összefüggésről. Az első időszakot az Európa magjának nevezhető területre nézve tartja sikeresnek, a másodikat pedig a peremzónában lezajló reform korszakának tekinti. Az utóbbihoz tartozó területek felsorolásában egyetlen kelet-közép-európai terület sem kap helyet, csak ennyit olvashatunk: „*Kelet-Európáról nem is beszélve*”.⁷ Feltehető tehát úgy is a kérdés: miképpen maradhatott fenn a népi kultúra zabolátlanabb formájában jóval tovább és inkább „*Kelet-Európában*”.⁸ Jelen kerek természetesen nem tesz lehetővé a „miért?” kérdésének maradéktalan megválaszolását (könnyen lehet, hogy az efféle próbálkozások amúgy is képtelenségek), magunk inkább a „hogyan?”-ra való megfelelésre tennénk kísérletet.

Ehhez remélünk segítséget a további három fogalomtól. Történetünkben a vallás – tulajdonképpen az állandó háttér szerepét betöltve – leginkább két formában lesz jelen: egyfelől mint egyház (és egyházi személy), vagyis intézményesülten, másfelől, mint rögzített dogmatikai, erkölcsi szisztéma. A munka nagy része tulajdonképpen a társadalom fogalma köré szerveződik egyrészt azért, mert a tárgyalandó esetben foglalt probléma klasszikusan a társadalomtörténet tárgykörébe tartozik (azáltal, hogy a tárgyalandó téma „kimaradt az uralkodó csoportok történetéből”), másrészt a vizsgálati módszerek okán (egyik kiindulópontunkat például a történeti demográfától kölcsönözzük).⁹ A harmadik momentum pedig, ami a társadalomtörténethez köt minket, egyben a nyelv szerepeltetését is indokolja, az, hogy ahol az eset és az interpretációk interpretálásában elakadunk, ott az esetre vonatkozó szövegek nyelvhasználatának adott szempontból történő elemzésére térnénk át, amit (utólag) talán az újabban ugyancsak Peter Burke által bevezetett, „a nyelv társadalomtörténete” néven ismertté váló irányzat körébe sorolhatunk.¹⁰

Előszavunk zárásául egy némileg földhözragadtabb, de jóval világosabb jellege miatt elengedhetetlen bevezetést adnánk. A következőkben tehát a tör-

⁶ BURKE, 1991. 17–38. – A „sokkal inkább” természetesen azt is jelenti, hogy korántsem volt jelentéktelen a fentebb megnevezett nagy szellemi áramlatok hatása a magyar népi kultúrára. Ezeket a változásokat röviden összefoglalja KÓSA, 1996. 304–306.

⁷ BURKE, 1991. 275–276.

⁸ Hasonló eredményekre jut MOLNÁR, 1994. 105–128., 139–146. a weberi protestáns etika és a magyarországi kálvinizmus kapcsolatát vizsgálva. Következtetése szerint a protestáns etika eljutott Magyarországra, de a tömegekre való hatása jelentéktelen volt, mindennek oka pedig a vallásosság alacsony foka.

⁹ E két (úgy véljük önhibánkon kívül homályos) megjegyzéssel a társadalomtörténet két-fajta definiálásának egyszerre eleget teszünk. – Társadalom és társadalomtörténet meghatározásának igencsak vitatott voltára lásd SZEKERES, 2002. 8–10 (az idézet is innen).

¹⁰ Lásd erre Burke programadó tanulmányát: BURKE, 2002. 108–131.

vénytelen születések problematikáját kíséreljük meg valamelyest körbejárni, de ennek során egyetlen településre, sőt, végül egyetlen esetre koncentrálva. A település egy Gömör vármegyei, ma Szlovákia részét képező falu, Berzéte, ebből is azt kívánjuk kiemelni, amit falusi közösségként szokás emlegetni, ezen belül pedig a helység református közösségére fordítjuk figyelmünket.¹¹ Elképzeléseink ismertetése során a 18. századra fókuszálunk, bár számos kérdésben egészen a 19. századig (sőt néha egészen napjainkig) terjedő időintervallummal dolgozunk, azonban előadásunk menetét nem annyira az események, mint inkább (persze szükségszerűen önkorlátozó módon) a kutatás kronológiája jelöli ki. Itt kell szólnunk egy érvelésünk befogadásához elengedhetetlen, egyszersmind elbeszélésünk során mindvégig jelen lévő, meghatározó előfeltevésünkről, amivel voltaképpen a probléma vizsgálatában az ún. „kulturális abszolutizmus” álláspontjához csatlakozunk. Azt kell ugyanis feltennünk magunkban, hogy a törvénytelen szülés, illetve születés egységesen devianciaként, normaszegésként jelenik meg minden társadalomban, tértől és időtől függetlenül (persze az, hogy milyen mértékben tekinti ennek a társadalom, már egyáltalán nem független tértől és időtől). Malinowski, az előbbi állításnak voltaképpen kiagyalója, a jelenség okát a törvénytelen gyermek apa nélkül lezajló szocializációjában látja, ami éppen apa hiányában képtelen teljes értékű lenni, főként pedig abban, hogy a gyermek az apa védelmező funkciójú jelenlétét kénytelen nélkülözni a közösség egészével szemben.¹² Mi a legitimitás elvének érvényét és kialakulásának okait nem kutatjuk, magát az elvet axiómaként vesszük figyelembe. Ez a körülmény pedig (tehát az, hogy a berzétei falusi közösség is folytonosan devianciaként tekint a fattyúra) egy állandóként szerepel a köz fattyúkról alkotott vélekedésének kialakításakor. Hangsúlyoznánk, hogy állandóról beszéltünk, nem pedig mozdulatlanságról: ez az állandó éppen olyan konstans, amelynek permanens jelenléte mozgást implikál, folytonosan a normaszegés következményeinek megkerülését célozva mind a közösség,

¹¹ Itt valójában dolgozatunk egy súlyos problémájához érkeztünk, mely egyben szükségszerű egyszerűsítésünk eredménye is: a következőkben az eseményeket a falusi közösség szintjén értelmezzük, miközben információink egy része vonatkozik erre a szintre, máskor az egyébként teljes bizonyossággal többséginek mondható református közösség működését vehetjük csak szemügyre. Mindazonáltal nem tudjuk mennyire azonosítható egyik a másikkal, még kevésbé vannak ismereteink különbözőségeikről, illetve arról, hogy a törvénytelen születések megítélése melyik szinten történt valóságosan, ezért ezeket – kényszerűségből – összemossuk. A berzétei falusi és egyházi közösség elkülönítésére további kutatások adhatnának reményt.

¹² MALINOWSKI, 1966. 34–37. – Malinowski álláspontját idézi, illetve ismerteti még: LASLETT, 1980. 5.; ÁJUS–HENYE, 1992. 65.

mind a normát megszegő egyén részéről,¹³ és ez az a mozgás, amelybe jelen munkával legalább bepillantást nyerni igyekszünk, oly módon, hogy a teret le-
szűkítjük, így időbeli dimenziója kerül előtérbe. Ezt különösen az indokolja,
hogy a témát tárgyaló nagyszámú néprajzi feldolgozás – egy további „hibájuk”
mellett, miszerint (persze megjegyzésünk nem kevésbé maliciózus) szerkeze-
tükre, tartalmukra és mondanivalójukra nézve alig van közöttük különbség –
mintegy az idő felett lebeg,¹⁴ valamilyen közelebből meg nem határozott, leg-
feljebb a „rég világ” nem éppen szakszerű terminusával leírható korban zajlik,
aminek ilyen módon kezdete nincs csak végpontja, ebből következően a fattyúk
múltját mozdulatlan narratívaként találja elő legalább az utolsó három évszá-
zadra nézve. Mielőtt ez ellenében mi a változások mibenlétének kifejtésébe
kezdenénk, ismerjük meg vázlatosan a vizsgálat terepét. Mindenekelőtt azon-
ban a kijelentő mód kedvelőit kell kiábrándítanunk, ugyanis az általuk prefe-
rált modalitással nem sokszor lesz alkalmuk találkozni jelen dolgozatban, mert
azt a feltételes mód végletesen visszaszorítja. Ne legyen illúzióink afelől, hogy
dolgozatunkban mire is vállalkozunk végső soron. Arra, hogy olyasvalamit ért-
sünk meg, amiről a szigorúbb történelmi szellem úgy vélné (sőt félünk tőle,
mondaná is): tulajdonképpen semmit sem lehet tudni róla.

II. A helyi szín

Fenti cím után a szakirodalomban a törvénytelen születések alakulásában (leg-
alábbis az Ájus–Henyé szerzőpáros által) meghatározónak gondolt, avagy
eleddig ilyenként felmerült tényezők mibenlétét keresnénk Berzéte ese-
tében, mellyel egyben egy rövid bevezetőt is kívánok nyújtani a községről,
ezért vázlatos ismertetésemben sorra veszem a falu alfabetizációs,¹⁵ vallási, et-

¹³ Azaz arról van szó, hogy a különböző eseteket a közösség minden tagja azonos elv alap-
ján vizsgálja különböző érdekek mentén, ebből fakadóan különböző értelmezések fog-
nak születni, tehát az említett mozgás az elvről, az érdekekről és a körülményekről tájé-
koztat, lévén önmaga éppen ezek interakciója.

¹⁴ A „hiba” szót azért volt szükséges idézőjelbe tennünk, mert valójában nem az etnográfia
háttulütőjéről, hanem csupán jellemzőjéről van (volt) szó az időkezelés tekintetében.
E sokáig meghaladottként számon tartott időszemléletben rejltő lehetőségekre lásd
FEJŐS, 2003. 65–74.

¹⁵ Erről a tényezőről azért, mert összefoglaló vagy „berzétesspecifikus” munkákból vázla-
tosan sem ismerhető meg, részletesebben szólok.

nikai, illetőleg foglalkozási viszonyait.¹⁶ Lényeges azonban rögzítenünk egyrészről: nem elég, hogy az említett változók alapvetően önkényesen választottak, de ennek tetejébe még nem is a törvénytelen születésekkel legszorosabb logikai kapcsolatba állítható tényezőkről van szó, hanem a legkönnyebben felderíthetőkről, vagyis azokról, amelyekre a statisztikai irodalom az illegitimitás jelenségétől teljesen függetlenül koncentrált. Másrészről pedig az egész országra kiterjedő felmérés ezen magyarázó jellegek egyikének sem tudott önállóan komolyabb befolyásoló erőt tulajdonítani a korreláció számítás alapján a törvénytelen születések megoszlásában, hiszen a determinációs együttthatók minden egyes módon felvett csoportra – egy esetet kivéve¹⁷ – $R^2 < 0,25$ alatt maradnak (tehát $R < +/- 0,5$),¹⁸ azaz bizonyos, hogy az felsorolt tényezők egyike sem lehet önállóan a jelenség mutatóinak okozója, de még csak látszólagos jelzője sem. Sőt alighanem ezen faktorok összessége sem adja meg a kiváltó okokat, befolyásoló erejük jelentékeny része (pl. a vallás és az etnikum esetében) alighanem egymást fedi. Arról pedig még nem is szóltunk, hogy a mintául szolgáló felmérés nem is az általunk vizsgált időszakra vonatkozik, hanem a 19. század második felére. Ezek alapján a fenti tényezők kirajzolása Berzété esetére pusztán a fattyúszületések problémakörének tárgyalásához igyekszik laza keretet szabni.

A szakirodalomban a berzétéi írni és olvasni tudás viszonyairól először a 18. század első felére vonatkozóan szerezhethünk információt. 1737-ben a berzétéi, református leányokat 40, a legényeket 50 botütés terhe mellett eltiltották a táncmultságoktól – tudjuk meg az egykori berzétéi lelkésznek, Batta Györgynek a későbbiekben is sokat használt, a berzétéi református egyház történetét feldolgozó monográfiájából. A lényeges itt számunkra az, hogy erre önmagukat is kötelezték az ifjak saját kezű aláírásuk hitelesítő erejével – hangsúlyozza a monográfus,¹⁹ tehát a 17–18. század fordulójától már biztosan iskolával

¹⁶ Hasonló társadalmi tényezők alapján elemzi a házasságon kívüli születéseket országos léptékben ÁJUS–HENYE, 1992. 80–109., melyhez hozzáveszi a településtípust, a házassághoz és utódnemzéshez kötődő népi szokásrendszert és a gazdaság konjunkturális változásait is. A településtípusról azonban Berzété esetében már tettünk említést. A falusi jelleget csak annyiban differenciálhatjuk, hogy a 19. század második felében kisközségi státust töltött be, de egyben körjegyzőségi székhely is volt (ilyen státusainak általunk megtalált első említése: KOLLERFFY–JEKKELFALUSSY, 1882. 74.). Az utóbb említett két tényező taglalásának elmaradásáért pedig vizsgálatunk e kérdéskörökben meglévő kiforrotlansága tehető felelőssé.

¹⁷ A kivételes esetben is csak: $R^2 = 0,28$.

¹⁸ ÁJUS–HENYE, 1992. 102–105.

¹⁹ BATTÁ, 1891. 174.

rendelkező hit²⁰ fiataljai, vagy azok egy része – úgy tetszik – tudott írni már jóval a Ratio Educationist megelőzően, mert az esetleges x-et – amelynek igényes megformálása már maga is műveltségi és „íróeszközismereti” jelző²¹ – aligha tartaná ilyen fajsúlyos és megemlítendő dolognak adatközlőnk, aki lelkipásztorként saját szemével is láthatta az egyházának irattárában őrzött dokumentumot. Eszerint tehát, ha a „legrosszabb” esetet tesszük fel – vagyis hogy az aláírók többes száma csupán 2–3 főt jelent – és összevetjük az ekkor néhány száz főre becsült Berzété reformátusnak, valamint fiatalnak minősíthetőinek számával, már eleve valamilyen 1 %-on felüli arányt kapnánk az írni tudók arányára ebben a népességszeletben, de a kontextus arra utal, hogy az aláírók többen is lehettek, és nyilván nem is volt minden írni tudó a szignálók közt. Ezen adat jelentőségét mutatja, hogy Tóth István György a Vas megyei falvakban végzett kutatásai alapján a 17. században még egyetlen nevét aláírni tudóra sem bukkan 611 esetből, és a 18. században is csak 2,5 %-os aláírni tudásra akadt, mind a kétszer a Berzétét is jellemző mezőgazdaságból élő népesség esetén, sőt a forráskörülményekre hivatkozva még a jelzethelyen is csekélyebb arányt valószínűsít, ugyanis a falusi parasztság legalsó rétegei nem csak az írástudástól, hanem még az aláírást igénylő helyzetbe kerüléstől is távolmaradtak.²² Mindez sejtetni engedné, hogy a korabeli berzétéi református iskoláztatás és műveltség meghaladta ezt az általánosan alacsony szintet.²³ Ennek okaként az iskola közvetlen jelenlétét gyaníthatnánk, miközben valószínűsíthető az arány kiegyenlítődése a környező, önálló iskolával nem rendelkező települések (vagyis a leányegyházak) kálvinista ifjainak beszámításával,²⁴ ezért a gyanított „felülalfabetizáció” a legszűkebb régió viszonylatában lenne csak abnormálisnak nevezhető,²⁵ sőt e jelenség – vagyis az írni és olvasni tudás makroszinten egységes

²⁰ ILA, 1944. 109.; LABAN CZ, 1993. 25. – Az iskola kronológiai elhelyezésében a szakirodalom egységes véleményét ismertettem, így csupán félve teszem fel a kérdést, hogy mit kell akkor értenünk a talán 1619-es visitációs jegyzőkönyv „Reditus scholae” (DIENES D., 2001. 153.) fejezetcímén.

²¹ TÓTH, 2002. 33.

²² TÓTH, 1996. 64–66; TÓTH, 2002. 34.

²³ Ez éppen az iskola protestáns jellegével lenne magyarázható, ugyanis általában a 18. században az oktatás színvonala magasabbnak és az iskolalátogatás rendszeresebbnek látszik ott, ahol a lakosság zöme protestáns (lásd BENDA K., 1978. 293., 296.).

²⁴ BENDA K., 1978. 287–292. is felhívja a figyelmet arra, hogy a falvak 60 %-ában egyáltalán nem volt tanító és ezzel iskola 1769-ben, ám nem állít fel hipotézist az alfabetizáció mikroszintű földrajzára vonatkozóan.

²⁵ A környék iskoláztatási viszonyainak kínálati oldalára lásd az 1. mellékletet a 18. század második felére vonatkozólag.

csekélységének mikroregionális szinten egyenlőtlen eloszlása – általános létezése is gyanítható lenne.

Ha azonban felkutatjuk azokat a forrásokat, amelyekkel Batta dolgozott, rá kell döbbernünk, hogy előbbi bátor értelmezésünknek egyetlen eleme sem áll meg. Batta kútfője ugyanis nem az eredeti, 1737-es határozat volt, sőt könyvének ezen eleme (mint ahogy egyébként jelentős része is) nem önálló alkotás, illetve egyenesen nem az ő munkája. Az egyházközség irattárában ugyanis, a X., 1879-től kezdődő jegyzőkönyvbe téve találhatunk egy viszonylag nagy terjedelmű, tematikus elrendezésű tiszttázatot a berzétei egyház történetéről (ami csak Batta keze által vált tervezetté, ő ugyanis áthúzásokat és egyéb szerkesztéseket eszközölt ezen tiszttázaton könyve „megírásának” előkészületeként). Ez az irat ugyan nincs szignálva, de a kézírás egyértelműen azonosítható Maklári Pap Lajoséval, aki Batta előtt volt helyi lelkész. Maklári tehát közli az 1737-es történetet, amit Batta egyenesen átvett, így a saját kézjeggyel való ellátás kiemelése is Maklári Paptól ered.²⁶ Sikerült azonban meglelnünk az eredeti iratot, amely a II. számú jegyzőkönyv hátsó lapjain szerepel, több olyan dokumentum környezetében, ahol az egyház tagjai szerződést kötnek az egyházi közösséggel. A fent közöltekhöz képest ebből annyival tudunk meg többet, hogy a szerződéskötés a június 23-i consistoriumi ülésen történt, a berzétei lányok mellett pedig asszonyok is aláírták a kötelezettségvállalást. Összesen 22 kéz végezte el az ellenjegyzést, ebből 18-an leányok vagy legények voltak, akik ha egyáltalán valaha látogattak iskolát, akkor azt nem régen tették, és minden egyes kézjegy csupán egy kereszt, azok közül is a legtöbb láthatóan komoly nehézségek árán papírra vetett, vagyis az íróeszköz használata, megfogása is alighanem újszerűség volt a szignálók számára. A környező lapokon további hat ellenjegyzés szerepel, szintén mindahány írástudatlanoktól (vagy aláírni nem akaróktól²⁷),²⁸ valamint ismerünk három, jegyzőkönyvbe nem foglalt 18. századi reverzálist az egyház irattárából, ugyancsak kereszttel hitelesítve. Az analfabétizmus kiterjedtsége a szintén szórványos 19. századi adatok alapján nemigen látszik ütemesen csökkenni: 1841-ben káplánok alkalmazásának ügyéről tárgyalt a consistorium, majd a döntést – talán az ügy fontossága miatt – kivételképpen minden jelenlévő szignálta. Berzétéről 11, a kőrösi filiáléból 5, a rudnaiból pedig 4 jelenlévő adta kézjegyét, az – egyébként szintén Berzétén lakó – környéki birtokos Máriássy család 3 férfitagja mellett. Utóbbi három gyakorlott aláírást adott, de a többi húsz, szinte bizonyosan paraszti életmódot folytató,

²⁶ BMREI XII. számú jegyzőkönyv.

²⁷ A „keresztet rajzoló írástudókról” lásd TÓTH, 1996. 74–79.

²⁸ BMREI II. számú jegyzőkönyv.

de faluján belül legtekintélyesebbnek számító aláíró megint csak kivétel nélkül keresztet tett.²⁹ Összességében egészen a 19. század első felének végéig nem sikerült olyan embert találnunk az egyházi iratanyagban, aki aláírást tudott volna adni, és eközben a protestáns falusi közösségnek nem valamiféle kívülről (lelkész) vagy felülről (földbirtokos) érkező módon, hanem – úgy mondhatnánk – saját jogon és teljeskörűen (földműves, iparos) lett volna tagja. A berzéteiek állapota Tóth István György Vas megyei parasztjainak helyzetével tűnik rokoníthatónak, ezért inkább óvnék attól, hogy a 18. századi falusi kisiskolát olyan intézményként vegyük figyelembe Berzétén, amely az írni és olvasni tudás, tehát egyfajta alapvető műveltség által és mellett olyan erkölcsi modellt vagy a szexualitásra vonatkozó tudást lett volna képes sikeresen terjeszteni, illetve ennek befogadására alkalmassá tenni, ami komolyan befolyásolhatná a törvénytelen születések számának és megítélésének alakulását.³⁰ A katolikus iskola létrejöttének időpontjáról nem tudunk biztosat, de a műveltség terjesztésében és az analfabetizmus felszámolásában vajmi kevés szerepet vihetett, mert csak 1894-től dolgoztak képzett tanítók benne. Eladdig a feladat helyi mesteremberekre hárult.³¹

Utóbbi gondolatok már átvezetnek minket a vallási megoszlás tárgyalására: 1580-ból van az első adat Berzétén a kálvini reformáció megjelenéséről, amelyhez már korábban a lutheránus megújulás is előkészítette a terepet.³² 1786-ra épült ki a berzétei református anyaegyház kicsiny „birodalma”,³³ amelybe beletartozott a környék (benne Rozsnyó, Kőrös, Rudna³⁴ és Jólész) helvét hitvallású népessége.³⁵ Mindez azért fontos, mert az említett református egyházból származó források (pl. az anyakönyvek) ezen személyek adatait is tartalmazzák. 1711–1784 között a környéki evangélikusság központjává is Berzéte vált, miután befogadták a Rozsnyóról kitiltott egyházat.³⁶ A reformált egyházak lakosságon belüli többségét a 18. századra is jelzi Vályi András,³⁷ míg az első számszerű, 19. század első feléből származó vallási adatok így fes-

²⁹ BMREI X. számú jegyzőkönyv.

³⁰ Lásd a 18. századra általában: „Az iskolának a paraszti műveltség alakulására nincsen komolyabb hatása.” – BENDA K., 1978. 298.

³¹ SZOMBATHY, 1909. 166.

³² HUNFALVY, 1867. 330.; BATTA, 1891. 19–20.

³³ Lásd a „birodalom” térképes ábrázolását az 1. mellékletben.

³⁴ Rudna vallási és egyházi viszonyairól rövid összefoglalást ad L. JUHÁSZ, 2002. 21–22.

³⁵ BATTA, 1891. 22.

³⁶ NAGY I., 1863. 817.; BATTA, 1891. 20–21.

³⁷ VÁLYI, 1796. 193.

tenek: a lakosság 68,1 %-a protestáns és 31,2 % római vagy görög katolikus.³⁸ Valamivel részletesebbet tudunk 1860-ból: ekkor 56,9 % volt kálvinista, 9,71 % lutheránus, 31,71 % katolikus, és közel 2 %-ot tettek ki a zsidók.³⁹

Az etnikai összetételt vizsgálva (a vallási megoszlásból fakadóan) értelem-szerűen a magyaroknak mondhatók dominanciája érvényesül, noha konkrét számokat itt a források sajátosságai, azaz összefoglaló megjelölései, valamint az etnikum nyelvhasználatá redukálása miatt aligha adhatunk.⁴⁰ Vályi András, majd Fényes Elek magyar falunak mondja, míg a *Lexicon Locorum* szerint a faluban az uralkodó nyelv a magyar.⁴¹ Ezt a jellemzőt Ila Bálint egészen a középkorig igyekezett visszavezetni a nevek etnikai szempontú elemzésének módszerével.⁴²

A foglalkozási összetételre tekintve azt látjuk, hogy 1728-ban 16 iparost írtak össze falunkban.⁴³ Tudjuk azt is, hogy vashámor már a 17. században működött a faluban,⁴⁴ de bizonyos, hogy a lakosság nagy többségét a mezőgazdaságból élő népesség adta; igaz minden 18. századi forrás kiemeli – a környező településekhez hasonlóan⁴⁵ – a lovas fuvarozás jellemzőségét,⁴⁶ ám korántsem szükségszerű, hogy adott berzétei háztartásban ne legyen mindkét tevékenység jelen egyidejűleg.

Összességében a tárgyalt században a falujára legjellemzőbb berzétei magyar volt és kálvinista, mezőgazdasági tevékenységet (is) végzett, és szinte nullával egyenlő esélye volt arra, hogy ne legyen analfabéta. Mindenesetre madártávlatból nem látszik semmi, ami miatt személyére vonatkozóan ne alkalmazhatnánk az ún. tradicionális paraszti mentalitás fogalmát. Ha ezeket a jegyeket a hosszú 19. század időkorára vonatkozó vizsgálat eredményeire rávetítjük,⁴⁷ kiderül, hogy vallás és műveltség szerint Berzétén az átlagosnál több, az etnikumot és (legalábbis a falusi társadalmon belül) a foglalkozást figyelembe véve az

³⁸ NAGY L., 1828. 146; FÉNYES, 1851. 125.

³⁹ BATTÁ, 1891. 10.

⁴⁰ A környező, tehát berzétei egyházi főség alá tartozó települések 18. századi etnikai jellemzőire lásd KEMÉNYFI, 2002. 41–42.

⁴¹ VÁLYI, 1796. 193.; FÉNYES, 1851. 125.; N. N., 1920. 109.

⁴² ILA, 1976. 164.

⁴³ ILA, 1944. 108. – Bár természetesen az összeírás eredményeivel, fogalmaival szemben megfogalmazott általános kételyek, bizonytalanságok eme adat értelmezését is elbizonytalanítják.

⁴⁴ DIENES D., 2001. 152–153.

⁴⁵ Lásd pl. Rudnáról L. JUHÁSZ, 2002. 20.

⁴⁶ PL. BÉL, 1992. 41.

⁴⁷ Ez persze meglehetősen furcsa eljárás, hiszen a jelzett tényezők fogalma kétségtelenül történetileg változó, különös tekintettel a foglalkozás esetére.

átlagosnál kevesebb törvénytelen születésre számíthatunk.⁴⁸ Mindeközben Gömör vármegye mutatója voltaképpen mindvégig az országos átlag körül mozgott,⁴⁹ úgyhogy, amennyiben a felsorolt jegyek a 19. századi Berzétére is állnának (mint ahogy azok nagyjából állnak is), akkor legvalószínűbben egy, az országos átlag közelében mozgó illegitimitási arányt produkáló társadalomról beszélhetnénk.

III. Az anyakönyvi bejegyzések, a bennük foglalt történet értelmezési lehetőségei és a mi interpretációnk

III. 1. A történet Batta Györgynél

A következőkben Batta György berzétei egyháztörténetéből kiindulva igyekszünk értelmezni azt a történetet, amely mindvégig központi problémánk lesz. Interpretáció(i)nk nem nélkülöz(nek) némi vakmerőséget, vagy legalábbis nem mondunk le a lehetőség figyelembevételéről az amúgy is felettébb bizonytalanul definiálható valós/tényleges önmagában állásának kedvéért. Munkám „*így részben saját alkotó fantáziám szüleménye, melyet azonban a múltbeli források segítségével tartottam szigorú ellenőrzés alatt*”⁵⁰ – reményem szerint.

1740. augusztus 28-án a következő megjegyzést találjuk a berzétei református egyház keresztelési anyakönyvében Molnár Panna fattyú fiának, Mihálynak keresztelésekor, Bornemissza János lelkészkedése idején: „*Zabgyermek a fattyú/ Fehérmadár hattyú/ Nyalka legényt illet a sarkantyú.*”⁵¹ A „lirai” megnyilatkozást kiváltó ok 1744. december 24-én Bába Molnár Andrásné lánya révén “szer-

⁴⁸ A tényezők befolyásoló erejére lásd ÁJUS–HENYE, 1992. 99., 102–105.

⁴⁹ ÁJUS–HENYE, 1992. 81–82., 84–85.

⁵⁰ A tőlem kissé nagyravagyó, ám az elgondolhatónak a történeti megismerésben meglévő szerepét a szerző tekintélyével hatékonyan alátámasztó idézet ZEMON DAVIS, 1999. 16.-ről. – A mondatra érkezett reflexiókra lásd GINZBURG, 2003. 193; illetve SEBŐK, 1999. 125–126; 208–209.

⁵¹ Nem egyedülálló eset a törvénytelen gyermekre vonatkozó anyakönyvi, de nem feltétlenül pusztán a szertartás lefolyásáról tudósító bejegyzés (ilyeneket sorol a 18. századra vonatkozólag kutatói tapasztalatára hagyatkozva BÖSZÖRMÉNYI, 1998. 164–165). Mint talán legérdekesebb példa álljon itt az orosházai protestáns közösség anyakönyvéből egy eset. Orosházán a csecsemőként elhunyt, törvénytelen gyermek halálakor a következő megjegyzés született a matriculában: „*Szöröntsésen megfűladott*” (JUHÁSZ, 1943. 117–119.).

zett” fattyú unokájának, Marisnak keresztelésekor sem változott: „*Ebnek eb a társa,/ czinegének kóro nyársa,/ hígyóhagymának ebkapor a társa.*” A talán (?) első halálra elborzasztó megnyilvánulást Rácz Lajos, egy későbbi lelkész nem esztétikai, hanem méltósági okokból megróttta az anyakönyvben tett két azonos szövegű megjegyzésében, illetve áthúzás metódusával törölte is azokat a matriculából, mert véleménye szerint: „*NB. Sem a szent alkalmatosságához, sem az írónak hivatalához nem illő beszéd.*” A dolog pikáns fonákságát adja – amit mi már tudunk –, hogy Batta György, ugyancsak lekipásztor, ezen áthúzott sorokat a 19. század végéhez közel nemcsak elolvasta, hanem mint szórakoztató történetecskét közölte is kis kötetében a *Kort jellemző adatok, curiosumok* rovatban.⁵²

A következőkben kíséreljük meg a történet részleteinek és hátterének kifejtését oly módon, hogy pusztán a józan ész segítségével hívva végigzongorázzuk az előttünk felmerülő értelmezési lehetőségeket, és az egymáshoz illeszthető elemekből megpróbálunk végül koherens történetet konstruálni. Természetesen nem gondolhatjuk, hogy az emberi cselekvést általában jellemezné a koherencia, és hogy az emberi cselekvés megértésének a koherencia feltételezése lenne az adekvát eszköze, de meg lehetünk győződve arról, hogy ennek értelmezhetősége e feltételezés nélkül kivihetetlen. Először is Batta révén tudjuk, és az anyakönyvből is kiderül, hogy igen szoros összefüggés van a két eset között, ugyanis a két fattyú, Maris és Mihály viszonylatában nemcsak a vezetéknev azonos, hanem egymás testvérei is voltak, vagyis Molnár Panna Bába Molnár Andrásné leánya volt. Ezen adatok szerint az anyának valamivel több, mint négy esztendő alatt legalább két házasságon kívüli gyermeke született, ami ugyan talán – a bizonytalanság sajnos egy átfogó berzétei történeti demográfiai munka létezése esetén is feloldhatatlan lenne – inkább egy állandó szexuális kapcsolat ellenében tanúskodik, de akár azt is megengedi. Az ismertetett adatok összessége arra mutat, hogy Molnár Panna esete aligha utalható a paraszti háztartásban dolgozó cseléd és a gazda tipikus szerelmi (még gyakrabban „szerelmi”) viszonyához,⁵³ hiszen egyrészt több gyermekről van szó, másrészt az ilyen alávetett helyzetbe kerülést mindenestre korlátozza az, hogy az anya családja is e faluban élt.⁵⁴ Szintúgy kevésbé valószínű Molnár Panna esetében a professzionális szerelmi tevékenység folytatása a falu férfilakosságának kiszolgálása céljával, részben Berzéte szűk „felvevőpiaca” révén, részben

⁵² A történet elemeire: BATTÁ, 1891. 174–175.

⁵³ A házasságon kívüli nemi élet gazda–cseléd típusát szemléletesen körüljárja VAJDA, 1985. 117–118.

⁵⁴ A szolgálólány szexuális kiszolgáltatottságát ugyanis a távollévő eredeti közösség becsültvédő mechanizmusainak hiányára, illetve ezeknek hatástalanságára vezet vissza CERUTTI–CAVALLO, 2003. 232–233.

megint csak a szülői ház közelsége okán. A leginkább elképzelhető eshetőség ilyen módon az, hogy egyszerűen a leány kikapóssága állhatott a háttérben, mert logikusnak tűnik, hogy nincs szó tartós együttéléstről egy vagy két, vele házastársi viszonyban nem álló férfival, hiszen akkor sokkal inkább szerepelhetne a gyermekek apjának vagy apjainak neve is a matriculában. Ám ez elsikkad, ezért úgy tetszik, az ő személyükről alkotott képet a falu megítélésében nemigen változtatta meg jelentős mértékben a botlás, vagy ha mégis megváltoztatta, akkor az pusztán informális, így igen gyorsan eloszló megbélyegzés lehetett, ugyanis írásos nyoma nem maradt, szemben az anya szégyenével.

Nehezen magyarázható viszont a nagyszülő, Bába Molnár Andrásné jelenléte történetünkben. Arra, hogy a keresztelési dokumentumról megemlékező történetíró szerint a második szülésnél az anyakönyvet vezető lelkész őt jegyezte be a szülő megnevezése helyett, nemigen találok más okot, minthogy ő volt az, aki elvitte a gyermeket a parókiára a keresztelő megtartása céljával,⁵⁵ pontosabban azon a szülőanya funkcióját ő láthatta el.⁵⁶ Ennek a cselekedetnek is több jelentéstartalma képzelhető el: lehetséges, hogy Molnár Panna behalt a második szülésbe, így objektív akadály merült fel a keresztelésnél való közreműködésének,⁵⁷ de lehetséges, hogy a külvilág és/vagy az egyház elítélő magatartásából reá háruló szégyen, vagy esetleg a gyermek elismerésének és gondozásának elutasítása vezette.

Újabb érdekes eleme az eseménynek a nagymama előneve, amelyet Batta vezetéknevűként közöl, de lányának pusztán Molnár vezetékneve utalhat arra, hogy Molnár Andrásné személyében „egy” vagy „a” berzétei bábát tisztelhetjük.⁵⁸ Ennek jelentősége részben abban áll, hogy rámutat: Molnár Panna ese-

⁵⁵ Ekkor a honi kálvinizmus már régen a lelkész általi, ünnepélyes, templomban történő keresztelést támogatta. – TŰSKÉS, 1987. 226.

⁵⁶ Egy Gömör megyei keresztelési ceremónia szereplőire lásd ÚJVÁRY, 2002. 624–626., 695–696.

⁵⁷ Ez a magyarázat éppenséggel nem nélkülözi a szépirodalmi minták hatását, mégpedig Bolond Istók, illetve helyesebben keresztelésekor Kató, a csak „*tehernek és bűnnek*” (ARANY János I. ének 98. strófa.) jó, elárvult, szomszédasszony által keresztelőre vitt és elnevezett fattyú alakjára gondolunk, akinek korai életpályája ugyan statisztikailag nem tekinthető reprezentatívnak, de az ábrázolt komor világ nem csekély lehetőséget ad Mihályunk és Marisunk életviszonyainak elgondolásához. – ARANY, I. ének.

⁵⁸ Nagyon valószínű utóbbi lehetőség, vagyis az, hogy egyetlenegy berzétei bába volt ekkoriban. A 18. század második felében ugyanis Madács Péter, a vármegye orvosa egészségügyi jelentésében szerepeltet egy összeírást két gömöri járásból, melyből egyik a rozsnyói, ahol összesen 48 bábát találtak elő. Itt sajnos csak ezt az összefoglaló adatot találjuk, de a másik, Ratkói járásnál (43 bába összesen) személyenkénti lajstromot lelünk

tét semmiképpen sem lehet a falun belüli társadalomképlet eleve legalacsonyabb rétegeihez tartozó, sokszor idegen, de mindenképpen kívülállónak számító megesett lány klasszikus problémakörébe utalni,⁵⁹ mivel már az anya állása központi szerepet biztosított családjuknak a falu társadalmában és nem annak peremén.⁶⁰ Az anya valószínűsített foglalkozása egyben azt is erősen valószínűvé teszi, hogy Maris és Mihály világra jötténél is ő segédkezett. Ez azt jelenti, hogy a helvét hitvallású bába egyházának szigorú tiltása – e tiltás szükségessége persze közvetetten utal a gyakorlat bevett voltára – ellenére (amely a nők szentséget kiszolgáltató jogának tagadásán alapult),⁶¹ de éppen eme egyház rosszallásának, sőt az anyakönyvben olvasható és (mint láthatjuk) marandó megszégyenítésének elkerülésére ő maga is megkeresztelhette volna unokáját, ha – némi csúsztatással – életveszélyben lévőnek tekintette volna lezármazottját. A szükségkeresztelési eljárásban ilyen körülmények között a katolikus egyház⁶² és az állam akarata is támogatta volna. Ennek a támogatásnak jogi megfogalmazása éppen az 1740-es években történt meg, amikor a prédikátoroknak megtiltatott a bábakeresztelés processzusának megakadályozása,⁶³ majd 1770-ben – ugyancsak egy Mária Terézia részéről született rendelkezésben – kifejezetten kötelezővé tették életveszélyben lévő újszülött esetében a szükségkeresztelést,⁶⁴ míg II. József türelmi rendeletének kilencedik pontja ebben megállapodott, de mintegy megengedte a református egyház képviselői részére az ez elleni büntetlen tiltakozást.⁶⁵ Mindehhez hozzáveendő az a bizonyosság, hogy már a jogi deklaráció előtt – tehát választott eseteink idején mindenképpen – általánosan ismert és sokak által elfogadott volt a veszélyben lévő csecsemő mihamarabbi, ezért bába általi megkeresztelésére vonatkozó gondolat.⁶⁶ Molnár Andrásné előbb vázolt cselekvése azt jelentette volna, hogy a keresztség hiányából eredő félelemtől – amely nem éppen a református teoló-

a működés színhelyének megadásával egyetemben, és itt egy településhez rendre egy-egy bába neve társul, azaz úgy látszik, hogy falvanként még esetünk után 50 évvel is csakis egy-egy bábával számolhatunk. – A forrás másolatát közli és elemzi: KRÁSZ, 2003. 228–231.

⁵⁹ Ezen közhelyre, illetve empirikus alátámasztására lásd VAJDA, 1988. 74.

⁶⁰ Igaz éppen az említett Madács Péter hivatkozik olyan viselkedésmódokra a bábákkal szemben, melyben azokat tisztátalanként kezelik. – KRÁSZ, 2003. 228., 330.

⁶¹ A bába általi szükségkeresztelés kálvinizmus általi szigorú tiltására lásd DEÁKY, 1996. 86., 92.

⁶² Lásd TŰSKÉS, 1987. 227.

⁶³ KÚR, 1993. 269.

⁶⁴ KRÁSZ, 1996. 60.

⁶⁵ SINKOVICS, 1968. 1049.

⁶⁶ DEÁKY, 1996. 93. – Az 1740-es években hozott rendelet szerint a bábakeresztelés Magyarországon „*emlékezetet meghaladó időktől szokásban és gyakorlatban*” van (KÚR, 1993. 269.).

giából, hanem a katolikus hagyománnyal kevert néphitből fakadt⁶⁷ – megsza-
badult volna, ám nem lett volna elképzelhetetlen, hogy a született gyermek
létezése sosem vagy legalábbis csak hosszú idő elteltével jelent volna meg az
egyházi anyakönyvben.⁶⁸ Nem tartjuk véletlennek, hogy Molnár Andrásné meg
sem kísérelte a szükségkeresztelést végrehajtani, mert éppen ez a két rend-
kívüli erejű hatalombirtokos, tehát az állam és a katolikus egyház az, amelyek-
nek ezen idő szerint semmiféle képviselője nem volt falunkban, és az ily mó-
don korlátozott hatásukat is esetleg csak egy hosszas peres eljárás útján tudták
volna kifejtetni, ezért hősnőnk kénytelen volt belenyugodni a megszegyenülés-
sel felérő kereszttségbe.

Mindazonáltal a nagyanya esetleges bábasága új megvilágításba helyezheti
fentebb feltételezett jelenlétét a keresztelő szertartáson lánya távollétével egy-
időben, és az esemény ilyen lefolyása a botrány minimalizására tett racionális
cselekedet gyanánt tűnhet elő. A keresztelésen ugyanis Bába Molnár András-
nének mint nagyszülőnek a szertartás rendes, megszokott menetében semmi-
féle szerep nem jutott volna. Ő azonban magára vállalta egyrésről annak a
személynek a funkcióját, akinek jelen kellett lennie a keresztelőn, sőt, a szülés
megindulásától kezdve a gyermekágyas időszakon át egészen a posztrik⁶⁹
levezetéséig szerepet kapott, azaz a bábaasszonyét.⁷⁰ Eme szerep felvállalásával
Molnárné nem pusztán egy idegent zárt ki a megszegyenítő processzus végig-
követéséből, de a közösség szemét is (ne feledjük, a bába nemcsak egy volt a
falusi asszonyok, azaz a pletyka intézményének félhivatalos letéteményesei
közül, hanem részben eltartója is – az újszülött családja mellett – maga a falu-
si közösség volt állandó fizetés révén),⁷¹ aki előtt – a szülés végigkövetéséből

⁶⁷ IMHOF, 1992. 179–181.

⁶⁸ Nem példa nélkül állt volna az ilyen eset, ugyanis nemcsak a csecsemőként elhunyt
„bába kereszteltek” maradhattak ki a sokat említett keresztelési dokumentumból (BENDA
Gy., [2002]. 81.), de arra is van példa, hogy egy sándorfalvi (tehát viszonylag kicsiny
közösségben élő) leányanya egyszerre hat gyermekét kereszteltette meg, azaz legalább
fattyainak egy részét éveken keresztül nem jegyeztette be a hivatalos nyilvántartásba
(BÓSZÖRMÉNYI, 1998. 165.).

⁶⁹ A posztrik tájnyelvi szó, mely Nógrád és Gömör vármegyében volt elterjedt pusztik for-
mában, míg a Berzétével szinte szomszédos Krasznahorkaváralján pusztikként
jegyezték fel. A szó jelentése azonban egységes: keresztelő (SZINNYEI, 1897–1901. 199.),
illetve (és értelemszerűen esetünkben ez alkalmazandó) a keresztelőt követő nagyobb
szabású lakoma (ORTUTAY, 1980. 158–159.). Leírását adja Gömör megyéből ÚJVÁRY,
2002. 625–626.

⁷⁰ Egy 18. századi Gömör megyei bába széles feladatkörének leírását lásd Madács Péter
jelentésében (KRÁSZ, 2003. 228., 329–330.).

⁷¹ ÚJVÁRY, 2002. 695.

kifolyólag – aligha maradhatott volna titokban a fogadás bármely lényegesebb körülménye. A bába–nagy szülő pedig a keresztelőn egyúttal lányának tisztét is magára vállalta, tehát egyszerre sikerült neki távol tartania a konfliktus két főszereplőjét egymástól, hisz nem volt ott a megvetés közvetlen alanya, vagyis az anya, sem a megvető közösség exponense, azaz a bába. A konfliktus mindkét oldalát képviselve Molnárné azt – mármint a konfliktust – magában képzelte el feloldani. Az utolsó még nem említett szereplőket, a keresztszülőket (akikről Batta nem tesz említést) pedig szintén ő választhatta ki (ami rendszeren is a család feladata volt)⁷² 1744-ben, a törvénytelen Maris születése után. Némi bátorsággal még a keresztelés idejének megválasztásában is felfedezhetjük a tudatosság jelét, az ugyanis december 24-én ment végbe, tehát közvetlenül karácsony estéje előtt, vagyis a szertartás után következő ünnepnapok mintegy azilumot képeztek, abban a tekintetben, hogy legalábbis a karácsony idejére lehetetlen volt a falu figyelmének Molnárékra irányulása, illetve a velük való nyílt szembefordulás. Úgy látszik, Bába Molnár Andrásné tanult Mihály unokájának négy évvel ezelőtti esetéből: megtartotta egyházának törvényét, mert a berzétei lelkész által részesítette leszármazottját a keresztségben, Istene és a prédikátor elé kerülése előtt azonban egységes koncepció mentén szerveződő óvintézkedések egész sorát vitte véghez, úgy, hogy családja szégyenét csak Isten és a lelkipásztor előtt kelljen megvallania. A cél – a falusi közösség erkölcsi ellenőrző funkciójának lánya által (másodszor) végrehajtott kijátszása után – most ugyanennek ítélező szerepében történő, lehető legerősebb korlátozása volt.

III. 2. A történet Maklári Pap Lajosnál

A helyzet teljesen megegyezik az írástudás vizsgálatánál leírtakkal, azaz a „battai” történet valójában nem az anyakönyvekből táplálkozik, hanem Maklári Pap Lajosnak a berzétei egyház történetét tárgyaló kéziratos munkájából. Most *Az anyakönyvekből emlékezetesek* című fejezet volt a forrás, sőt jelen esetben inkább átvételről beszélhetünk, tehát a különbözőségek csekélyek, így az interpretációnkon végrehajtandó változások sem lesznek számottevőek. A későbbieket tekintve lényeges lesz, hogy a két fattyú gyermekről szóló anyakönyvi bejegyzés készítőjeként Maklári Pap nevezi meg Bornemissza Jánost, pontosabban a születéseket az ő prédikatori szereplésének idejére teszi. Feljebb olvasható érvelésünknek egyetlen, igaz lényeges pontját valamelyest gyengíti ez a szöveg. Itt ugyanis az 1744. évi eseménynél nem közvetlenül Bába Molnár Andrásné fattyú unokájáról van szó, más a megfogalmazás: *„Bába Molnár Andrásné leánya*

⁷² ÚJVÁRY, 2002. 624.

fattyának” keresztelése szerepel,⁷³ azaz Molnár Pannára is direkt utalás történik, ami valamelyest csökkenti annak esélyét, hogy személyesen nem volt jelen a keresztelőn. Ezen kívül Maklári Pap szövegének történetünk szemszögéből releváns elemeire nézve nincs eltérés Battához képest, ugyanakkor az összes utóbinál található információ megtalálható előbbinél.

III. 3. A történet az anyakönyvekben...

Az anyakönyvekben két dolgot keresünk. Egyrészt a két fattyú születésének eredeti dokumentációját, másrészt azt, hogy a keresztelő szereplői miként jelennek (ha egyáltalán megjelennek) meg a többi 18. századi anyakönyvi bejegyzésben. Az első kérdésre kedvezőek a válaszadás lehetőségei, ugyanis a sokáig elveszettnek hitt 1773 előtti matriculát mégis sikerült előtalálni az egyházközség irattárában. Ezek szövegét itt közöljük:⁷⁴

„[1740.] 28. Augusti
NB. Ugyan egyik
xbris Anni 1744
lásd meg Mihály
fattyúnak Mária
párját.

Molnár Panna fiát Mihályt
~~Zab~~ gyermek a fattyú, ~~fejír ma-~~
~~dár~~ ~~hattyú.~~ Nyalka legényt illet
a sarkantyú. / Kereszt atya volt
Grego Bandi feleségestől.

... [A következő, 1740. szeptember 11-i keresztelés bejegyzése.]
Sem a szent alkalma-
tosságához, sem az írónak
hivatalához nem illő beszéd.”

Maris születése után 1744-ben:

⁷³ BMREI XII. jegyzőkönyv. MAKLÁRI PAP, é. n.

⁷⁴ Az átírásban a mai helyesírást alkalmaztuk itt csakúgy, mint a későbbiekben, kivéve, ha különös hangulatfestő értéket tulajdonítottunk az írásmódnak. Itt az átírásban egy sor, az eredeti szöveg egy sorának felel meg, és általában is igyekeztünk a szöveg képét is utánozni azért, hogy néhány későbbi filológiai jellegű következtetésünk ellenőrizhető legyen az olvasónak. A szöveg rövidítéseinek feloldása: xbris = decembris; + = kereszt. – Forrásunk: BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. számú anyakönyv. 1728–1773.

„[1744.] 24 xbris Bába Molnár Andrásné leányának fattyú leányát kereszteltem Marist. + atyja volt a fazekas, kereszt anyja T[ekintetes]. Úr Máriássy Márk úrnak [sic!] Bányásznéja, hatod napra megholt. Ennek fattyú bátyát lásd feljebb 1740. 28. Aug. ~~Ebnek eb a társa; Czinegének Anno 1745.~~⁷⁵ ~~kóró nyársa; kigyóhagymának ebkapor a társa.~~⁷⁶

... [A következő két, 1745. január 13-i és 15-i keresztelések bejegyzése.]

NB. Sem a szent alkalmatossághoz, sem az írónak hivatalához nem illő beszéd.⁷⁷

Sorra véve azokat a momentumokat, ahol többet vagy másként tudunk meg, mint a két feldolgozásban, először is láthatjuk, hogy a két rigmus szövege néhány kevéssé lényeges módosulást szenved. Az is észrevehető, hogy a rigmust lejegyző lelkészt elítélő sorok szerzősége nem nyilvánvaló: az, hogy ezeket Batta György és Maklári Pap Lajos Rácz Lajosnak tulajdonította, utóbb említett történetbűvár azonosításán alapszik. Maklári felé talán berzétei „szemtanúk” közvetítették az ismereteket, de a legvalószínűbb, hogy az egyházközség történetének megírásakor, a matriculákat átvizsgálva, a lelkészek kézírásának összehasonlításával jutott az ismert eredményre. Következtetésével, szintén az íráskép figyelembe vétele alapján, egyet tudunk érteni. Teljesen új, és a kontextus megrajzolásában fontos elem, hogy 1744-ben megtudjuk: megtörtént az, amire amúgy is igen „jó” esély volt⁷⁸ – Maris a születése utáni hatodik napon meghalt, tehát december 18-a előtt nem születhetett. Noha a 18. században egy hatodnapra meghalt csecsemő egyáltalán nem lehetett különös jelenség (főként törvénytelen gyermek esetében),⁷⁹ az esemény mégis növeli korábbi feltételezésünk valószínűségét, ami arra vonatkozott, hogy Molnár Panna talán elutasította gyermekének ellátását, vagy azt nem eléggé gondosan végezte fattyú voltából fakadóan. Itt derül ki az is, amelyet eddig csak hallgatólagosan fogadtunk el, de korántsem lehetünk benne biztosak: Molnár Panna berzétei volt. Ezt az anyaegyházközség közös anyakönyvének szerkezetéből tudhatjuk, abban ugyanis kétféle gyakorlat fordul elő: némely lel-

⁷⁵ Itt kezdődnek a bejegyzések az új esztendő kereszteléseiről.

⁷⁶ Utóbbi két sor erősen egymásra szorítva.

⁷⁷ Az, hogy az utolsó, az anyakönyvben lapalji sor a fentebbi, áthúzott szöveghez tartozik nyíllal jelölve az eredetiben.

⁷⁸ A törvénytelen csecsemők igen-igen kiugró halandósági mutatóira lásd FARAGÓ, 2003. 452.

⁷⁹ Lásd VAJDA, 1995. 219.

kész minden születettnél jelzi, hogy melyik berzétei főség alá tartozó településen laknak szülei, mások viszont (és ez történt Maris és Mihály esetében) csak leányegyház esetén jelzik a lakóhelyet, ha azonban berzétei lakosról van szó, akkor hallgatnak róla.

Ezekon a megjegyzéseken túl három olyan szövegrész szerepel a dokumentumban, amelyek teljesen új információt tartalmaznak a Maklári Pap által feltártakhoz (pontosabban közöltekhez) képest: a fattyaink keresztelését követő keresztelések feljegyzései, valamint a mindkét textusban megjelenő, az egymásra utalás funkcióját betöltő sorok, végül a keresztszülők megnevezése. Az első új tényezőnek a versezetek datálásában szánunk funkciót, főként az 1744-es születésnél. Az 1740-ben, Mihály születésének kapcsán született rigmus kronológiai helye ugyanis teljesen egyértelmű, hiszen egy anyakönyvi bejegyzésben a dátum mellett ebben az időszakban Berzétén két dolognak kellett szerepelnie: valamilyen formában a szülő(k)re való utalásnak az újszülött keresztnevével és a keresztszülők megjelölésének. Mihály születésénél is szerepel mindkettő, míg a járulékos elem, a rigmus éppen ezen két elem közé ékelődik, tehát egészen bizonyos, az a többi komponens közé folyamatos beírás útján került, vagyis azzal csakis egyazon időben születhetett, azaz augusztus 28-án. A lejegyző véleménye tehát már a szertartáson, de legalábbis a szertartás napján⁸⁰ készen állt. Maris világra jöttékor nem ilyen egyszerű a dolgunk. Az 1744. év utolsó anyakönyvi eseményére utaló vers közepébe ékelődik a lap közepén az „Anno 1745.” kifejezés úgy, hogy a rigmus vége, az előbb idézett szavak alatti sorba került. Kétségen felül áll tehát, hogy a lelkész előbb felírta a füzet lapjának közepére az 1745. év megkezdésére utaló szavakat, majd valamikor ezt követően került sor a vers beírására, méghozzá azért olyan erősen az „Anno 1745.” szöveggel összeszorítva, hogy megőrizze a kapcsolatát a Molnár Marisra utaló sorokkal a füzetlapon való közelség által. A költemény tehát nem születhetett 1744-ben, csakis 1745. január 1-jén vagy azután. A Marisét követő keresztelő dokumentációjának vizsgálata pedig ennek a nyitott időintervallumnak a lezárását teszi lehetővé, mert a január 13-i bejegyzés első sorának írásképe hirtelen lejtésbe kezd azon a ponton, ahol felette a „~~mának ebkapor a társa~~” szövegrész van, mivel ha ezt nem tenné, beleütközne abba, azaz január 13-án már ott volt az anyakönyvben a rigmus, ezért kellett kikerülnie azt a lelkésznek tollával. Úgy látszik ezek alapján, hogy Bába Molnár Andrásné stratégiája nem volt hatástalan, bár a hatás egyelőre időlegesnek tűnik: míg 1740-ben rögtön megszületett a leírás által örökös érvényűvé vált elítélő strófa, addig a nagyanya előbbi fejezetben bemutatott machinációinak kö-

⁸⁰ Feltéve, ha még azon a napon végrehajtotta az anyakönyvezést.

szönhetően négy évvel később már legalább egy és legfeljebb három hét kellett ugyanehhez.

Azok a megjegyzések, amelyek a két keresztelés közötti kapcsolatot teremtik meg az előre, illetve visszaútalással (és amikből Maklári Pap kikövetkeztethette, hogy testvérekről van szó), logikusan egyaránt akkor születtek, amikor 1744-ben a lelkipásztor Marist beírta a könyvbe. Ennek megfelelően mindkettő valóban az ő keze írása. Mindez azt jelenti, hogy négy év után egyáltalán nem feledték el a Molnár Panna tisztességén esett foltot, sőt, ezek a megjegyzések biztosították azt, hogy egyrészt a felejtés a jövőre nézve se mehessen végbe, másrészt ezzel megszületett Molnár Panna bűnlajstroma is, vagyis visszaeső vétkessége rögzült.

A keresztszülők megismerése akkor lehet hasznos számunkra, ha azok társadalomban elfoglalt pozíciójáról megtudunk valamit. Ez természetesen pusztán az anyakönyvek tükrében nehéz feladat, de néhány erre mutató nyomra érdemes rámutatni. Az 1740-es keresztszülőpárnak Grego Bandinak és nejének foglalkozásáról semmit sem tudunk, csak az látszik, hogy a keresztkomaberzétei házas ember volt, vagyis egy olyan jellemzőjét tárhatjuk fel, ami arra utal, hogy Gregóék nem olyan periférikus helyzetű személyek voltak a falu társadalmában, akik azért vállalták a tiszteket, mert az szégyent nem hozhatott rájuk, lévén még/már vagy talán soha nem voltak, illetve lesznek a közösség integráns részei. Gregóékat keresztség alá tartásra 1745-ben is felkérték („Grego Bandiné” keresztanyaságot vállalt), méghozzá törvényes gyermek esetében,⁸¹ vagyis személyük az 1740-es eseményben nem kompromitálódott (legalábbis véglegesen). Mindazonáltal 1760. október 21-éről van egy olyan keresztelésről szóló anyakönyvi tételünk, ami elgondolkodtató: Grego András lánya, Grego Mária „törvényes férje nélkül született leánya, Sára” kereszttelített meg,⁸² vagyis ha ez a Grego András azonos Grego Bandival (amire egyébként a névazonosságon túl nincs bizonyítékunk), akkor Molnár Mihály keresztszüleinek családjában is tapasztalható egyfajta hajlam a közösségi normát megszegő magatartásra, az említett esetben – úgy érthetnénk – házasságtörésből származó gyermek nemzésére. Nem egészen ez történt azonban, ugyanis még mindig az 1760. évben, október 17-én Grego Máriának négy nappal születése előtt kellett eklézsiát követnie, és ekkor a lelkész tudatja velünk, hogy Gregóék lánya hajadon volt.⁸³

⁸¹ BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. számú anyakönyv. 1728–1773.

⁸² BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. számú anyakönyv. 1728–1773.

⁸³ BMREI II. számú jegyzőkönyv. Ecclesiát követett személyek jegyzéke 1752–1762. – Talán egy még meg nem kötött, de tervezett házasság okozza Grego Mária esetében a furcsa megfogalmazást.

1744-ben a felkért keresztszülők társadalomban elfoglalt perifériás helyzete sokkal egyértelműbb, ugyanis mind a ketten „névtelen emberek”, olyanok, akiket a falu nem egy (kereszt)név segítségével identifikál, hanem csupán foglalkozásuk, sőt, pusztán férjük foglalkozása szerint. Mi több, az anyakönyvek párhuzamos esetei alapján komoly az esély arra, hogy mint iparosok, illetve iparosnők mindketten idegenek (értsd: nem nemzedékek óta a faluban élők, sokszor más etnikumúak is) voltak. A bányászné esetében pedig férje munkavégzéséből fakadóan szinte bizonyos, hogy lakhelyük nem a falu belterületén, hanem csak annak határában, vagyis valamelyik hegyen volt. Azt is érdemes tekintetbe venni, hogy a fazekas és a bányászné alkalmi pár, tehát teljes biztonsággal állítható, hogy nem házások, ami más, azonos időszakra vonatkozó kutatás szerint egyrészt alacsonyabb presztízsű kapcsolatnak számított, másrészt kifejezetten jellemző volt a fattyúk keresztszüleire.⁸⁴ Mindenesetre azt vehetjük észre, hogy négy év alatt változott a Molnár család stratégiája a keresztszülő-választásban. Lehet, hogy arról van szó, hogy a második botlás vagy inkább bűnbeesés után már nem tudtak annyira (sem?) tekintélyes személyeket felkérni a komaságra, mint 1740-ben. Eddigi gondolatmenetünkbe azonban jobban illeszkedik egy Molnárékat, főként Molnár Andrásné tudatos cselekvőként bemutató lehetőség. Először is Maris esetében nem lehet azt gondolni, hogy akár Molnárné, akár a keresztszülők komolyan vették volna utóbbiak vállalt tisztét, kifejezetten alkalmi kapcsolatról lehetett szó, aminek alapját az képezte, hogy mindkét fél által tudottan legfeljebb néhány napra, a gyakorlatban pedig csak a szertartás idejére szólt, mert aligha lehetett titok előttük (a csecsemő állapotát, anyja viszonyulását, és törvénytelen státusát látva), hogy Maris nemhogy a felnőttkort, de még a tavaszt sem fogja megélni. Másodszor pedig Molnárné 1744-ben tanulva a korábbi esetből, olyan személyeket kért fel keresztszülőnek, akiről tudta, nem lehetnek a berzétei közösségi kontroll reprezentánsai, mivel „nem is berzéteiek” abban az értelemben, hogy nem tagjai a mondott önszabályozó közösségnek, kívülállók. Molnárné ilyen formán igen elégedett lehetett saját tervének véghezvitelét tekintve: Maris keresztelésén – legalábbis ő egy-két hétig így gondolhatta – egyetlen berzétei sem volt jelen,⁸⁵ akik pedig helyettük ott voltak, azzal nem sok dolga volt a jövőben hősönöknek.

A Molnár családnak a 18. századi anyakönyvek többi lapján egyetlen egy tagját sem tudtuk meglegelni semmiféle szerepben, amit persze igencsak elősegít, hogy az 1773-ig tartó első anyakönyv csak néhány birtokos esetében – és akkor is csak elvétve – közöl adatokat házasságra vagy halálózásra vonat-

⁸⁴ BENDA Gy., 2002. 7.

⁸⁵ Itt berzéteit természetesen a feljebb olvasható értelemben vesszük.

kozóan a keresztelési anyakönyv lajstromát megszakítva. Egyetlen esetben mégis találkozunk egy Molnár Andrással Berzétéről, akiről éppen az derül ki, hogy nem az, akinek családjáról eddig szó volt. Ennek a Molnár Andrásnak ugyanis egy Anna nevű lánya született, aki azonban biztosan nem lehetett Molnár Panna, mert ez a leány 1738-ban jött világra⁸⁶ (tehát 1740-ben csak kétéves volt), így a nevezett Molnár András sem lehet a mi nagyanyánk férje, mert 1738-ban már volt egy élő Anna nevű lánya, azaz aligha születhetett ugyanilyen névre hallgató gyermeke. Ez a körülmény alátámasztja azt a korábbi feltételezésünket, hogy Bába Molnár Andrásné nevének első tagja foglalkozására utal, hiszen ezek szerint kellett lennie Berzétén egy másik Molnár Andrásnénak is, aki az 1738-ban született Anna anyja volt, és akitől a berzétéieknek és a lelkesznek is valamilyen jellemzőjének megnevezésébe foglalásával kellett elkülönítenie a mi főszereplőnket. Ez a jel bábasága lett.

III. 4. ...és további kútfőkben

Figyelmünket arra az iratcsoportra kell irányoznunk, amiről korábban az analfabetizmus tárgyalása során már szóltunk, vagyis a II. számú jegyzőkönyv hátsó lapjaira vezetett reverzálisokra. Ezek között van egy, a többitől bizonyos tekintetben elütő tétel, amely egészen szorosan kapcsolódik esetünkhöz. Ennek 1748. január 23-i keltezésű, Somosi György berzétéi lelkipásztor által ellenjegyzett törzsszövegét itt közöljük:

„Molnár Anna, berzétéi bába leánya, minekutánna két ízben paráználkodván 's fattyakat is vetvén, és az útálatos fertelmes kedéjiért mind a Magistratus-tól érdemi szerint megbüntettetett volna; mind pedig az Eccl[esi]ai Forumon dolga el végeztetett volna, azaz poenitentiát tartott és Eccl[esi]át követett volna, tovább Berzétén, Kőrösbe vagy Rudnán lakása meg nem engedtetik; hanem innen deliberative ki küldetik.”⁸⁷

A textus először is rávilágít néhány olyan momentumra, amit eddig csak valószínűségként kezeltünk. Példának okán teljesen bizonyos immár, hogy Molnár Andrásné bába volt, de azt is megtudjuk, hogy Molnár Panna nem halt bele Maris szülésébe. Kiderül az is, hogy a két sokat említett fattyún kívül több törvénytelen utódja nem született, sőt – mivel házas státusáról 1748-ban sem esik szó – törvényes sem, tehát legalábbis a dokumentum születésének évé-

⁸⁶ BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. számú anyakönyv. 1728–1773.

⁸⁷ BMREI II. számú jegyzőkönyv. Reverzálisok.

ig összesen két gyermeket hozott a világra, akik közül Maris már biztosan halott volt.

Az irat szerkezetileg két főbb elemből tevődik össze, a bűnök, majd a büntetések ismertetéséből. A paráznaság bűnét két körülmény súlyosítja esetünkben: egyrészt a visszaeső jelleg,⁸⁸ másrészt az, hogy a bűn „gyümölcsöt” is termelt. Eközben pedig fény derül (véltetően) a consistorium⁸⁹ véleményére arra vonatkozólag, hogy miből fakad Molnár Anna romlottsága: paráználkodásra készítő kedélye az ok, tehát a szexuális vágy. Ehhez képest eléggé meglepő a leányanya életmódjának azon képe, amit szintén kifejtethetünk a határozatból. Megtudjuk ugyanis, hogy fertelmes kedélye nem hajtotta szakadatlanul paráznaságba Annát, csak két ízben paráználkodott. Ezen nagy valószínűséggel nem azt kell értenünk, hogy kétszer közösült volna egy hozzá törvényes köteléssel nem tartozó férfival, hanem azt, hogy két, időben elkülönülő, ám lezárt, a falusi normarendszer által be nem fogadott kapcsolata volt legfeljebb két és legalább egy férfival. Mi mindkét kapcsolat időpontját ismerjük, hiszen ezekből egy-egy fattyú származott, a mi Marisunk és Mihályunk. A berzétei egyházközség prominenseinek mindkét paráznaságról tudomásuk volt azok megtörténtének idején, amit az anyakönyvek bizonyítanak. Az egyházi hatóság büntetési-vezekeltetési jogosítványaival nyilván mindkét esetben élt, és cselekményének beszüntetésére készítette mindkétszer Annát, amit az támaszt alá, hogy mindkét szülés után eltelt egy-egy négyéves periódus, amikor nem született gyermeke megesettünknek. A consistorium tehát nem vádolta azzal Annát, hogy folyamatosan botránkoztatja Berzéte társadalmát, sem a református egyházközséget, sőt a határozat megszületése előtti négy évre vonatkozólag semmilyen rendellenességgel sem gyanúsítja, a büntetéssel tudatosan egy négy éve a falu erkölcsi rendje szerint élő leányanyát sújt. A két anyakönyvi bejegyzés a rigmusokkal egyetemben elérte célját, Molnár Panna botlásai elfelejtethetlenné váltak általuk, a falu és az azóta már új lelkipásztor nem tudott megbocsátani neki nyolc év után egy talán élő gyermeket és négy év után egy valószínűleg soha egyetlen „teljes jogú berzétei” által sem látott csecsemőhalottat.

A bűn elkövetése és a megtorlás közötti időbeli eltolódás érzékelhető a büntetések ismertetésekor is. Először is nem meglepő, hogy a világi és egyházi község egyszerre ítélkezik felette, máshonnan is ismerünk hasonló eljárás-

⁸⁸ Néhány vályi példa a presbitériumi bíraskodás gyakorlatában a megismételt bűn súlyosító jellegére: B. KOVÁCS, 2003. 100.

⁸⁹ A szövegből nem derül ki, de valószínűleg ez a testület hozta a határozatot.

kat,⁹⁰ és Berzété esetében ugyancsak gyanítható, hogy a consistoriumban és a magistratusban ülők személye között nagymérvű lehetett az egyezés.⁹¹ A penitenciatartás és eklézsiakövetés végrehajtásának ideje, véleményünk szerint, nem azonos a faluból való kiűzetés idejével, hiszen 1740-ben és 1744-ben az egyházi hatóság tudott bűnös voltáról, tehát akkor meg is kellett, hogy büntessék őt, 1748-ban pedig nem lett volna értelmese újra véghezvinni az említett engesztelő cselekményeket, hiszen új vétek nem történt, azaz egy négy évvel a történetek előtt penitenciát tartott, tehát immár büntelen, az egyháztagok közé visszavett személyt űztek volna ki 1748-ban a faluból hirtelenjében. A súlyos ellentmondásra a megoldás esetleg a megkövetés eredményében keresendő, az ugyanis ismeretlen (nagy ritkán azért a protocollumok közlik a befogadás tényét). Erről a Somosi György prédikátor által lejegyzett irat sem tesz említést. Az előbbi ellentmondás fényében azt kell valószínűsíteniünk, hogy a visszafogadás Molnár Panna esetében négy éven keresztül nem történt meg.⁹² Nem tudjuk, annak köszönhető-e a hosszas várakozás, hogy Annának mintegy esélyt adjanak egy legitimálási aktus véghezvitelére, tehát a négy év talán lázas férjkereséssel telt el, de lehet, hogy csupán a falusiak ezen ügyről folytatott belső vitái (falusi és falusi, illetve akár falusi és a Molnár család között) hátráltatták a végső, az egyházi hatóság hatáskörét tekintve legsúlyosabb⁹³ és legmegszégyenítőbb⁹⁴ ítélet meghozását. Mindenesetre 1748-ban kiűzték Molnár Annát nemcsak Berzétéről, de az egyházközség alá tartozó többi faluból is, ám a szintén berzétéi filiának számító református közösséggel bíró Rozsnyóról nem. Vagy azért, mert a berzétéi egyház a szomszédos városi tanács hatalmával nem mert szembeállni, vagy a topikus menekülési út meghagyása végett, de Molnár Pannának megengedettett – legalábbis Berzété részéről – a városba menekülés. Arról, hogy a döntés lényege nem kizárólag a közösség és a bűnös fizikai elkü-

⁹⁰ A megesett lány esetében nem példanélküli, hogy a világi testület ítélete után presbitériumi következik. – JÁVOR, 1971. 76; BALÁZS KOVÁCS, 1996. 301.

⁹¹ ILLYÉS, 1941. 133.

⁹² Az eset egyedülálló, ugyanis másutt legfeljebb néhány hétig tartott a kitaszíttottság a 18. században is (BALÁZS KOVÁCS, 1994. 71–72.).

⁹³ BALÁZS KOVÁCS, 1996. 301.

⁹⁴ Hódmezővásárhelyről ismerünk egy leírást arról, hogy miként történt meg a településről való kiűzés ilyen döntés esetén a gyakorlatban, nem pedig a határozatok szintjén. A megalázások sora a kolomp nyakba akasztásától, a határig korbácsoláson keresztül a tömeg köpködéséig terjedt (SZENTI, 1985. 274. – lásd még ILLYÉS, 1941. 134.). A kálvinista falusi társadalom megesettek elleni meglehetősen erőszakos fellépése még a 20. században is előfordult, erre lásd NAGYO., 1994. 64.

lönítése, tehát a falu területére való belépés megakadályozása,⁹⁵ az árulkodik, hogy a jegyzőkönyvbe az iratunk környezetében található reverzálisok tulajdonképpen a gyülekezettel kötött szerződések: mindig a kollektíva számára fogadnak meg bennük valamit, és mindig az ígéret tevő aláírásával (értsd: keresztvonásával) zárul. A Molnár Annára vonatkozó írásban azonban maga a megesett személy nem szólal meg, csak róla határoznak, valamint egyedül ő nem látja el kézjegyével a dokumentumot. Mindez ésszerű, hiszen a határozatba foglalt végső döntés éppen azt takarja, hogy Molnár Anna többé nem a berzétei helyét hitű vallási közösség tagja (ezt a viszonyát valójában már legalább négy éve felfüggesztették), így annak határozatát elfogadnia sincs lehetősége, illetve az érvénybelépéshez hozzájárulása szükségtelen. A drámai hős stratégiája, amely családjának védelmét célozta, négy évig valamiképpen lehetővé tette a Molnár família egyben maradását Berzétén, végül azonban a drámai hős, vagyis Bába Molnár Andrásné elbukott, stratégiája összeomlott.

Nos, megengednénk magunknak végül egy bátor feltételezést: felépítménye eme összeomlásáról Molnárné már nem értesült, mert ekkorra (sőt: nem sokkal a kiűzés előtt) meghalt. Ha ugyanis tényleg ez történt, azt jól illeszthetjük a női becsület premodern fogalmáról alkotott modellhez. Eszerint e becsület nem egyszerűen norma, normaszegés koordináták között értelmezhető, hanem a közösség értelmezését a normaszegési esetről és ebből fakadó cselekvését a nő rendelkezésére álló védelmi gyűrűk erőssége határozza meg. Az elsődleges védelmi gyűrű egy megesett lány esetében a család, illetve az annak rendelkezésére álló kapcsolatháló (vagyis a közösségben elfoglalt pozíció).⁹⁶ A berzétei bába, azaz a megesett leány anyjának halála tehát értelemszerűen csökkentené a család védelmező erejét (főleg ha már özvegy is volt a nagya), a kapcsolatháló pedig nemcsak egy csapásra megszűnne, de – a bábásgból következően – egy bizonyosan kiterjedt és erős, azaz nagy védelmező erejű kapcsolatrendszer veszítene el Molnár Panna. Közösségi megítélése kapcsán becsületről beszélni már 1748 előtt is tévedésnek tűnik, legfeljebb elviseléséről lehet szólni, anyja feltételezett halálával viszont ez az utolsó szál is tarthatatlanná vált, a bábához fűződő személyes kapcsolatok érvénytelenné válásával védelem nélkül maradt az árva leányanya.

⁹⁵ Ugyanis nem egyszerűen az itt lakás megtiltásáról van szó, hanem a teljes és örökös kitiltásról – Vö. SZENTI, 1985. 274.

⁹⁶ CERUTTI – CAVALLO, 2003. 218–235.

IV. A történet interpretációinak története – Közelítések Berzéte fattyai felől

A következőkben a „Molnár Panna értelmezések” történetének feltárását célozzuk meg. Abból az előfeltevésből indulunk ezután – is – ki, hogy Maris és Mihály afférja sajátosságainak ősforrása az, hogy ők fattyúk voltak, ezért az interpretációk története elválaszthatatlan általában a „fattyúság” berzétei történetétől. Utóbbi feltérképezése tehát – reményünk szerint – kulcsot nyújthat az előbbi vizsgálatához, mert az eset adott értelmezése szorosan összefügg az illegitimitás problémájának egyidejű felfogásával. A feltérképezéshez nem annyira nyílt válaszkísérletet eszközölnénk, hanem három különböző közelítéssel próbálkoznánk, amelyek nyomán kapott eredményeket majd koherens magyarázatba igyekszünk foglalni.

IV. 1. „A fattyak mennyisége”

Jelen címszó alatt először is egy egyszerű forrásfeldolgozásra van szükség, méghozzá olyanra, ahol (egyelőre) a „milyen?” problémáját figyelmen kívül hagyjuk, ellenben a „mekkora?” („mennyi?”) kérdése kerül előtérbe. Ki kell írunk a berzétei református anyaegyház születési anyakönyveiből a házasságon kívüli születéseket, ezt pedig összesítenünk kell, közben célszerűnek tetszik az idő dimenziójával kombinálni a kapott képletet, azaz idősort kell létrehozunk, összességében tehát történeti statisztikára kell vállalkoznunk.⁹⁷ Erre 1728-tól kezdve – néhány év hiánya mellett – van lehetőségünk. A feltárás intervallumának lezárásaként a Molnár fattyak történetére nézve immanens időpontot kívántunk meghatározni, ezért esett választásunk 1847-re, ugyanis eddig az évig volt berzétei prédikátor Rác Lajos, aki áthúzta az anyakönyvben lévő két rigmust.⁹⁸ Mielőtt belevágnánk meg kell határoznunk, hogy kiket te-

⁹⁷ A történeti statisztikán tehát a közvetlenül nem statisztikai célból született források olyan feldolgozását értem, amelynek végeredménye immár a kvantitatív módszer által kezelhető anyag lesz.

⁹⁸ A feldolgozott anyakönyv tehát: BMREI II. jegyzőkönyv. I. számú anyakönyv.; UNSzJKE CsKK 1920842./3–4. számú mikrofilm. A második I. számú és a II. számú anyakönyv. 1773–1819. 1820–1863.; BMREI A rudnai leányegyház jegyzőkönyve. Anyakönyvek. 1728–1773.; BMREI A kőrösi leányegyház jegyzőkönyve. Anyakönyvek 1743–1761.

kintettünk az anyakönyvekben szereplők közül fattyúnak. Először a fattyú fogalmának (már eddig is igencsak hiányzó) definiálására van szükség. Fattyú tehát a közösség által erkölcsösként el nem ismert nemi kapcsolatból származó személy. Második lépésben közölnünk kell, mely csoportokat feleltetjük meg ennek. Azokat, akiket

- a fattyú szóval jelöltek meg, illetve ennek egyértelmű szinonimáival,
- valamint a jelzetten házasságtörésből fogant gyermekeket,
- a hajadonoknak nevezettek leszármazottait,
- és azon özvegyasszonyok gyerekeit, akiknél az anyakönyvvezető nem jelzi, hogy a csecsemő posztumusz született, vagy a szerencsés esetben létező halotti anyakönyv alapján nem igazolható annak a lehetősége, hogy a meghalt férj a fogantatáskor még élhetett.

Ám néhány esetben így is csak a bizonytalanság megvallásával védekezhetünk. A létrehozott adatsor tehát a következő:⁹⁹

⁹⁹ Lényegében egyező szerkezetű táblázatára alapozza a törvénytelen születések demográfiai bemutatását BENDA Gy., 2003. 271–272. Az adatok elemzését lásd ugyanitt 85–87; illetve BENDA Gy., 2001. 237.

	Az anyakönyvek száma	Az anyakönyvezető személye	Törvénytelen születések	Törvényes születések	Berzetei törvénytelen születések	Berzetei törvényes születések
1728			0	16	0	12
1729			0	17	0	12
1730		Sajószentpéteri	0	19	0	15
1731		Szabó István lelkész (1728. április 1- jétől)	-	-	-	-
1732			0	10	0	10
1733			-	-	-	-
1734			-	-	-	-
1735	Az első I. számú anyakönyv; a rudnai leányegyház keresztelési		0	10	0	9
1736		Bornemissa János lelkész (1736. február 28-ától)	0	23	0	20
1737			0	22	0	19
1738			0	29	0	17
1739			0	29	0	24
1740			1	27	1	11
1741			0	24	0	14
1742			0	28	0	20
1743		Rimaszombati András lelkész (1743. március 17- étől)	0	31	0	21
1744			1	33	1	25

	Az anyakönyvek száma	Az anyakönyvvezető személye	Törvénytelen születések	Törvényes születések	Berzétei törvénytelen születések	Berzétei törvényes születések
1745	Az első I. számú anyakönyv; a rudnai leányegyház keresztelési anyakönyve (1728-1730; 1741-1743; 1745-1747); a kőrösi leányegyház keresztelési anyakönyve (1743)	Somosi György lelkész (1745. augusztusától új, ismeretlen kéz, majd 1745. szeptember 14-étől Somosi)	0	38	0	28
1746			0	26	0	21
1747			0	32	0	20
1748			0	33	0	20
1749			1	45	1	20
1750			0	37	0	27
1751			1	39	1	28
1752			0	30	0	14
1753			0	48	0	31
1754			1	40	1	21
1755			1	40	1	23
1756			1	47	1	18
1757			1	40	0	22
1758	1	32	1	19		
1759	0	49	0	32		

	Az anyakönyvek száma	Az anyakönyvvezető személye	Törvénytelen születések	Törvényes születések	Berzétei törvénytelen születések	Berzétei törvényes születések
1760	Az első I. számú anyakönyv; a rudnai leányegyház keresztelési anyakönyve (1728-1730; 1741-1743; 1745-1747); a kőrösi leányegyház keresztelési anyakönyve (1743)	Horváth Féli Dániel lelkész (1760. február 24-étől)	1	45	1	23
1761			1	46	1	28
1762			0	33	0	18
1763		Baksai Zsigmond lelkész (1762. december 19-étől)	1 (?)	33	1 (?)	25
1764			0	36	0	24
1765			0	43	0	31
1766			0	38	0	27
1767			0	30	0	20
1768			1 (?)	37	1 (?)	26
1769			0	50	0	35
1770		Tseh Miklós lelkész (1770. február 26-ától)	0	30	0	18
1771	1		38	0	18	
1772	0		35	0	27	

	Az anyakönyvek száma	Az anyakönyvvezető személye	Törvénytelen születések	Törvényes születések	Berzétéi törvénytelen születések	Berzétéi törvényes születések
1773	A második I. számú anyakönyv	Almási Szabó Pál lelkész (1773. február 1-jétől)	0	22	0	12
1774			1	43	1	30
1775			2	32	1	18
1776			2	36	2	22
1777			0	43	0	28
1778		1	41	1	17	
1779		2	39	2	33	
1780		0	48	0	28	
1781		Harangozó Miklós lelkész (1778. március 1-jétől)	1	44	1	27
1782			0	48	0	25
1783			3	39	3	25
1784			1	49	1	26
1785			2	44	2	25
1786			2	50	2	28
1787			1	29	1	11
1788			1	32	0	12
1789		0	37	0	22	
1790		Harangozó Miklós lelkész (új szerkezetű anyakönyv- vezetéssel)	1	35	1	17
1791			1	24	0	10
1792			0	36	0	12
1793			1	38	1	16

	Az anyakönyvek száma	Az anyakönyvvezető személye	Törvénytelen születések	Törvényes születések	Berzétei törvénytelen születések	Berzétei törvényes születések
1794			0	37	0	19
1795		Harangzó Miklós	1 (?)	31	1 (?)	15
1796		lelkész (új szerkezetű	0	27	0	11
1797		anyakönyvvezetéssel	1	41	1	19
1798		1803. október	0	26	0	16
1799		végéig, majd	1 (?)	34	1 (?)	17
1800		novembertől új,	0	37	0	18
1801		ismeretlen kézírás	0	32	0	21
1802		1804. áprilisáig)	0	27	0	12
1803			1	29	0	15
1804			0	34	0	19
1805	A második I. számú	Nádaskay Dániel	0	27	0	14
1806	anyakönyv	lelkész (1804. májusától)	0	32	0	19
1807			0	35	0	14
1808			3	36	3	21
1809			1	24	1	13
1810		Katona Mihály	1	29	0	11
1811		lelkész (1808. május 12-étől ismeretlen	1	44	1	20
1812		kéz, majd október 30-tól Katona)	1	36	0	17
1813			1	36	0	17
1814			0	33	0	15
1815			1	29	1	15
1816			1	24	0	13
1817			1	33	0	17

	Az anyakönyvek száma	Az anyakönyvvezető személye	Törvénytelen születések	Törvényes születések	Berzétei törvénytelen születések	Berzétei törvényes születések
1845	A II. számú anyakönyv	Rácz Lajos lelkész	1	39	1	16
1846			4	46	1	17
1847		Tóth Dániel segédlelkész (1847. április 30-tól)	2	31	1	16

Elsőként csupán a törvénytelen születések számára tekintve egyértelmű tendencia bontakozik ki előttünk: a 19. század közepe felé haladva egyre nőtt azon évek száma, amelyekben született fattyú, és egyre nagyobb lett a valószínűsége annak, hogy több is világra jön. A képlet azért ennyire nem egyszerű, hiszen a változás nem lineáris. Nagyjából az 1770-es évek közepéig mozdulatlan a kép, ekkor növekedés indul meg, de az 1790-es évektől, a 19. század első évtizedének második feléig újra az eredeti állapotok állnak vissza,¹⁰⁰ ekkortól azonban az a különös év, amikor nincs törvénytelen születés, amely jelleg egészen 1847-ig kitart.¹⁰¹ Ezt a periodizációt felhasználva két nagy korszakra választanánk adathalmazunkat, és először a Nádaskay Dániel lelkészkedésének végéig, 1808-ig tartó időszokról (ezt nevezhetnénk Bornemissza János, vagyis az anyakönyv elkészülte korának, az ezt követőt pedig Rácz Lajosénak) tennénk néhány forráskritikai kiindulású megjegyzést. Előre-bocsátjuk, ezek a megjegyzések nem azt szolgálják, hogy alkalmassá tegyük táblánkat egy szakszerű történeti demográfiai feldolgozásra, olyan forráskritikai lehetőségeket emelnénk csak ki, amelyek számunkra fontosak, vagyis a berzétei „fattyúpolitika” megértéséhez segítséget nyújtanak.

A táblázat mondott részére tekintve látható, hogy nyilvánvaló ostobaság lenne a következő állítást megfogalmazni: ennyi és ennyi fattyú és nem fattyú születetett a berzétei egyházközségben. Nemcsak azért lenne ez tévedés, mert szinte megszoktuk, hogy egy 18. századi anyakönyv adatait nem kell készpénznek vennünk (különös tekintettel annak teljeskörűségére), hanem két, a táblázatból kiolvasható okból is. Egyrészt nyilvánvaló jel, hogy noha az összes újszülöttnek általában mintegy fele, de a legszélsőségesebb éveket tekintve is mintegy $\frac{1}{3}$ -a, illetve $\frac{4}{5}$ -e berzétei illetőségű szülőkkel rendelkezett, az egész időszakot tekintve pedig a csecsemők körülbelül 60 %-a volt berzétei (1809 és 1847 között 46 %-a), addig a házasságon kívül születettek között egészen más-ként adódik az arány. Az ebbe a rovatba összesen regisztrált 43 törvénytelen újszülött közül ugyanis alig valaki (6 fő) bírt a filiálékban lakó szülőkkel (Rácz Lajos korában 56-ból 29), így a törvénytelen gyermekeknek egészében majdnem $\frac{9}{10}$ -e (a 19. század első felében $\frac{1}{2}$ része) berzétei volt (pontosabban lett). Ha

¹⁰⁰ Ez a visszatérés a korai állapotokhoz persze alighanem összefüggésben van azzal is, hogy ekkor a törvényes szülöttek keresztelőinek száma is visszaesett, bár mint látni fogjuk, ennek nem biztos, hogy (csak) strukturális okai voltak, hanem esetleg személyesek is.

¹⁰¹ Igen meglepő az azonosság a mi tendenciáink és periodizációnk majdnem évekre pontos egybeesése az 1730 és 1849 közötti keszthelyi adatsorral (BENDA Gy., [2002]. 86., 271–272.), a változások iránya és ideje tehát azonos egy egymástól távol eső kisváros és egy falu összevetésében.

ezt az arányt az ún. teljes valóságot lefedőként kívánnánk bemutatni, akkor azzal a képtelen magyarázattal kellene előállnunk, hogy egymástól néhány kilométerre lévő falvak azonos vallású, etnikumú, foglalkozási szerkezetű és még számos ponton hasonló társadalmi berendezkedésű népessége szexuális viselkedésében homlokegyenest ellenkező normákat követett, egészen más erkölcsi szisztémával rendelkezett, végül a közösség tagjai felett gyakorolt ellenőrzés is lényegileg elütő volt. Jóval inkább arról lehet szó, hogy a berzétei egyház anyakönyvét vezető prédikátorok figyelme kevésbé terjedt/terjedhetett ki a filiálékban élőkre, ami lehetővé tette a „bűnt” elkövető részéről elhallgatni érdemes magatartás tényleges elrejtését, ha nem is saját szűkebb közössége szemében, de legalább a szomszéd faluban székelő egyház előtt, ezért szinte véletlenszerű a környező falvak fattyainak feltűnése.

Ez a meglátás átvezet minket egy újabb jegyre, ami egyfajta pontatlanságra látszik utalni. Arra gondolunk, hogy az anyakönyvet vezető személye más tekintetben is befolyásolta a születésszámokat. Érdekes módon a jelenség legnyilvánvalóbban egy adott személy pályafutásán belül lelhető fel. Harangozó Miklós 1778-tól egészen 1802-ig volt prédikátor falunkban, de pályája íve (legalábbis a matricula vezetésére nézve) nem látszik töretlennek, hiszen 1787-től szerkezeti változtatást visz véghez. Az addigi, általa is folytatott, kombinált gyakorlatot – amely egyszerre volt részben táblázatos és egyszerre mondatokba foglalt¹⁰² – felváltotta egy tisztán táblázatos praxis, amiben immár minden lényeges visszatérő elem külön oszlopot kapott. Azt hihetnénk, a változás egy igen fontos szakszerűsödési elem volt, és valóban: ilyen módon lényegében lehetetlenné vált, hogy valamely fontos információ némely születettnél véletlenül lemaradjon, ugyanakkor az új rendszer bevezetésének pillanatától Harangozó Miklós hirtelen jóval kevesebb keresztelést jegyzett fel, amely változás kiváltképpen a berzétei keresztelések számának visszaesésében volt látványos.¹⁰³ Nem lehet tehát eltekinteni egy személyes tényezőtől a pontosság megítélésében.¹⁰⁴

¹⁰² Ezt a rendszert úgy kell elképzelnünk, hogy a keresztelések sorszáma és időpontja külön rubrikába került, míg minden más információ egy a szülő tekintélye szerint különböző hosszúságú mondatba foglaltatott. Nem lehet tehát tisztán az annales formáról (a táblázatos és annales úpusok leírását adja JÁROLI, 1989. 469.) beszélni.

¹⁰³ Pontatlanságra való hajlama különösen meglepő akkor, ha rámutatunk, hogy 1793-ban a consistoriumi protocollumba másolja az egyházi felsőség hosszas határozatát az anyakönyvek vezetésének és a benne foglalt adatok kezelésének módjáról (BMREI VI. számú jegyzőkönyv. Consistoriumi jegyzőkönyv. 1773–1810.). – A határozatból részleteket lásd a héti református egyház kiadott jegyzőkönyvében (ÚJVÁRY, 2002. 794–795.)

¹⁰⁴ A cigándi református presbitérium történetének tárgyalásakor érvelését a lelkész személyiségére építi JÁVOR, 1971. 83–86.

Ezenfelül az anyakönyvek néhol közvetlenül is vallanak pontatlanságukról, hiszen Nádaskay Dániel tollából (és a későbbiekre nézve másoknál is) több olyan bejegyzés is található bennük, amelyek vallomást tartalmaznak arra nézve, hogy a lelkész más irányú elfoglaltsága miatt nem tudta időben bejegyezni a kereszteleseket. Ezek persze nem Nádaskay hanyagságát bizonyítják, éppen ellenkezőleg: a szakszerűsödést jelzik, arra utalnak, hogy az előző lelkészekben fel sem merült, hogy egy megkészt (esetleg elmaradt) anyakönyvbe vezetés problémát jelentene.¹⁰⁵

A berzétei anyakönyveket tehát nem fogadhatjuk el a már említett ún. teljes valóság letéteményeseként, a benne foglalt adatok azonban mégsem szükségtelenek számunkra, ugyanis a valóság egy másik szegmensére utalnak, sőt e tekintetben teljesen pontosak, ráadásul ez a szegmens legalább annyira érdekes lehet a történésznek (nekünk pedig szinte csakis ez számít), mint a fenti, pusztán az utókor absztrakciójaként létező valóság. Táblázatunk ugyanis azt jelzi teljes pontossággal, hogy egy gömöri falusi lelkész tapasztalati mezőjén a házasságon kívüli születés milyen gyakran jelent meg. 1728 és 1808 között az összes kereszteleés valamivel több mint 1,5 %-a esett a törvénytelen származásúakra, míg csak a berzéteieket figyelembe véve 100 keresztelest közül kettenhárman voltak nem törvényes házasság gyümölcsei. Ugyanezek az értékek 1808-tól 1847-ig az egész egyházközségre nézve közel 4, csak a berzétei reformátusok esetében pedig valamivel több, mint 4 %-nak adódnak. Utóbbi adatok tanulságosak a tekintetben, hogy összehasonlíthatók több térben távolabb eső település legalább részben egyidejű értékeivel.¹⁰⁶ Keszthely szinkrón adatsorai azt mutatják, hogy az ottani éves illegitimitási arányszám a Berzétén a teljes időintervallumra mért érték körül szóródik a Bornemissza-féle időszakban, a második szakaszban azonban egyértelműen magasabbak az arányok, mint Berzétén.¹⁰⁷ Az ormánsági Vajszlón és Besencén a 18. század közepétől az állami anyakönyvezés megkezdéséig 1,5; illetve 2,3 %-nak mérték a házasságon kívül

¹⁰⁵ Persze az eddig bemutatott pontatlansági tényezők egyáltalán nem szokatlanok, FARAGÓ, 1989. 441–442., illetve JÁROLI, 1989. 472. mindezeket az általában megfogalmazandó forráskritikai kérdések között szerepelteti.

¹⁰⁶ A füssi református egyház publikált matriculájában 1714 és 1739 között egyetlen deklarált fattyút sem találtunk, csak egyetlen özvegy anyára leltünk 1738-ból, míg férje nevét a halotti anyakönyv 1735-ben említi a hallottak között (KÚR, 2000. 111–133; különösen 123., 126.), tehát itt negyed évszázad alatt egy zabigyerekkel kell számolnunk.

¹⁰⁷ BENDA Gy., [2002]. 271–272. – Berzéte esetére nézve eszerint csak részben terjeszthető ki BENDA Gy., 2001. 237. állítása, miszerint a törvénytelen és törvényes születések keszthelyi aránya az ismert falusi adatoknál magasabb.

született gyermekek arányát,¹⁰⁸ ami – főleg ha időben kissé „továbbgondoljuk” berzétei adatsorunkat – jóval alacsonyabb érték, mint az általunk mért. A Sárközben a 18. század utolsó negyedéből Sárpilis község anyakönyveiből ennek kutatója nem akadt egyetlen törvénytelen születésre sem,¹⁰⁹ ami Berzétére már egyáltalán nem áll. Igaz az összevetés annyiban sántít, hogy Sárpilis házasságon kívüli születésre vonatkozó adatairól komparatív vizsgálat során kimutattatott, hogy példanélküligen alacsonyak (az összes születés 0,4 %-a, ami összesen 3 csecsemőt jelent) az 1790 és 1820 közötti időszakban.¹¹⁰ A legtöbb házasságon kívüli születésre vonatkozó arányszámot talán Vajda Mária gyűjtötte össze egy tanulmányában.¹¹¹ Ezek ismertetésébe nem mennék bele, de egységesen mindahány időszakunkból való mind a berzétei, mind a berzétei egyházközség értékeinél alacsonyabb szintet mutat.

Azzal azonban, hogy az egész időintervallumra egységesen számítottunk ki egy átlagos illegitimitási mutatót Berzétén (hasonlóan egyébként a szakirányú irodalom általános eljárásához) némiképp csaltunk, hiszen nagyon is heterogén éveket foglaltunk egybe a számítás során, olyannyira, hogy az első időszak vizsgált 79 évéből 49-ben, vagyis mondhatni általában, egyetlen egy fattyú sem került be az anyakönyvbe, sőt a maradék években is a módusz egynek adódik (23 évben). Ez tehát a mégiscsak meglévő döntő különbség szempontunkból Berzete és Keszthely, és lényegi hasonlatosság Berzete és az ormánsági és sárközi falvak között a törvénytelen születések tekintetében: amikor a keszthelyi plébánián kevés fattyú születéséről beszélünk, a plébános akkor is kettő, három vagy négy nevet vett fel évente jegyzékébe.¹¹² A berzétei és a többi falusi lelkész találkozása ezzel a devianciával életpályája során ehhez mérten elenyésző, így például a már említett Harangozó Miklós összesen 18 berzétei esetet vett fel a matriculába 25 éves szolgálata alatt, miközben Keszthelyen ugyanennyi esettel találkozott az anyakönyvvezető csak az 1808. évben. Összességében tehát a berzétei lelkész(ek)nek egy fattyú születése ritka eseménynek számított Bornemissza János korában, amire mintegy két-, esetleg háromévente kerül sor. A Rácz Lajos névvel fémjelezett időszakban azonban azt tekinthetjük véletlennek, ha egy évben nem született fattyú (16 ilyen év volt 1809 és 1847 között Berzétén és csupán 5 az egyházközségben), sőt, a matricula vezetőinek gyakran évente többször kellett ilyen esetet bevezetnie a rá bízott kötetbe. A Bor-

¹⁰⁸ ANDORKA, 2001a. 88.

¹⁰⁹ BALÁZS KOVÁCS, 2000. 263.

¹¹⁰ ANDORKA, 2001b. 270.; BALÁZS KOVÁCS, 2000. 263.

¹¹¹ VAJDA, 1995. 188–189.

¹¹² Nagy ritkán egy-egy év azért Keszthelyen is törvénytelen gyermek keresztelése nélkül telt el az anyakönyv szerint. – BENDA Gy., [2002]. 271.

nemissza- és Rácz-időszak prédikátorainak a házasságon kívüli születésekhez fűződő viszonyukban a mennyiségi ismérveknek akár döntő szerep juthatott, mivel a jelenség és a lelkészek közötti találkozás a 19. századra erőteljesen gyarapodott.

A kapott eredmények történetünk értelmezése szempontjából önmagában is fontosak, de hatókörük tovább is bővíthető, ha felteszünk az állításra vonatkozóan egy további kérdést: ki(k) volt(ak) a berzétei lelkész(ek)? A válaszadásban a prédikátorok neve – egyelőre – irreleváns, sokkal többet pedig eddig nem is tudtunk meg róluk. Az eddigi cselekvő egy berzétei individuum és a berzétei közösség volt, a „papokról” szinte csak annyi ismeretünk van: egy-egy berzétei férfiről van szó, akik vizsgálatunk szempontjából csupán annyiban nem tekinthetők berzétei átlagférfiaknak, hogy magasabb műveltségük és hivatali kötelezettségük folytán az átlagosnál valamivel tájékozottabbak, idegenből érkezett voltakna köszönhetően viszont valószínűleg a falusi információs hálózatba kevésbé tudtak integrálódni. Jó közelítéssel – amely közelítést csak egyfajta fel nem mérhető „trehánysági változó” ront le, amit Harangozó Miklóst kipécézve mutattunk be – tehát a házasságon kívüli születés kérdésével történő találkozás gyakorisága a falusi közösség egészére elfogadható abban a mértékben, amit a lelkipásztoroknál mértünk. A probléma jelenlétének mennyisége tehát (némi áttételességgel) mérhető, figyelmünket célszerűnek tűnik immár a probléma értékelésére helyezni.

Mielőtt azonban áttérnénk erre, egy megjegyzést kell tennünk a probléma észlelésének léptékére vonatkozóan, amire a fentebb említett forráskritikai észrevétel, nevezetesen a leányegyházak fattyainak kimaradása a keresztelési anyakönyvből, ad lehetőséget. Bornemissza János korában a szóban forgó deviancia percepciója a lelkipásztor esetében – akinek egyébként kifejezetten feladata volt annak nyomon követése és dokumentálása – kis túlzással a falu határán képtelen volt áthatolni, így a falusi közösség esetében különösen gyanítható az erre irányuló érdeklődés vagy információ hiánya a közösségen kívüli személyekre nézve. A kollektív ellenőrzés igénye az azt gyakorlóknak aligha jelent meg egyetemes, a teret és talán az időt is legyőző erkölcsként, a cél a kontrollal inkább a közösség belső rendjének megőrzése volt, ennek a rendnek az áthágása a közösség fennhatóságán túl érdektelen.¹¹³ A 19. század első felében

¹¹³ Itt persze egy a paraszti erkölcsre, pontosabban rendre vonatkozó, már-már közhelyes állítás újrafogalmazását hajtottuk végre (az állítás komplex megfogalmazására lásd NAGYO., 1989. 262–269.; illetve BALÁZS KOVÁCS, 1996. 299–300.). – Ezen a rendnek a területhez kötöttségét hangsúlyozza VERES, 1984. 53.), de talán kifejtésünk nem volt teljesen haszontalan, mert a tézis támogatására – reményünk szerint – sikerült vala-

a fattyúszületek lelkési észlelésében azonban óriási változás történt, ugyanis a hivatala alá tartozó, faluhatáron túli népesség egésze emancipálódott a tapasztalati mezőn. Ennek oka logikailag lehetne a fent vázolt faluközösségi modell felbomlása, de általánosan elfogadott és mindmáig közös elképzelésünk/tudásunk megakadályoz bennünket, hogy ennek hitelt adjunk ekkoriban, és erre hárítsuk a felelősséget. Szükségszerű ezért feltennünk magunkban: Rác Lajos korára valójában a lekipásztörök hátráltak ki a falusi közösségből, és lettek azon felül vagy kívül állók. Ha mindez igaz, akkor az is igaz, hogy a Bornemissza-kor prédikátora valójában a falusi közösség tagja volt, és nem afölött állt. Úgy tűnik tehát, Bába Molnár Andrásné ezen a ponton hibázott. A lelkészt ugyanis nem tudta távol tartani a keresztelestől, pedig ő is a köznek és a köz véleményének ágense volt. Mindent összevetve Maris és Mihály születése nem volt „esemény” a népesedés elvont fogalmának szem-pontjából még csak Berzétén sem, de igenis, sőt nagyon is „esemény” volt a renden öröködők és az azt megszegők, vagyis mindenki számára, ám kizárólag Berzétén. Esetünk relevanciája tehát nem népmozgalmi, hanem fontossága közösségre vonatkozó jelentést magában hordozó jellegében rejlik. Megjegyzendő azonban, hogy egészen más értelmezési keret állt rendelkezésére Maris és Mihály születésével való találkozásakor Bornemissza Jánosnak és Rác Lajosnak.

IV. 2. „A fattyak minősége”

A házasságon kívüli születések berzétei interpretációjának történetéhez szükséges a hozzájuk fűződő viszonyt is feltérképeznünk. Ehhez a forráskörülményeink teljességgel azonosak azzal, amit a mennyiségi felmérésnél felhasználtunk, ugyanis a fattyúk keresztelestől beszámoló anyakönyvi bejegyzések állnak rendelkezésünkre. Az eredmények azonban ebben az esetben halványabb kontúrral bírnak, mert itt a megesettek csoportjából részhalmozokat kell képeznünk, így az esetszámok csekélyek lesznek. Itt jegyezzük meg, hogy a presbitériumi jegyzőkönyvek szintén értékes források lehetnek, de – a 18. századi Berzété esetében – mégis kevésbé informatívak a matriculákhoz mérten (már ha nem az elkövető személye, esetleg egy kétes értékű „erkölcsök története” érdekel bennünket), ugyanis a bennük olvasható ítéletek minden esetben differenciálatlan elutasítást tartalmaznak, a határozatok pedig szükséztűen, legtöbbször csak a vétek tipizálását és a megtorlás megjelölését, esetleg az elkövetés hely-

milyen empirikus úton nyert, statisztikai nyelven szólva helyettesítő változót létrehozunk, majd ez alapján mérni helytállóságát.

színét tartalmazzák.¹¹⁴ A házasságon kívüli születésekkel kapcsolatos felfogásra sajátos módon inkább a bűnök kvantitatív feldolgozása látszana számomra járható útnak a jövőben, a paráznaság bűnének gyakoriságát kutatva.

Egy 18–19. századi berzétei anyakönyvet nem rendkívüli esetben három ponton lehet megfogni fattyainkra nézve: a szülőkre vonatkozó információknál, a keresztszülők megnevezésénél, végül a házasságon kívül született gyermek megnevezésénél. Utóbbinak különös jelentőséget tulajdonítunk, ezért később önállóan tárgyaljuk. Mindenekelőtt azonban van egy olyan körülmény a Molnár-fattyakra vonatkozóan, amit lehetetlen nem az anyjukat ért közítélet meghatározójának tekinteni. A figyelmes olvasó talán már észrevette azt a nem lényegtelen körülményt, hogy – amennyiben a fattyúk történetének kezdetét a rájuk vonatkozó kútfők kezdetével azonosítjuk – Molnár Panna fia és leánya a két első berzétei törvénytelen gyermek, sőt, Molnár Panna az első paráznaságáért penitenciát tartó személy. Persze biztosan nem arról van szó, hogy Berzétén azelőtt sosem született zabigyerek, de az már elképzelhető, hogy 1728 óta valóban nem volt ilyen eset, és ennél is fontosabb, hogy Maris és Mihály azok a fattyak, akiknek kereszteléséről először kellett feljegyzést készítenie bárkinek is. Nem kialakult gyakorlatról van szó tehát, hanem a gyakorlat kialakításáról. Ugyanez kiterjeszthető a parázna leányanya elítélésének idejére is, lévén 1748-as meghurcolásáig még mindig nem találkoztunk törvénytelen származású berzéteivel. Ez az egyedülállóság – vagyis az, hogy hasonló bűnnel Molnár Pannán kívül majdnem legalább negyed évszázadon át nem botránkoztatta senki a berzéteieket – részben magyarázhatja az ügy lefolyásában a hosszú eltelt idő és az ennek ellenére meg nem engesztelődés együttjárását. De miképpen? Két irányban is. Egyfelől Molnár Panna elítélése és gyermekei megőrzése felfogható úgy, mint újszerű eljárás, amely megoldás az írásosság bevezetése keltette bizonytalanság – amit a 4 + 4 éves vita bizonyít – során merül fel. Ez a megoldási mód – azaz az elrettentés politikája – azonban végső soron alkalmatlannak bizonyul, hiszen az 1750-es években egymás után bukkantak elő a törvénytelen szülöttek: az elrettentés senkit sem látszott rettenteni. Ilyen súlyos szankciót (vagyis a kiűzést) pedig tömegesen nem lehetett alkalmazni, mivel a közösség megmaradását veszélyeztette volna. A másik lehetőség voltaképpen rokon az előbbivel: Molnár Panna esetére az anyakönyv előtti korszakban érvényes büntetési módot alkalmazták, méghozzá utoljára. A régi metódus alkalmazása már nem volt akadálymentes, a közösségben hosszas ellentét keletkezett talán Molnár Andrásné bábaasszony kap-

¹¹⁴ Még a 19. századi berzétei consistoriumi protocollumok sem tartalmazzak még tehát olyan „krimi folyamokat”, amilyeneket pl. BALÁZS KOVÁCS, 1980. 38–48. idéz.

csolathálója és az abba nem tartozók között, ám a bába feltételezett halálával utóbbi álláspont összeomlott, esetleg meggyengült. Innentől kezdve a folytatás ugyanaz, mint az előbbi történetben, azzal kiegészítve, hogy az affér írásba foglaltsága egyben a közösség megosztottságára is emlékeztetett, és így akadályozta a vita fellángolását, a radikális megoldás alkalmazását. Akárhogy is volt, Molnár Panna kiűzésének és a fattyúit elítélő rigmusoknak egyedülállósága a falu történetében magyarázhatónak látszik azzal, hogy az eset fordulópontot képez a régiből az újba.

Az 1728-ban kezdődő anyakönyvek paráználkodás által gyermeket nemző szülőinek mindjárt kitetszik egy sajátos tulajdonsága, nevezetesen, hogy eleinte kivétel nélkül nők. Pontosabban egy kivétellel, de éppen egy olyan kétes esetben, ahol – a prédikátorhoz hasonlatosan – nem tudjuk pontosan eldönteni, hogy a csecsemő fattyú-e, illetve a falu annak számította-e, ugyanis 1768-ban Máriássy Pál kocsisának az anyakönyv szavai szerint „*idő előtt született, gyanús leánya*” jött világra. Egy további eset 1775-ben történt, amiről később szólunk. Ezen kívül 1810-ig minden esetben csak az anya nevét jegyzik fel. 1810-ben és 1815-ben azonban két ízben is szabályosan közlik először az apa majd az anya nevét, ezután 1847-ig ismét csak az anyák személyéről értesülünk. Két dolgot jelez számunkra a jelenség. Egyrészt azt, hogy a faluban, ha nem is jelezték az anyakönyvekben, de azért tudták, hogy ki volt a fattyú természetes apja. Ám ezentúl kétségtelen, hogy a törvénytelen gyermekkel járó szégyen általában teljességgel az anyára hárult. Ha a presbitériumi jegyzőkönyvek szintjén vizsgálódunk, vagyis a paráznaság vétkét keressük, hasonló a képlet. A paráznak (akiknek névsora alapján véve lefedi a fattyút szülőkét) ebben a dokumentumban szintúgy mindig nők, de itt is volt egy időszak, amikor a törvénytelen viszonyt folytató nők tetteársai is elnyerték a megszégyenítést. Nem úgy azonban, hogy őket is elítélték, hanem továbbra is a nő szenvedte el a fenytést, de lejegyzték azt, hogy kivel követte el bűnét. Utóbbi időszak kronológiai helye nem jelentőség nélküli, 1813 és 1816 között minden évben történt egy-egy ilyen eset, vagyis az anyakönyvben tapasztalható változással egyidőben. Az újítást könnyű lenne Katona Mihály személyes ízlésére fogni, hiszen mind a két forrás újszerű fejleményei az ő prédikátorsága idején keletkeztek, de akkor nem tudnánk megmagyarázni azt, hogyan lehettek olyan fattyúk, akik keresztelőjének az anyakönyvbe vezetése során nem tárta fel az apa kilétét. Mi több, 1813 előtt és még 1817 februárjában is (azaz még lelkészsége alatt), sőt, még 1816-ban is születtek olyan consistoriumi döntések, amelyek a férfit nem említik meg. Úgy fogalmaznánk tehát, hogy a rendről alkotott elképzelésben következett be – valójában csak időleges – változás, ami ilyen módon nem is annyira a törvénytelen kapcsolatokat terhelő felelősség nemek szerinti meg-

oszlásának átfurmálódását, hanem csak az ennek megítélésében történő elbizonytalanodást hozta.

A jelenség okaként nem személyes tényező, vagy a véletlen tárul elénk, háttérben sokkal inkább strukturális elemet kell keresnünk. Alkalmaskor látjuk erre az illegitim születésszámok alakulásának vizsgálata, ott ugyanis azt vesszük észre, hogy éppen a 19. század első évtizedének vége és második évtizedének első fele az az időszak, amikor megtörténik a Bornemissza-korszak viszonyain való áttörés, és a fattyúk száma ugrásszerűen megnő, pontosabban rendszeres tapasztalássá válik. Talán erre a – meglehetősen hirtelen – átalakulásra adott ideiglenes válaszkísérletnek lehet tekinteni a felelősségi viszonyok értékelésében bekövetkező hangsúlyeltolódást.¹¹⁵ Magyarozatunk hitelét növelheti, ha a már beharangozott 1775-ös fattyúról is megemlékezünk. Itt az anya majd a gyermek státusának megnevezése (vagyis, hogy fattyú) után a következők olvashatók zárójelben: „melyet vallott Polyák alias Kis Mihályra.” Tehát a lelkész talán megkérdezte az anyát az apa személyéről, vagy ha nem is tette, legalábbis fontosnak tartotta, hogy az anyakönyvben rögzítse a köztudomású apát. Az esetnek kronológiai helye ugyancsak érdekes, ugyanis éppen a házasságon kívüli születések grafikonján bekövetkező kisebb hullámhegy kezdetén történt.¹¹⁶

Tovább keresve a házasságon kívüli születések anyakönyvi interpretációjának jegyeit, azt vehetjük észre, hogy a leányanyáknak gyakran nevezik meg szüleiket is, de sohasem úgy, mint Molnár Panna ügyénél, mert mindig az apa nevét írják le, tehát itt aligha a keresztelőn való megjelenésük az ok, inkább csak a nagyapa személye általi azonosítás a cél. Az anyák vagy családjuk munkavégzéséről csupán véletlenül szerezhetünk értesülést. A leggyakoribb nevükhöz ragasztott

¹¹⁵ CERUTTI-CAVALLO, 2003. 218., 229., 235–241. is kifejezetten hangsúlyozza a szerelemgyerekek esetében a nemek közötti felelősség-megosztás változékonyságát. 17–18. századi piemonti vizsgálatuk alapján készült modelljük szerint eredendően a közösségben a férfinak és nőnek egyetemben kellett viselnie a felelősséget, sőt kifejezetten a férfi vállalja a terheket. Ám a közösség ellenőrző mechanizmusai időközben alkalmatlanná váltak feladatuk teljesítésére, mivel magukat a közösségeket, ezzel a nőt védő kapcsolatrendszereket az egyház uralmi törekvései felbomlasztották, ezzel a felelősség mind a gyermekért, mind a szexuális kapcsolatért kizárólag a nő vállalt nyomta már. – Berzétén ugyan más a konstelláció (pl. itt a férfi felelőssége csak lehetőség, de végül sosem következik be), de fontos, hogy Ceruttiék értelmezésében a férfiúi felelősség szintén egyfajta közösségi válaszlehetőség a törvénytelen születés devianciájára.

¹¹⁶ Az egész bekezdésre lásd BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. (1) számú anyakönyv. 1728–1773.; UNSzJKE CsKK 1920842. számú mikrofilm/3–4. – I. (2) és II. számú berzétéi anyakönyv. 1773–1819. 1820–1863.; BMREI X. számú jegyzőkönyv. Consistoriumi jegyzőkönyv. 1808–1847.

jelző, a „hajadon” ugyanis meglehetősen homályos e szempontból, ezenfelül találkozunk dajkával, szolgálóleánnyal, az apák és nagyapák között pedig bányászsal, kocsissal és juhásszal. A jogi pozíció csak két család esetében derül ki. 1786-ban és 1830-ban a berzétei nemes Sikur, 1797-ben, 1799-ben, 1833-ban és 1840-ben a szintén nemes, jóléti és berzétei Császár családban született házasságon kívüli gyermek. Itt valójában paraszti életmódú kisnemesekről van szó,¹¹⁷ az anyakönyv ugyanezen személyek máshol történő szereplésekor el is felejtí megemlíteni státusukat. Ugyanakkor a birtokos nemesség jószerivel egyetlen berzétei képviselőjénél, a Máriássy család ágainál és a hozzájuk beházasodottak demográfiai eseményeinél sohasem marad el a hosszas megtisztelő formulák használata, sőt a rájuk vonatkozó feljegyzések kiemelése a szövegből (aláhúzás vagy bekeretezés által), és a berzétei birtokos nemesség – a matricula szerint – nem is jegyzett törvénytelen utódokat.

Ki kell emelnünk a „fattyat vetők” tömegéből az özvegyek csoportját. Az ő megítélésük teljesen másnak látszik, mint a leányanyáké és házas nőké, amire az utal, hogy náluk a lelkész hajlamos nem azonosítani nyíltan a társadalmi jelenséget, vagyis nem nevezi gyermeküket fattyúnak. Ha a gyermek posztumusz, azt gondosan feljegyzik. Ha nem az elhunyttól való, akkor két eset lehetséges: vagy jelzik az özvegyiség tényét és a gyermek törvénytelenességét (kétszer találkoztunk ilyennel 1778-ban és 1803-ban), vagy csak az özvegyi státus nyer említést, miközben az apát nem találjuk meg az elmúlt hónapoknál a halotti anyakönyvben¹¹⁸ (három esetben: 1763-ban, 1775-ben és 1791-ben). Az özvegy asszony szexuális kapcsolatának gyümölcsét tehát nem, de legalábbis nem egyértelműen a fattyúk kategóriája alatt fogták össze a berzétei lelkészek. Az, hogy valaki nem fattyú, azt is jelenti: fogantatásának körülményei nem írhatók le a paráznság fogalmával. Az özvegynek valamelyest mindenképp szabadabb volt a helyzete a házasságon kívüli nemi élet tekintetében,¹¹⁹ sőt az ezért rá

¹¹⁷ Társadalmi kapcsolataikra jellemző, hogy 1799-ből arról értesülünk, hogy nemes Császár Erzsébetnek egy molnárlegénytől született fattya. Valami tekintélyt mégis jelenthetett nemességük, mert 1833-ban Nemes Császár Mária szülésekor nem nevezte az anyakönyv gyermekét törvénytelennek a többi ekkor születettel ellentétben, csak hajadon állapotát közölte. – UNSzJKE CsKK 1920842./3–4. számú mikrofilm. Berzétei református anyakönyvek 1773–1819.; 1820–1863.

¹¹⁸ Ez a fajta kezelés hasonló módon megtalálható a füssi anyakönyv már említett bejegyzésében. – KÚR, 2000. 123; 126.

¹¹⁹ A jelenséget néprajzi gyűjtések alapján a 20. századra is leírja VAJDA, 1995. 201–203. – Másképpen fogalmaz CERUTTI–CAVALLO, 2003. 217., akik szerint az özvegy maga a „kiváltképpen megbízhatatlan”, a szexuálisan szabados nő, akik e pozíciójukat a felettük érvényesülő férfi kontroll megszűnésének köszönhetik.

rótt ítélet is enyhébb volt.¹²⁰ A hajadonok és házások paráznságának definiálása sem gond nélküli. Az eklézsiakövetők 1752-től 1762-ig vezetett listája szinte egybeesik az anyakönyvek megesett lányainak sorával, és csak két attól független eset van, tehát legfeljebb ketten nem szültek fattyút a paráznságért elítéltek között – de lehet, hogy csak az anyakönyvek pontatlanok – mindenesetre a paráznság vétke erősen kötődik a teherbeeséséhez is. Az eklézsiakövetés időpontjából is látszik,¹²¹ hogy az nem közvetlenül a szexuális kapcsolatból fakadt, mert az anyakönyvek keresztelési dátumaival való egyeztetés után látható, hogy az anyáknak 7-8 hónapos terhesen kellett vállalkozniuk a közösség megengesztelésére, tehát a látható jegyek döntöttek.

Ki kell még emelnünk két olyan tényezőt, amelyek a megesett és nem megesett személyek közötti távolságra nézve kínálkozik forrásul. Egyrészt a 19. század első felében olyan jelenséget tapasztalhatunk, amit addig egyáltalán nem: Berzétén már nemcsak berzétéiek szültek fattyakat. 1823-ban egy szalóci hajadon Kőrösön hozta világra utódját, 1827-ben pedig egy rozsnyói Berzétén. Utóbbi esetében egészen nyílt a megfogalmazás: „*Rozsnyai lakos, de szülni Berzétére jött.*” Van tehát egyfajta „turizmusa” a megesett lányoknak, ha az kicsiny volumenű is. A cél nyilvánvalóan az esemény elzárása az otthoni közösségtől.

Másrészt a fattyúk számára történő keresztiszülő választás stratégiájában a Rác Lajos-korszakban szintén elmozdulások tapasztalhatóak a 18. századi modellhez képest. Erre vonatkozó következtetéseinkről meg kell jegyeznünk, hogy felismerésükben az intuíció legalább akkora szerepet játszott, mint a tárgyszerű (nek gondolt) mérések. Ez abból fakad, hogy a változások igazolásához nemcsak a fattyút, hanem a törvényes gyermeket szülők keresztkoma-választási szokásait is fel kellene mérni, ami nyilvánvalóan külön tanulmányt igényel. Miben állnak tehát az elmozdulások? Az új modell nem követi a két archetípus egyikét sem, vagyis sem Molnár Mihályét, sem Marisét. Nincs szó tehát sem a törvényes szülötteknél jellemző módszerről, vagyis a falusi közösségbe integrálódott házaspár, illetve egymástól független férj és feleség választásáról, de nem is az a cél, hogy perifériális személyekkel kössenek valójában csak formális műrokonságot, helyesebben ez a két eljárási mód a 18. századi elterjedtségéhez mérten visszaszorul. A régi modell arra tört, hogy vagy a „normális”, tehát házasságban születettek jellemző sémák szerint cselekedjen, vagy – ha ez

¹²⁰ Az egész bekezdésre lásd BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. (1) számú anyakönyv. 1728–1773.; UNSzJKE CsKK 1920842. számú mikrofilm/3–4. – I. (2) és II. számú berzétéi anyakönyv. 1773–1819. 1820–1863.

¹²¹ BMREI II. számú jegyzőkönyv. Ecclesiát követett személyek jegyzéke.

nem sikerülhetett – az őt elítélő közösségtől és annak véleményétől próbálta távol tartani magát.

Ezzel szemben az új, helyesebben újonnan előtérbe kerülő elképzelés a falusi társadalom minél teljesebb megkímélését célozta az olyan fattyúkkal való érintkezésektől, amelyek a közösség nem deviáns tagjainak státusát veszélyeztethették, mégis kivétel nélkül olyanokat kívánt felkérni a műrokon szerepre, akik teljes jogú tagjai voltak vagy várhatóan tagjai lettek a közösségnek. Veszélyesnek pedig akkor tekinthetjük a fattyúkkal kötött komaságot, ha a szerepet felvállaló döntése nem előzetesen elnézett az adott személynek. Ilyen előzetes elnézést több társadalmi jellemző is kiválthat: az ifjak (legények és hajadonok) csoportjába tartozás,¹²² a fattyúval fennálló vérrokonság,¹²³ a falusi közösségen felülemelkedő tekintély (birtokosság, nemesség, lelkészi hivatal, oskolamesterség), illetve mindezek kombinációja. Alapja pedig vagy az ideiglenes kívülállás, az állandó felül tartózkodás a közösség irányítása révén vagy a faluközösségben lévő mikroközösségen (család) belüli társi viszony. Mindhárom valamilyen időben vagy térben korlátozott felmentéssel bír a falu rendre vonatkozó elképzelése alól a törvénytelen gyermekekkel való érintkezés lehetőségeire nézve, azért, hogy a közösség a rend valamilyen magasabb rangú szabályát (a paternalista segítségnyújtástól a családi összetartásig és végül addig, hogy minden gyermeknek legyen keresztszülője) megtarthassa. Ez a rendszer népszerű keresztszülőket eredményez¹²⁴ a házasságon kívül születések keresztszülői piacán, mivel immár nem a falu egésze felel meg a feladatra. Ez pedig azt hozza, hogy a 19. század első felére a sosem látottan megnövekedett számú fattyúkkal való műrokon kapcsolatteremtést kevesebben képesek ellátni, mint addig. Egyben a keresztkomaság társadalmi intézménye ilyenformán nem okoz súrlódásokat a közösség és a közösség által törvénytelen szerelmük miatt továbbra is elítéltek között, éppen amiatt, mert a korábbinál nagyobb távolságra kerültek egymástól.¹²⁵

¹²² Az ifjak keresztkomának választása azért nem igazán értelmezhető a baráti csoport választásaként, mert a néprajztudomány feltárta az asszonyi és lányi barátságai kapcsolatrendszer közötti mély, de hirtelen keletkező szakadékot, ami a megesett hajadonokat éppenséggel mindkettőből kizárta. – Lásd pl. VAJDA, 1988. 78.

¹²³ A fattyúk keresztszülői között szintén a rokonsági és baráti/ifjúi kör jelentőségét találta Kolozsnémán MORVAY, 1984. 290., de kialakulását a 20. századra teszi. Ugyanezt találta a 19. és 20. század fordulóján Kelenyén és Ipolyfödemesen, valamint adatközlést is végzett NMEA Kéziratgyűjtemény CSÁKY, 1988. 37–44.

¹²⁴ A kifejezés BENDA Gy., 2002. 5.-on.

¹²⁵ A keresztszülőkre vonatkozó anyakönyvi adatokra lásd BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. (1) számú anyakönyv. 1728–1773.; UNSzJKE CsKK 1920842. számú mikrofilm/3–4. – I. (2) és II. számú berzétei anyakönyv. 1773–1819. 1820–1863.

A házasságon kívüli születések berzétei értelmezésének történetében a minőségi jellemzők szerint is két nagyobb korszakot különíthetünk el. A már felhasznált kifejezésekkel élve: itt is találunk egy Bornemissza- és egy Rác-féle korszakot. A változást elképzelésünk szerint a törvénytelen születések mennyiségi növekedése váltja ki, ami válaszára készíti a falusi társadalmat. A szorongást kiváltó jelenség megtöbbszöröződésével ugyanis arányosan nőtt a kiváltott szorongás mértéke is. A kezdeti válasz, ami mintegy az átmenet időszakát képezi, a felelősségi viszonyok radikális átalakulása felé mutat, nevezetesen a férfiak felelős volta felé. Ez az innováció azonban nemcsak a férfiaknak nem volt érdeke, de egyben éppen a megvédeni szándékozottat, a falu belső rendjét, szorosabban véve az átörökítés rendjét is veszélyeztette volna (a törvényesség elvével párhuzamos törvényes öröklés elvére gondolunk). Ezért olyan technikákat kellett kidolgozni, amelyek növelték a megesezt nők (gyermekeikkel együtt) és a berzéteiek közötti távolságot a közösségen belül, ezzel a szorongás mértéke és a fattyak száma közötti egyenes arányosság megtörhetővé lett. Ugyanakkor az átörökítés rendje, tehát a törvényes gyermek széles értelemben vett öröklésének elve is megőrizhető maradt a törvénytelen gyermek és az őt szülő anya közvélemény általi meghurcolása útján, azaz a „fattyúproblematikához” való berzétei viszonyulás, a vétek súlyosságának megítélése és a megbüntetés mechanizmusa nem változott Bornemissza és Rác idősze között, leszámítva az átmeneti periódust.¹²⁶

IV. 3. Házasságon kívül született szavak, avagy a fattyúk útja a nyelvben

A következőkben úgy tűnhet, hogy dolgozatunknak egyfajta excursusa kapott helyet. Noha valóban kissé távolról látsunk indítani elemzésünket, mégis reméljük, hogy sikerül visszatérnünk végül a berzétei esethez. Ebben a fejezetben tulajdonképpen egy előmunkálatra vállalkozunk, ami ahhoz nélkülözhetetlen, hogy megértsünk két olyan szöveget, két olyan forrást, amit eddig elhanyagolni látszottunk. Természetesen a rigmusokra gondolunk. A megértésen itt csak részben értünk annyit: kibontani jelentését – meg kívánjuk érteni a rigmus kapcsán megnyilvánuló szándékát is. Felmerülhet persze a kérdés: miként segíthet ebben egy, a következőkben olvasható elemzés, miért nem a beszélők közvetlen megismerésére törekszünk, úgy mint eddig? Erre csak

¹²⁶ A vázolt képlet legnagyobb hibája – amellet, hogy támogatására inkább csak szórványos jeleink vannak –, hogy nem ad, és nem is adhat semmiféle magyarázatot arra, hogy vajon miért növekedett meg a törvénytelen születések aránya Berzétén vagy bárhol másutt.

meggyőződésünkkel válaszolhatunk, amit talán a következő sorok valamelyest alá is támasztanak: arról van szó ugyanis, hogy a nyelv saját jogán is felhasználható forrásként a történeti kutatás számára.¹²⁷ Itt tehát a törvénytelen születések nyelvi (még hozzá kizárólag a magyar nyelvben előforduló) megjelenésformáiról, elsősorban pedig ezek időben való változásairól, valamint a változásokban megnyilvánuló dinamikáról kívánunk néhány gondolatot lejegyezni, amelynek során egy szinonima csoport szavainak jelentésbeli változásában az általános jegyeket keressük.¹²⁸ Jelezzük, erről a pontról beszéltünk úgy előszavunkban, mint a nyelv társadalomtörténetének irányzatához való kapcsolódásról. Az előbbi iskolát (bár talán inkább pusztán kutatási irányról lehet beszélni) megalapozó, programadó írásában Peter Burke négy pontban adja meg ennek főbb kérdésvetéseit a szociolingvisztika problémáinak történeti adaptálásával.¹²⁹ Ebből a hamarosan olvasható sorok leginkább hármát kívánnak érinteni: a házasságon kívül születettek megnevezésének változásai mentén talán valamelyest megvilágíthatjuk azt, hogy miként alakítja a nyelvhasználat a jelenséget és értékelését (azaz a társadalmat), illetve a jelenség (azaz a társadalom) a nyelvhasználatot, valamint kimutatni reméljük a társadalmi különbségek egy lenyomatát (esetleg kialakítóját is), a nyelvi rétegződést is a tárgyalt fogalom megjelöléseire nézve.

Kísérletezésünket elsősorban a Magyar Történeti Szövegtár¹³⁰ (továbbiakban MTSz) világhálón elérhető keresőrendszerére alapítjuk,¹³¹ amelynek során a fent megnevezett fogalmakra vonatkozó kifejezések szándékunk szerint minél szélesebb körét óhajtjuk bevonni, néhány ott nem szereplő, de általam ismert szövegre való hivatkozást is segítségül hívva. A forráskörülményekből fakad axiómánk, amely az így nyerhető információk (leginkább statisztikai) bizonyosságára vonatkozik: a szövegtár anyagát és az azokat szerzők összetételét úgy fogjuk fel (a téma tárgyalhatóságának fenntartása érdekében), hogy az a minden-

¹²⁷ PORTER, 1991. 2.

¹²⁸ Nem hallgathatjuk el, hogy a tradicionális japán nyelvre vonatkozóan ugyanezt az elemzést HAYAMI, 1980. 397. teljes mértékig véghez viszi, igaz neki ehhez elegendő volt pusztán két mondat is. Az industrializáció előtti japánban ugyanis semmiféle megfelelője nincsen a fattyú és más rokonértelmű szavaknak, nem volt olyan kifejezés, mellyel elkülöníthetők lettek volna, noha – vagy inkább éppen amiatt, mert – széleskörű volt a nem házas felek általi gyereknevelés. A nem házasságból születettek nyelvi megkülönböztetése csak a Meidzsi reform után következett be statisztikai terminusként. – Akira Hayami e megjegyzésével foglalkozik még: LASLETT, 1980. 6.

¹²⁹ BURKE, 2002. 114–130.

¹³⁰ Más név alatt is megtaláltuk ugyanezen szövegtárat, mégpedig Nagyszótári Korpuszként.

¹³¹ <http://www.nyud.hu/hhc> (a továbbiakban az innen vett információkra külön nem hivatkozom).

kori magyarországi, magyar nyelven megnyilvánuló népességet megfelelőképpen reprezentálja (moha ebben valójában joggal kételkedhetünk). Csak annyi kikötést teszünk, hogy a reprezentatív jelleg csupán a társadalmi alapú nyelvi rétegződés legműveltebb, magát a köz előtti írásos megnyilvánulásban (is) kifejező csoporthoz köthető. További kikötésünk, hogy a vizsgálható időintervallum (egyelőre) az időben visszafelé haladva zárt, mert a szöveg-korpusz csak a 18. század végétől született műveket tartalmaz.

IV. 3. a. A vizsgált kifejezések és előtálalásuk gyakorisága, valamint ideje

Első lépésben a szóban forgó jelenséget leíró szóhasználat ismertetésére teszünk kísérletet.¹³² A *Magyar szinonimaszótár* a következő rokon értelmű szavakat adja meg a törvénytelen gyerek megfelelőjeként: *házasságon kívüli gyerek, természetes gyerek, naturális gyerek, fattyú, zabigyerek, kakukkfióka*.¹³³ Balázs Kovács Sándornak a témánkhöz kapcsolódó néprajzi szakirodalomban folytatott gyűjtésére támaszkodva még jónéhány, főként tájnyelvi alakot felsorolhatunk: *törvénytelen ágyból született, tisztátalan ágyból származott, parázna ágyból született, bizonytalan atyától született, megesett lány gyermeke, fajtalan ágyból született kölök, orozva kött györök, szerzett gyermek, kapott gyerek, szemétön szödött györök, gazon kapott, potyagyerek*,¹³⁴ *zabonnőtt, égálji gyerek, balkézről lett, kénytelenségből lett gyerek*.¹³⁵ További, hasonló értelmezést megengedő alakok gyanánt számba vehetjük a következőket is: *kakukktojás, kakukkfióka, orozva kelt, korcs, ebfaj, basztard, bitang, kölyök, vörönty*,¹³⁶ illetve *fatyko, hadigyörök*,¹³⁷ a modern demográfiában pedig (megfordítva a megszokott elnevezést) *nem törvényes szülött*,¹³⁸ valamint a talán csak a tudósi nyelv színesítését szolgáló *illegitim születésű*.¹³⁹ Sajátos színfoltját képezik a szinonimák halmazának a csángó megfelelőik. A néprajzi gyűjtés a következő alakokat tárta fel a 20. században: erősen elterjedt a már jelzett *bitang*, de megtalálható a román hatásra született vagy egyenesen abból fordított *virág-*

¹³² A házasságon kívüli születést tárgyaló néprajzi tanulmányoknak majd mindegyike szükségét érzi a megnevezések számbavételének, mégis minden esetben elmarad a szóhasználat elemzése.

¹³³ O. NAGY-RUZSICZKY, 1991.⁵ 403.

¹³⁴ BALÁZS KOVÁCS, 2000. 266–267.

¹³⁵ VAJDA, 1995. 192.

¹³⁶ KISS, 1999. 243.

¹³⁷ ORTUTAY, 1982. 608. – Az előbbi megnevezések némelyikére lásd még TÁRKÁNY SZŰCS, 1981. 141.; VAJDA, 1988. 81.

¹³⁸ KAMARÁS, 1998. 17.

¹³⁹ ÁJUS-HENYE, 1992. 72.

gyermek, virágból csánt gyermek, virágból való buba, burjángyermek, burjánban csánt (vagy lett) gyermek, burján buba.¹⁴⁰ Itt kell nyilvánvalóvá tennünk, hogy vizsgáljunk terepe a magyar nyelv, ám annak egységét nem nyelvtani egybetartozás értelemben gondoljuk el, hanem egy egymással állandó és szoros kapcsolatban álló csoport közös és közösen változtatott (persze nem különbözőségek nélküli) produktumaként. Vizsgálatunkba így – fizikai elzártáguk miatt – a csángók törvénytelen gyermekekre vonatkozó megnevezéseit nem vonhattuk be.¹⁴¹ Mi a felsoroltakat korántsem lefedő, sem a felsoroltak által teljesen lefedett hat olyan kifejezés előfordulásait vizsgáltuk meg a szövegtárban, amelyek egyrészt esetleg csak kapcsolatba hozhatók a törvénytelen születések problémakörével, vagyis vagy magára a születésre, fogadásra, illetve az ily módon született utódra utalnak (ugyanakkor azokat az előfordulásokat is számba vettük, amelyek csak hangalakjukban utalnak az említettekre, értelmük nem azonos azokkal, vagyis általában szóösszetételekről, jelzős szerkezetekről van szó), másrészt az utókor szemével egyfajta fősodorvonalat képeznek, nem tájnyelvi alakok, hanem olyanok, amelyek használatára adott időben a fenti értelemben felfogott magyar nyelv mindahány alakítójának (tehát a történelmi Magyarországon mindenkinek, aki beszélt magyarul) lehetősége volt. A vizsgált kifejezések a következők: törvénytelen gyerek (vagy gyermek), törvénytelen születés, zabi gyerek (vagy zabigyerek), szerelemgyerek, fattyú, házasságon kívüli gyermek.

Ezek előfordulási gyakoriságában igen jelentős eltérések figyelhetők meg. Az előfordulások száma szerint csökkenő sorba rendezve a kifejezéseket a következő képet kapjuk:

Fattyú	147
Törvénytelen gyerek	30
Zabigyerek	14
Törvénytelen születés	6
Házasságon kívüli gyerek	5
Szerelemgyerek	4

Első látásra a fattyú szó alkalmazása a 18. század végétől a 20. század végéig terjedő irodalmi nyelvben túlnyomónak nevezhető. Elhagyhatatlan – történelmi

¹⁴⁰ ERŐSS–HALÁSZ, 2002. 338–339.

¹⁴¹ A jövőben azonban fontos szerepe lehetne az alább olvashatóknak a csángó magyarok szóhasználatában történő végigvezetésének, hiszen ez felfogható lenne eredményeink kontrolljaként, mivel az összehasonlításra lehetőséget ad a nyelvnek mint nyelvtani rendszernek az egybeesése, ami nemzetközi komparációban nem adott.

jellegű vizsgálatról lévén szó – a kifejezések idősorba rendezése, mégpedig ezt elsőként legkorábbi előfordulásuk alapján tettük meg:

Fattyú	1782
Törvénytelen születés	1873
Zabigyerek	1879
Törvénytelen gyermek	1894
Szerelemgyerek	1943
Házasságon kívüli gyerek	1957

Némileg meglepő a két sorrendben a kifejezések hasonló elrendeződése, azaz a korábban felbukkanó szavak és fordulatok gyakoribb előfordulása. Ennek magyarázatául a szövegek időrendben és témákban nem arányos kiválogatása – gondolatmenetünk hitelét védendő céllal – nem játszhat szerepet, mivel korábban jeleztük, hogy a vizsgálódás előfeltétele volt a szövegtár reprezentativitásának elfogadása. Ilyenformán csak az a megoldás kínálkozik, hogy vagy azt gondoljuk, hogy a történelemben visszafelé haladva a törvénytelen születéshez kapcsolódó kifejezések használata nőttön-nő, vagy arról van szó, hogy a korábban kialakult megnevezés nem vészett ki később sem a nyelvből, így egyszerűen sokkal több ideje maradt a szövegekben való előfordulásra. Ennek eldöntéséhez a (szövegtár szerinti) utolsó előfordulások áttekintése adhat fogódzót:

Házasságon kívüli gyermek	1981
Szerelemgyerek	1986
Fattyú	1990
Törvénytelen születés	1990
Törvénytelen gyermek	1992
Zabigyerek	1992

Látható, hogy voltaképpen lehetetlen az utolsó előkerülés alapján sorrendet felállítani, hiszen lényegében mindahány kifejezés fennmaradt napjaink irodalmi nyelvhasználatában is, ezért inkább az utóbbi feloldás mellett tehetjük le a garast, tehát a gyakoribb előfordulás oka általában a korai megjelenés és a hosszú fennmaradás együttes hozadéka.

Mindez azért igazán lényeges, mert azt mutatja meg, hogy a kifejezések nem egymást időben váltó, de nem is mindörökké létezett eszközök, ám – véleményem szerint – mégsem beszélhetünk teljes káoszról, sem kisebbfajta rendezetlenségről a tekintetben, hogy mikor melyik forma használtatott. Amennyi-

ben ugyanis visszatekintünk az első előfordulások alapján rendszerezett sorra, akkor talán sokakban és nem jogosulatlanul felöltik, hogy a fattyútól a házasságon kívüli gyermekig tartó folyamat, nemcsak a két vég(?)állomást, de a köztes megállókat is figyelembe véve, egyfajta finomodási (esetleg finomkodási), civilizálódási tendenciát jelez. Nagy kérdés, hogy mi áll ezen változás mögött: vajon a jelenség elfogadottságának növekedte okozza-e a változást, avagy éppen ellenkezőleg, az elutasítás olyan mértékű, hogy az elutasított személyre utaló szó ki nem mondhatóvá válik. Egyáltalán ez a tendencia nemcsak a mai ember szemszögéből adódik-e, nem arról van-e csupán szó, hogy az ő (mi) és a szavakat a múlt adott pillanatában kimondók ezt merőben másként látták? A következőkben ezen kérdések megválaszolására teszek kísérletet az egyes kifejezések hol részletezőbb, hol összefoglalóbb kifejtésével, valamint a „prefattyú”, azaz a MTSz-ban szereplő korszak előtti időszak bemutatásával.

IV. 3. b. A fattyak megnevezésének időbeni folyamata

A MTSz anyaga szerint a fattyú szó a legrégebbi alak a törvénytelen úton fogant leszármazott megnevezésére. Van azonban egy furcsaság ebben a korai időszakban, 1782-től 1805-ig, ugyanis az összesen 147 előfordulásból 39 – tehát időbeni egyenlő eloszlás esetére várt értéknél jóval nagyobb hányad – esik ekkorra. Az érdekes valójában az, hogy ennek ellenére a közel 40 szövegrész egyike sem használja a fattyú szót törvénytelen gyermek értelemben. A szó általában jelzői funkciót lát el, vagy szóösszetételekben szerepel. Leggyakoribb és legkorábbi alkalmazója az orvostudomány (pl. fattyú szakadásos daganat, fattyú nehézkesség, fattyú erőltetés, fattyú-tüdő-gyuladás [sic!]). Talán éppen az orvosi nyelvből átvéve alkalmazta ekkortájt Mátyási József verseiben immár a társadalomra ugyanezen képletet, azaz, az emberi test – társadalmi felépítmény analógiára alapozva, a test valamely részének, jelenségének fattyú, tehát nem igazi, hitvány voltára utal, amikor is így szól: „Senkinek sem szabad abban lenni restnek, / Ha nem fattyú tagja a polgári testnek.” Megtalálható a vizsgált szó a funkciótlan káromkodás szalonképes kifejezőjeként is („Fattyúk ilyen-atták.”), de igen gyakori mezőgazdasági szakszó gyanánt is (pl. fattyúvenyige, amit tsenevész venyigeként magyaráznak),¹⁴² vagy a természettudomány terminológiájában (pl. fattyú-ón). Összefoglalva több tudományos és szépirodalmi fordulat alkalmazza a szót nem valódi, nem igazi, tökéletlen, hitvány, álsá-

¹⁴² Ezt a használatot fattyúvesszőként Pápai Páriz Ferenc Bod Péter által kiegészített 1767-es kiadású magyar–latin szótára is közli (PÁPAI PÁRIZ, 1767. 81.).

gos, hiányos értelemben,¹⁴³ csak éppen a legszorosabb jelentésének alkalmazása marad el. Ilyenformán azt látjuk, hogy a megnevezés mondhatni „jelentésárnyalatbeli érintkezésem” alapuló metonímiaszerűségként alakult ki, amelynek során a fattyú szóhoz kapcsolt – mint láthatjuk – kivétel nélkül negatív konnotációk keltek életre.¹⁴⁴ Mindaddig tartott ez, amíg Budai Ferenc 1805-ben kiadott históriájában Hunyadi János bizonytalannak vélt származása során ki nem mondja, hogy egyesek fattyú gyermeknek tartották, amit a szöveg meg is magyaráz: „nem törvényes ágyból származó” – vagyis egy irodalmi szöveg „végre” legeredetibb és legkonkrétabb értelmében használta a szót.

Hogyan lehetséges ehhez a lappangó szóhasználathoz hozzáilleszteni az 1782 előtti korszak nyelvhasználatát és a többi vizsgált szinonima alkalmazását? Ennek magyarázatához néhány, a fattyú szó szemantikai változásaira vonatkozó, valljuk meg, inkább véletlenszerűen, mintsem szisztematikusan feltárt adatot kívánok felhozni, majd legvégül eljutni a törvénytelen születésre vonatkozó szavak használatának logikájáig.

Az okleveles gyakorlatban a törvénytelen születésre megtalált egyetlen magyar nyelvű kifejezés éppen a fattyú, amely a középkorban (legalábbis általunk ismert módon) hat esetben fordult elő a 14. századtól kezdve, általában valamilyen névalak részeként.¹⁴⁵ Más korabeli, magyarul fennmaradt rokonértelmű megnevezést a szótárirodalom alapján nem leltünk, tehát gyaníthatóan a legrégebbi szavunk ez a törvénytelen gyermek jelölésére, de az is látszik, hogy a középkorban nem létezett a szó leírhatatlanságának szabálya. Hasonló értelmű adattal bírunk a 16. század végéről is, mert a Károli-féle bibliafordítás így adja meg Pál zsidóknak írott levelének egy részletét: „*Hogy ha dorgálás nélkül valók vattok, melybe mindenek részesek, bizonyára fattyak¹⁴⁶ vattok és nem fiak.*”¹⁴⁷ Ugyancsak a 16. századból való, de már a folyamatban előremutató jellegűnek minősíthető egy Balassi strófa első sora: „*De hitit ugyan nem állja, frigyét ez fattyú*

¹⁴³ A szótárirodalmat követve az ilyen jelentésű használat első esetét 1577 körülre kell tennünk (BENKŐ, 1967. 853.).

¹⁴⁴ Az MTSz-ben szereplő ide vonatkozó idézeteket kiegészíteném még eggyel, még hozzá Verseghy Ferenc 1804-ben megjelent Rikóti Mátyásából (VERSEGHY-FÖLDI-FAZEKAS, 1989. 389.): „...pávaskodnak köztök az asszony-dandárok, / fejekenn ragyogván a fattyú boglárok.”

¹⁴⁵ SZAMOTA-ZOLNAI, 1902–06. 219; BENKŐ, 1967. 853.

¹⁴⁶ A modern, akár a Károli- (lásd a Magyar Biblia Társulat 1996-os kiadását), akár a Káldi-féle (lásd a Szent Jeromos Bibliatársulat 1999-es kiadását) fordításon alapuló változat (talán nem véletlenül) fattyú helyett korcsot használ.

¹⁴⁷ Zsid. 12, 8. – A szöveghely előzménye (Zsid. 12, 6.): „Mert a kit szeret az Úr megdorgálja, megostoroz pedig mindent a kit fiává fogad.”

*felbontja.*¹⁴⁸ Az újítás abban rejlik, hogy Cupidót (róla van ugyanis szó) a fattyú szó – úgy érzem – nemcsak mint szorosán vett törvénytelen gyereket jelöli (noha Venus és Mars gyermekeként ez is megengedhető), hanem mintegy szitokszó is tevékenységére vonatkozólag, ezen jelentés pedig hidat képez a korábban vázolt „nem igazi” értelmezés irányába. A 18. századból is több példát ismerünk a szó alkalmazására, de ezek a köznapi nyelv területét képezik,¹⁴⁹ kivéve egy szépirodalmi példát, mégpedig az ún. Rákóczi-eposzt az 1670-es évek környékéről. Ez a mű még mindig a lehető legeredetibb jelentést alkalmazza, tehát a konkrétan így jellemezhető személyre vonatkoztatja a fattyúságot, amit a fiúi (értsd: édesgyermeki) szereppel állít ellentétbe az alkotó.¹⁵⁰

Egészen mást tapasztalhatunk, ha a 18. század második felére tekintünk, amely korból jómagam nem tudtam olyan, a magas műveltség gyarapításának céljával megalkotott textust fellelni, amely egyenesen kimondaná a fattyú szót annak eredendő jelentésében. Érdemes lehet az erdélyi Rettegi György, azaz egy református visszaemlékező szavait idézni az 1773. esztendőről, ezen belül is Nyárádi Imre halála körülményeinek leírásakor:

„Kinek is halálát így beszélik, hogy megbetegedvén [ti. gyermekágyba kerülvén – B. D.] a felesége, lett egy fia. Volt-é, nem volt-é valami gyanúja a feleségéhez, nem tudják, de kétségkívül lenni kellett valami kevés[nek], mert midőn a felesége tudakozódott volna a gyermek keresztelése napjáról, Nyárádi mintegy tréfaképpen (mivel különben igen tréfás ember volt) azt mondotta volna, hogy ő nem keresztelteti, hanem kereszteltesse meg az, aki csinálta.”¹⁵¹

Maga a jelenség körülíratik, de ki nem mondatik¹⁵² a közönség elé szánt emlékiratban, azaz az 1805-ös időpont adódik a fattyú szó törvénytelen gyermek értelemben való újrafelbukkanásához a 17. századig kimutatott hasonló használat után. A fattyú közvetlen értelmű használatának elhagyásának kezdetére 1736-ból Apor Pétertől nyerhetünk adatot. A *Metamorphosis Transylvaniae*ban

¹⁴⁸ BALASSI, 1961. 58.

¹⁴⁹ SZABÓ T., 1982. 733–735.

¹⁵⁰ N. N. [KORNIS?], 1988. 93.

¹⁵¹ RETTEGI, 1970. 298.

¹⁵² Érdekes, hogy a szintén a 18. században, de immár latinul író Bél Mátyásnál két ízben is sikerült nagyon hasonló körülírást lelnünk a törvénytelen kapcsolatra és gyermekre (BÉL, 1984. 464.; BÉL, 1989. 40–41.). Ez arra mutatna, hogy a magyar és a magyarországi latin szótárának formálódásában lehetett bizonyos párhuzamosság, ám később még utalunk arra, hogy inkább ellentett utak befutásáról lehet szó ebben az esetben, ami persze szintén megenged olyan metszéspontokat, ahol hasonló viszonyokat találunk.

Erdély generálásának házasságon kívül született gyermekéről esik szó. Állapotának megjelölésére Apor nem használja a fattyú szót, de a körülírást sem alkalmazza, ehelyett a legegyszerűbb módon kerüli meg a problémát: a magyar nyelvű szövegben nem magyar kifejezést használ, a tanácsúr „*illegitimus fiáról*” tesz említést. Másutt arról értesülünk, „*hogy egy fattyazó kurva vala Tarján.*”¹⁵³ Apor szóhasználata – úgy tűnik – a presztízshierarchia által determinált: a tanácsúr törvénytelen gyermekeire nem merészkedett már használni a fattyú kifejezést (bár még nem is írta körül), a kéjnövel szemben azonban nagyon is megengedte magának. Apor Péter tehát egy pillanatra talán engedelmeskedett az általa mélységesen megvetett „náj módinak”.

IV. 3. c. A többi házasságon kívül születettre vonatkozó kifejezés

Le kell szögeznünk, hogy a fattyú szóhoz hasonlóan részletező elemzést nem adhatunk a nagyságrenddel kisebb számú előfordulások miatt és külön adatgyűjtésünk hiányában a többi kifejezésre vonatkozóan, mégis lejegyeznénk néhány még az ezt megelőzőeknél is bizonytalanabb, egyben kevésbé releváns, de a végső következtetéseinkhez – reményeink szerint – mégis segédanyagot nyújtó gondolatot a házasságon kívüli gyermekek későbbi szerepéről a szóhasználatban.

Adataink, tehát az MTSz szerint az időben a fattyút követő, magukra a gyermekekre vonatkozó szó a zabigyerek 1879-es dátummal, noha a nyelvtörténet korábbi (1855: zabi gyermekként) és jóval korábbi (1590: zab gyermekként) előfordulását is ismeri,¹⁵⁴ de ezeket a korai előfordulásokat előzetes feltételezésünk – tehát az MTSz reprezentativitása a magaskultúra szóhasználatára nézve – az irodalmi szövegek körén kívülre helyezi. A szó irodalmi alkalmazásában megfigyelhető egy helyesírási változás, mert 1922-ben találkozunk először zabigyerekkel, a zabi gyerek vagy zabi-gyerek írásmód helyében. Amennyiben ezt a szót is a fattyú mintájára a letűnés – lappangás – újrafeltűnés folyamatban kívánjuk elhelyezni, akkor a szóhasználat fennmaradásának végpontját a 20. század 40-es éveire tehetjük (5 előfordulás eddig), míg az ismételt megjelenést a 70-es, illetve 80-as évek fordulójára (9 előfordulás ekkortól). A törvénytelen gyermek megnevezés az MTSz alapján nem előzmény nélküli, mert a világra jövetel processzusát jelölő törvénytelen születés fordulatból adódik, ezért a kifejezést tekinthetjük a zabigyerek ilyenképpen létrejött finomításának. Mindkét kifejezés előfordulásai viszonylag egyenletesen oszlanak meg az 1980-as évekig,

¹⁵³ APOR, 1987. 42., 125.

¹⁵⁴ BENKŐ, 1976. 1181.

így azt gondoljuk a letűnés időszaka ez esetben vagy még nem indult meg, vagy éppen napjaink terméke.

Ezen letűnés keltette hullám „nyertesei” lehetnek a szerelemgyerek, illetve házasságon kívüli gyermek alakok, amelyek első megjelenése egyaránt nagyjából a 20. század közepére vezethető vissza. Előfordulásaik száma rendkívül alacsony, ám ezen kis esetszám (összesen 9) nagy hányada a század körülbelül utolsó negyedére tehető (7 eset). A „szerelemgyerekek” emellett – úgy tetszik – szigorúan elválnak a „házasságon kívül született gyermekektől”, hiszen előbbi minden esetben a szépirodalomban, vagy abból való szó szerinti idézésnél kerül elő, miközben utóbbi csak és kizárólag tudományos, vagy legalább tudományos szándékkal írott szövegben található meg. Ma tehát a szépirodalomban – legalábbis az MTSz alapján – egy kifejezetten pozitív értékítéletet hordozó szóval, azaz a szerelemmel alkotott összetétellel jelölik a törvénytelen utódokat, míg a tudományos nyelvezet egy mondhatni „agyonbonyolított”, mindenféle értékítélettől mentesíteni kívánt kifejezést alkalmaz (persze mi is sokszor ezt tesszük). Mégsem lehet azt mondani, hogy ettől a fattyak ne maradtak volna a szövegekben ugyanolyan fattyak mint korábban, tehát a társadalmi jelenség továbbra is problémaként jelentkezik ebben a kontextusban is. Erről afféle „szövegföldrajzi” megfigyelések árulkodnak, ugyanis amikor a házasságon kívül születettekről szerzőink már hosszasan írtak és kimerítették nyelvi eszköztárukat tárgyuk megnevezésére nézve, akkor kerülnek terítékre a régen használatos megjelölések, ezek jelentésének teljessége (szoros összefüggésben stílusértékkel) azonban éppen vállalhatatlan a tudományos textusban keletkezésének idején, így a szó idézőjelbe kerül.¹⁵⁵ Utóbbi gondolatnak látványos, de egy for-

¹⁵⁵ Ezt teszi NMEA Kéziratgyűjtemény CSÁKY, 1988. 45. a fattyú, ERŐSS–HALÁSZ, 2002. 339. pedig a törvénytelen gyermek kifejezéssel. – Ugyanennek sokkal korábbi példája Széchenyi István tollából, a döblingi évekből való, aki szintén idézőjelbe teszi a fattyú szót. Szövegét azonban nemcsak ezért közöljük, hanem azért is, mert fontos gondolatokat közöl a törvénytelen gyerek pszichológiai berendezkedéséről élő elképzelésekről, valamint – úgy hiszem – pontos megfogalmazását adja az irodalom fattyúképének. Az idézet tehát Széchenyi *Önismeretéből* (SZÉCHENYI, 1993. 7890. rekord.): *„Szinle minden kivétel nélkül valami rut, minden kigondolható nyavalyákkal megrakott, vajmi szerencsétlen emberi collectio, mely bizonyosan legnagyobb undorodást okozna, ha nem volna olyannyira szána-kozásra méltó, s melynek nem egy exemplája, ha megtudja, hogy „fattyú”, kinek sem hazája, sem atyja, de még csak neve sincs, és ki a sok asszony és férfitu dajka közt egy híssé „gondolkozni” is bátorodik, kétségtelenül átkozni fogja azon majomszeretetet, melyhez képest őt ily átkozott existenciára felápolák, holott mint hisded, ha a természeti provisionak hagyják át, néhány napos korában minden fájdalom nélkül szenderedett volna el. Honnét aztán nem szeretet, nem háladat, de egyedül gyűlölet és boszu inspirálja gondolatait, tetteit, ha erős; vagy akaratlan kutyaához illő hízelgés és hűség saturálja minden csepp véréit és nedvét, ha gyenge.”*

dításból vett, ezért bizonytalan mértékben a fordító vagy a szerző leleményének betudható, egyszerre a leírt hatás alatt álló és azt megfordításával kigúnyoló (lásd az idézőjel elhelyezését) példája a következő idézet: „... *AF szeretné, ha minden fattyú („szerelemgyerek”) [kiemelés tőlem – B. D.] egyesbe jönne...*”¹⁵⁶

IV. 3. d. A kifejezések változásának dinamikája

Ezen alpontot összefoglalásnak szánjuk, amelyben a témánkhöz kapcsolódó szóhasználat történetének általunk feltárt – feltételezett logikáját kívánjuk kifejezni, egyben kísérletet téve a kérdéskör társadalomtörténeti relevanciájának megfogalmazására.

A megjelölés ősalapja, azaz maga a fattyú szó az első évszázadokat tekintve vélhetően egyeduralkodóként jelent meg hosszú évszázadokon keresztül, de legalábbis a 17. század végéig. A 18. századra érzékelhető a tárgyalandó fejlődés vagy inkább átalakulás a szóhasználatban. Ekkor az irodalmi nyelvezetben áll be változás, hiszen utóbbiban a fattyú, majd az újabb és újabb éppen aktuális kifejezés egy idő múltán rendre felcseréltetik egy stílusértékében egyre finomodó, illetve finomabbnak észlelt megnevezésre, noha a lecserélt alak is előtalálható a továbbiakban egy bizonyos lappangási periódus (tehát kizárólag nem házasságon kívül született gyermek értelmű, leginkább szóösszetételekben történő használat) után. A lecserélő kifejezés pedig változatlanul folytatja a korábbi gyakorlatot, vagyis előbb vagy utóbb ez is felváltatik. Az irodalmi nyelvben a folyamatot – a dolgozat során felmutatott összes változáshoz hasonlatosan – a végső soron demográfiai jelenség morális eseményként való értelmezése mozgatja, mert amennyiben végigtekintünk a hivatkozott bármely idézeten, avagy az MTSz jónéhány találatán, egyértelművé lesz, hogy minden szerző erkölcsileg problematikusnak ítéli a házasságon kívüli születés tényét. Mindez pedig független attól, hogy ezért a szerző az anyát, az apát, a családot vagy akár éppen a rosszalló külvilágot¹⁵⁷ hibáztatja, illetve attól is, hogy milyen mértékű problémát lát benne. Ezen súlyos ítéletek mögött azt a tételt véljük felfedezni, amelyet dolgozatunk elején axiómaként kötöttünk ki, vagyis azt, hogy a házasságon kívül született utód mind születésének körülményeivel, mind személyének létezésével normaszegést „követ el”. A veszélyérzet létezésének időtlen valóságosságát a régmúltban már többször is bemutattuk dolgozatunk során, azt azonban, hogy a törvénytelen születéshez máig kötődik ugyan-ezen erős aggodalom, egy modern szövegre történő hivatkozással illusztrálnám,

¹⁵⁶ BEY, 2001. 84.

¹⁵⁷ Jó példa utóbbira NÁDAS, 1986. 197.-on olvasható szövegrészlet.

amelyre ugyancsak az MTSz hívta fel figyelmemet. Szent-Györgyi Albert a penicillin és a fogamzásgátló tabletták megjelenésének következményeiről így írt 1983-ban megjelent kötetében: „*Úgy látszik, régi erkölcsünk alapján a terhességtől és a nemi betegségektől való félelem állott, lévén az erkölcsök a társadalmi létet lehetővé tevő előírások. Egy nemi betegségekkel és törvénytelen gyermekekkel terhelt társadalom nem lehetett volna szilárd [kiemelés tőlem – B. D.J.]*”¹⁵⁸

Mit okoz ez az „aggodalmi állandó” a nyelvben? A szóban forgó nyelvi változásnak mint finomodásnak a tézisének sikerült talán megdöntenünk, az csak optikai csalódás a múltra tekintve. Az éppen a saját kora előtt használt formulát (ez ma nagyjából a törvénytelen gyerek alak) mindenki otrombának érezte, így – mivel finomodásról nincs szó – meggondolatlanság lenne a megfigyelt nyelvi folyamatot a probléma fokozatos kisebbedésével elkendőzni. A kiváltók a dolgozatunkban főszerepet játszó konstans, illetve a belőle fakadó szorongás, még pontosabban a szorongás csökkentésének a szándéka. A permanens félelem a megfelelő kifejezést tabuvá alakítja, így a kimondhatatlanná váló¹⁵⁹ szót másik váltja,¹⁶⁰ vagy a szorongás oly erős, hogy a tabuvá alakítás túl korán megtörténik és egyfajta „kifejezés nélküli” állapot keletkezik, ilyen esetben körülíró formulák keletkeznek akár hosszabb időre is, a szorongást keltő hangalak pedig új jelentésekhez kapcsolódik és átkerül egészen más területek szóhasználatába, példának okán a tudományosság nyelvébe. Az adott helyzetben a társadalmi szereplőkben, azaz tulajdonképpen a könyvek íróiban, megint csak kevesebb aggodalmat keltő megjelölésre alakul ki igény, amelyből fakadóan megszülető új gyakorlat egyben a kifinomult modor részévé válik, így az utókor számára az előzőnél kevésbé súlyos ítéletet tartalmazónak tűnik, idővel az új fordulattal szemben is kialakul az averzió, az szintén tabuvá alakul, megint új szó jelenik meg. Ezzel egyidőben az „első generációs” alak a más területeken történő használat által (legalábbis részben) megmenekül a korábban hozzá kapcsolódó félelemtől – noha a jelentéséhez kapcsolt negatív mellékértelmek fennmaradnak – így újra elnyeri a helyét a nyelvhasználatban házasságon kívül született gyermek értelemben. A spirál pedig a jelenhez közelítve folytatódik egyre kisebb köröket megtéve, tehát (tekintsünk csak a fentebb közölt második kis táblázatunkra) egyre gyorsuló ütemben.

¹⁵⁸ SZENT-GYÖRGYI, 1983. 265–266.

¹⁵⁹ A kimondhatatlanság konkrét példája lehet a már említett fattyú-korcs csere a bibliafordításokban, de Balassinál is – tehát egy eleve nem fordítandó, hanem csak híven közlendő szövegnél – a fattyú szót a költő 20. század eleji kiadója illendőbb kifejezéssel váltotta fel a verstani szabályokkal is dacolva: <http://w3.enternet.hu/bkiado/balassi.htm>.

¹⁶⁰ Persze ezt a váltást nem szigorúan egymást követőnek, hanem időben egymást szinte bizonyosan átfedőnek képzeljük el.

Máshogy fogalmazva: adott egy szócsoporthoz, amelynek tagjai három dologgal rendelkeznek: közös elsődleges jelentéssel, eltérő hangalakokkal, végül újra csak közös, a jelentés társadalmi értelmezéséből fakadó, tehát a jelentéstől és nem a hangalaktól elválaszthatatlan konnotációval. A konnotáció szorongást kelt, ezért a jelentéstől való elszakítására lenne szükség, a nyelv alakítóinak azonban csak a hangalak megváltoztatására van kompetenciája, mert a mellékértelem és a jelentés elválasztása a társadalom által elgondolt erkölcsi rendnek a felbomlását eredményezné. Így az újabb és újabb hangalakok csak időleges nyugalmat engednek, az általuk jelölt jelentés és konnotáció összekapcsolódása fokozatosan ismét elviselhetetlenné lesz, azaz az egyes hangalak történetében is feltételezhető egy hullámmozgással leírható változás. A „fattyú-problematika” esetében a társadalom folytonosan alakítja a nyelvet. Annak alakulását megrajzolva egy értelmezési bázist kaptunk, azt a spirált, amelybe ha bizonyos kútfőket, szövegeket (pl. rigmusainkat) elhelyezünk, lehetővé válik értelmezésük, egyben – paradox módon – ahhoz is közelebb jutunk, hogy a nyelvhasználat miként alakította vagy kívánta alakítani a társadalmat.¹⁶¹

IV. 3. e. A házasságon kívül született szavak Berzétén

Emlékeztetnünk kell rá, hogy a vázolt folyamatot az irodalminak nevezett nyelvre nézve ismertük fel, a magyar nyelvet átfogó úgymond magaskultúra hordozóinak tetteiről és kényszereiről számolhattunk be. A mi esetünk léptéke azonban más, ezért vizsgálatunk számára is adekvát léptéket kell választanunk, tehát a nyelvi folyamat Berzétén belüli lefolyását kell megragadnunk, forrásunk – azaz a rigmusok – csak ott válik értelmezhetővé. Nincs más hátra, a jelen dolgozatban már számos alkalommal kisajtolt anyakönyvekben kell áttekintenünk a házasságon kívüli gyermekekre vonatkozó szóhasználatot. Nyilvánvaló, hogy direkt módon a lelkészek nevezékτανát deríthetjük csak fel, illetve hogy az esetlegesen kivesző alakok nyelvbe való visszatérését nem figyelhetjük meg, ilyenek alkalmazására a hivatalos jellegű iratok esetén aligha van mód.

Az anyakönyvek törvénytelen szülöttjeit 1728-tól tehát a következőképpen nevezik meg a lelkészek, ha anyjuk nem özvegy.¹⁶²

¹⁶¹ Eretnek jellege miatt csak lábjegyzetben merem megjegyezni (remélve: az olvasó figyelmét elkerüli), hogy érdemes lenne talán elgondolkodni akár a házasságon kívüli születések számának esetleges függéséről a szóhasználatbeli változás éppen érvényes lépéscsőfokától. Annak hullámmozgása talán ehhez is köthető.

¹⁶² Ugyanis, mint korábban már szóltunk róla az özvegyek esetében előfordul, hogy nincs semmilyen feltűnő megjelölés. – Az adatsor forrása: BMREI II. jegyzőkönyv. I. (1)

1728–1759	Fattyú
1760	Törvényes férj nélkül született
1761–1762	[Csak az anya megadva hajadonként]
1768	Idő előtt született gyanús
1774–1786	Fattyú
1787–1803	Tisztátalan ágyból született
1808–1847	Törvénytelen ágyból született/való/származott
1830	Fattyú (1 eset)
1833	[Csak az anya megadva] (2 eset)
1844	Törvénytelen fiú (1 eset)
1847	Törvénytelen lány (1 eset)

Az első ami szemünkbe tűnik az, hogy előző gondolatmenetünk nem mutatkozik tökéletes meggondolatlanságnak: a fattyúk némenklatúrája itt is időben változó, sőt a változások egyfelől nem tűnnek teljesen rendszertelennek, másfelől az egész nyelvnél megfigyeltől teljesen elütőnek. Három alapköve látszik a sorozatnak: eleinte a fattyúk, majd a tisztátalan, végül a törvénytelen ágyból származók. A fattyú az 1760-as évekig töretlenül tartja pozícióit, ekkortól azonban (egy évtizeden keresztül) elbizonytalanodás észlelhető használatában. A helyette felmerülő új megnevezések igen érdekesek. Részint azért, mert ad hoc jellegűeknek tűnnek, használatuk egy-két esetre korlátozódik, aztán nyomtalanul kivesznek (leszámítva a tulajdonképpeni meg nem nevezést, ami jóval később rövid időre visszatér), részint pedig azért, mert rendkívül erős a hasonlatosság az 1760-as évek berzétei út-, vagy inkább szókeresése a magyar nyelv 18. századi, kifejezés nélküli, ezzel párhuzamosan pedig a tudományos nyelvben lappangó szóhasználatával. A különbség annyiban áll, hogy falunk lelki tanítói nem engedhették meg maguknak a kor szerzőinél fellelt terjengős körülírásokat az anyakönyvek tömör bejegyzéseiben, nekik rövidebb (de talán az írókénál is körülményesebb) körülírásokat kellett használniuk. A fattyú szó megkerülésének ravasz, éppen ezért legsikerültebb esetét is megeljük, azt, hogy csupán az anyáról jegyeznek fel olyan információt, ami utal a jelenségre, a gyermekről szóló szöveg nem különbözik a törvényeseknél használttól.

számú anyakönyv.; UNSzJKE CsKK 1920842./3–4. számú mikrofilm. Az I. (2) számú és a II. számú anyakönyv. 1773–1819. 1820–1863.; BMREI A rudnai leányegyház jegyzőkönyve. Anyakönyvek. 1728–1773.; BMREI A kőrösi leányegyház jegyzőkönyve. Anyakönyvek 1743–1761.

1774-től a már eltűnni vélt fattyú szó azonban váratlanul visszanyerte, és kétségek nélkül megtartotta több, mint egy évtizeden át már-már elveszni hitt állásait. A visszatérés felfogható akár a szankcionálás gyakorlatában már kimutatni próbált, férfi–nő viszonylatban megjelenő, halvány, egyidejű változás részeként is. A fattyú szó utolsó, tízéves ciklusa szinte pontosan lefedi a törvénytelen keresztelések számának első megugrását magával hozó kisebbik hullámot. A kihívásra való válaszadásban szerepet játszhatott – a bűn részleges férfiakra hárítása mellett – a fattyú, azaz egy korábban már használhatatlannak ítélt, mert szorongást kiváltó mellékértelemmel bíró szó restaurációja, hiszen ilyen előzmények után a csecsemő „lefattyúzása” kifejezetten a magatartás, elsősorban pedig az anya és nem a gyerek fokozottabb megbüntetését célozta, amely büntetési mód el is halt a demográfiai hullámmozgás elülésével.¹⁶³

Ezután a tisztátalan, majd törvénytelen ágyból született kifejezések jelentkeznek, olyan elemek tehát, amelyek nem annyira az MTSz-hoz való hasonlításra alkalmasak, hanem az abban végzett kutatásunk eredményeit egészítik ki, egy lehetséges feloldását adva az ott kialakult kissé szakadozott képnek. A két kifejezés lehet ugyanis a fattyú és a törvénytelen gyermek közötti, eddig mélynek látszó szakadékban, illetve annak helyén.¹⁶⁴ Az mindenestre jelzi a két szó illeszkedését egyre inkább alakuló sorozatunkba, hogy az utókor szemében értelmezhető nyom, vagyis a finomodás látszata itt is felfedhető. Amíg a tisztátalan ágy közvetlenül a szexuális cselekményre és annak morális jelentésére utal, addig a bizarrnak hangzó törvénytelen ágy szókapcsolat már csak a viszony jogi vonzatát foglalja magában. A törvénytelen ágy és törvénytelen gyermek közötti váltás teljeskörűen valószínűleg a vizsgálatunk lezárását követő néhány évben mehetett végbe, amely a korábbiaknál ugyan magától értetődőbbnek tűnik, de ugyancsak észlelhetjük az utókor által képzelt finomodási sorozat részeként, ahol a szexuális cselekményről végleg átterelődött a hangsúly a gyermek jogállására.¹⁶⁵

¹⁶³ Hogyha továbbra is kitarthanánk eretnek gondolatfűzési irányunk (tehát a szóhasználat, mint a népesedés és a társadalmi változások mozgatója) mellett, akkor azt mondhatnánk, hogy a fattyú szó restaurációjára azért volt szükség, mert elhagyása oly mértékben oldotta a szorongást, hogy elharapóztak a törvénytelen nemzések.

¹⁶⁴ Itt jegyezzük meg, hogy a zabigyerek szót egyetlen egyszer sem találjuk meg az anyakönyvekben.

¹⁶⁵ Az anyakönyvek „házasságon kívüli nyelvhasználatának” elemzésére nem ismerek hasonló elemzést, leírást is csak egyet, de az igencsak elgondolkodtató. BENDA Gy., [2002]. 85. röviden összefoglalja a keszthelyi, latin nyelvű, katolikus anyakönyvek elkezdésétől a 19. század közepéig zajló változásokat. A kiinduló ponton a gyermek állapotát általában nem jelölték külön, az apához pedig az „*incerto patre*” (nagyjából annyi mint: bizonytalan apától való) megjegyzést fűzték. Az 1760-as évektől szinte kizá-

Feltűnhetett, hogy nem beszéltünk még a legérdekesebb zárványról, az egész koncepciónkat megdönteni látszó anakronizmusról, egy 1830. évi keresztelésnél szereplő fattyú szóról. Nos, úgy gondoljuk, hogy a körülmények megismerése után ezt az elsőre kivételnek látszó alkalmazást éppen egy elgondolá-sunkat erősítő pillérré tehetjük. Az említett év júniusának 24. napján Fejes József berzétei prédikátor „*Sikúr Julis fattyú gyermekét András*” keresztelte. A feljegyzés június 24-ére teszi a születés napját is. A fattyúnak aposztrofálás nemcsak az egész folyamattól elütő, de ugyanazon a lapon, ahol András szerepel, találunk még házasságon kívül születettet, akit nem így neveznek, ugyancsak Fejes József tollából. Fejes döntése azonban nem érthetetlen, nem oktanuln tört vissza egy több mint negyven éve nem használt, mert a maga idejében szorongást keltő, Fejes idejében pedig túlzottan durvának érzett kifejezéshez. A lelkipásztor ugyanis rendelkezett valamivel, ami ezt nemcsak lehetővé, de – saját személyisége egyensúlyának megőrzése végett – szükségszerűvé is tette: érzelmi többlettel. A bejegyzés alatt ugyanis szerepel másfél sor írás, amelynek bizonyos részeit a papír penészedése, rongálódása, valamint az íráskép összeszorulása (az oldal legalján tartózkodunk) olvashatatlanná teszi. Ami azonban olvasható, az teljes magyarázatot ad a sajátos szóhasználatra: „*Jegyzés. Ezt a gyermeket a hitetlen anyja fitt és később a kiemelés tőlem – B. D.]... [az olvashatatlan szavak] Mátyás találta fel.*” Nem tudjuk egészen pontosan, hogy mit tett Sikúr Julis fattyával, de az őt minősítő hitetlen jelzőből nyilvánvaló, hogy tette felindította Fejest. Abból pedig, hogy valamiféle Mátyás megtalálta a gyereket (és talán ő vitte el megkeresztelni is),¹⁶⁶ valószínűsíthető az anya tette: sorsára hagyta az aznap született csecsemőt, hogy elveszejtse. Fejes József tehát szándékoltn élt a régi szóhasználattal, szándékoltn volt tehát az a környezetétől elütő is, a gyermek fattyúként való megjelölésével ugyanis az anya erőteljesebb megbélyegzése és megbüntetése volt a célja.

rólagos lesz az „*ex illegitimo thoro*” (annyi mint: törvénytelen ágyból való) alak, 1801-től pedig a házasságon kívüli gyermeket „*spurius*”-nak (leginkább fattyúként fordítható, bár PÁPAI PÁRIZ, 1767. 398. a zab-gyermek latin megfelelőjeként is megadja) nevezik. Az eredmény a Keszthely – Berzéte komparációban megdöbbenítő. Nem elég ugyanis, hogy a változások időpontja nagyon is rímelni látszik a két esetben, de a folyamat iránya nyilvánvalóan ellenkező is a két matriculában, Keszthelyen éppen a törvénytelen gyermektől a fattyú felé tart a szóhasználat változása. Érdemes lenne felvetni a kérdést: nem lehet-e, hogy a különbség nem Berzéte és Keszthely között áll fenn, hanem a magyar és a magyarországi latin nyelv között, illetve a folyamat ellentétes irányát nem esetleg az egyikben (alighanem a magyarban) beállt változásokra a másik által adott reakció eredményezi.

¹⁶⁶ Mindenesetre nem ő lett a keresztapa.

Végezetül van még egy lehetséges ellenérv, amivel szemben fel kell vértéz-nünk magunkat, nevezetesen: az egész változás nemcsak a berzétei lelkészek személyes ízlését tükrözi-e? Rövid válaszuk így hangzik: szó sincs ilyesmiről. A szóhasználat kronológiája és lelkészek archontológiájának időhatárai nem egyeztethetők, legfeljebb egy-egy ponton, ám a személyes innovációkat az utódok legtöbbször továbbvitték, így a személyes ízlésnek inkább csak tovább-lendítő szerep jutott olykor-olykor az anyakönyvi szótár változásának folyamatá-ban. Emeljük ki ismét csak Harangozó Miklós esetét, akinek nevéhez a tisztá-talan ágyból született kifejezés látszik kötődni. 1787-ben valóban ő vezette be az új alakot, ami éppen egy időben történt az anyakönyvi szerkezetváltásával. Előtte hosszú éveken keresztül a fattyút használta, amit eredetileg nem ő hozott vissza az anyakönyvekbe, hanem elődje. Távoztával eltűnni látszik a tisztátalan ágyból született alak, de mire az újjal találkozunk, már eltelt négy fattyúszületés nélküli év, Nádaskay Dánielnek csak ekkor kell nevet adnia egy fattyúnak tör-vénytelen ágyról beszélve. Erre többet nem is volt módja, mert székében Katona Mihály követte, aki szóhasználatában is követte őt, noha mintát Nádaskay alig adott.

Eddig a berzétei szóhasználat változásának ívét és logikáját vizsgáltuk, pon-tosabban a magyar nyelvre általánosan jellemzőt vetettük össze a lelkészek hiva-talos írásain keresztül megismerni vágyott berzétei nyelvével. Az összevetésnek nem maradhat el az időbeni dimenziója sem. E szemszögből első látásra nyilván-való a két folyamat meg nem feleltethetősége. Ez azonban csak részben igaz. A mindkét vizsgálatnál legjobban dokumentált fattyú szónál egyértelmű a berzétei nyelv késése a magyar irodalmihoz képest. Míg utóbbiban az 1730-as évektől nem tudjuk alkalmazását kimutatni, addig előbbi ezt a 60-as évekig tö-reetlenül használja: csak ekkor váltak láthatóvá a nyomtatott betű esetében már évtizedek óta létező tünetek, azaz a körülírás, ráadásul a fattyúnak ezek után is bekövetkezett még egy (a szóból fakadó szorongással esetleg tudatosan élő) berzétei reneszánsza.¹⁶⁷ A törvénytelen ágyból származó és törvénytelen gyer-mek kifejezések viszont nagyon is korszerűnek mutatkoznak, jóval az MTSz-ben lévő első előfordulásuk előtt már alkalmaztatnak falunkban.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Ez a késés nem számít különlegességnek. BÖSZÖRMÉNYI, 1998: 164–165. a hódmező-vásárhelyi református anyakönyvekben az 1760-as évekből, 1764-ből, 1768-ból, 1775-ből hoz fel példaként olyan bejegyzéseket, amely tartalmazza a nevezetes szót. DIENES E., 2002. 48. közöl a fattyú szót használó részletet a kunhegyesi református egyház iratai közül.

¹⁶⁸ Ez jelzi, hogy az MTSz reprezentativitására vonatkozó feltevésünk inkább csak a modell-alkotást lehetővé tévő feltételezés volt, mintsem valóság.

A kettősség megmagyarázására részben korábbi eredményeinket, részben a szociolingvisztikát kell segítségül hívnunk. Utóbbi tudományágnak alapvető közhelye, sőt tulajdonképpen kiindulópontja, hogy egy nyelv használatának egésze a beszélők között nem egyenletesen oszlik el, hanem társadalmi jellemzőktől függően. Mindez igaz a nyelv változására is. A változás lezajlása sem nem szükségszerű, sem nem egyforma, de még csak nem is bizonyosan egyidejű. A változás mégsem teljesen rendszertelen: számos szakasza és típusa dolgoztatott ki a nyelvészek által. William Labov a hangváltozások mechanizmusát kutatva mutatta ki a nyelvi változás azon típusát, amely a társadalmi felépítmény csúcsán álló rétegtől indul ki. Ilyen esetben meglátása szerint az új elem a nyelvhasználók mindegyikére nézve presztízsmódként fog hatni, és a változás a társadalmi csoportok legmagasabb réteggel fenntartott kapcsolatainak sűrűségétől függő sebességgel elterjed, és főként a gondosabb nyelvhasználat során érvényesül.¹⁶⁹ Tegyük most kísérletet a hangváltozás e típusának szóhasználatra való alkalmazására. A történelmi gondolatmenetben meglehetősen kalandor vállalkozásnak tetszene megkeresni a társadalomban legmagasabban álló réteget, de annyit a mi esetünk is megenged, hogy belássuk a különbséget a berzétei falusi közösség és a MTSz szerzői, tehát tudósok, írók és költők között a társadalomban elfoglalt helyükre nézve, bármilyen jellemzőt válasszunk is ki. A berzétei nyelvhasználók számára a magyarországi nyelvhasználók egy része, a magukat a nyomtatott betű útján kifejezők elfogadhatók voltak nyelvalakítóként, azok elképzelése a nyelvről presztízsmódként jelentkezhetett. A két csoport közötti kapcsolatok sűrűségéről meglévő, falu–város, illetve értelmiség–parasztság dichotómiákból táplálkozó sémáink azt mondatják velünk, hogy a változás berzétei befogadása komoly időt vehetett igénybe (ezt a szakaszt nevezhetnénk a késedelmes követés időszakának), a megkésettység a fattyú szó elvetése esetében egyáltalán nem váratlan. A 19. század első felében azonban azt vehetjük észre, hogy a berzéteiek „behozták” lemaradásukat, a törvénytelen születések megnevezésében a presztízsmóddal együtt mozogtak (ez lehetne az egyidejű változás korszaka). Ha ezt elfogadnánk, akkor magyarázatul olyan átalakulást kellene bemutatnunk a 18. és 19. század fordulójának berzétei társadalomtörténetében, amelynek hozadéka vagy a presztízsmóddal kidolgozó réteggel fenntartott kapcsolatok forradalmi megsokszorozódása, vagy a csatlakozás hozzájuk. Utóbbi azonban nyilvánvaló képtelenség, előbbire pedig semmi sem utal, sőt elsősorban az írni és olvasni tudásról felderítettek egyenesen ellentmondanak ennek, nehéz, pontosabban lehetetlen ugyanis az írásos kultúrához csatlakozni úgy, hogy nem tudunk írni. Az okot tehát másutt kell keresnünk.

¹⁶⁹ LABOV, 1975. 279–282; WARDHAUGH 1995. 182–184.

Emlékeztetnénk azokra a személyekre, akiken keresztül megismerhettük a berzétei szóhasználat számunkra lényeges aspektusát, a lelkészekről és az általa anyakönyvbe írt szavakról van szó. Velük kapcsolatban pedig fel kell eleve-
nítünk azt a következtetést, amelyet a berzétei és leányegyházbeli illegitimi-
tási arányok alakulásának vizsgálatából vezetünk le. Eszerint a Bornemissza-
kori, de immár úgy is mondhatnánk, „fattyú-kori” lelkész a falusi közösség tagja
volt, annak sajátos rendjét/erkölcsét tartotta szem előtt, kapcsolatai, szemha-
tára a falu határain alig terjedt túl, nyelvhasználati elképzelései is ilyen módon
elzárkózók lehettek, helyesebben a falusi közösséggel együtt haladtak, így a
fattyú szó kiveszése az általa vezetett anyakönyvből hosszas és lassú folyamat
volt. A Rácz-korszak lekipásztora viszont kihátrált a falusi közösségből, látóköre
kiterjedt, egész egyházközségét egyenlő mértékben magába foglalta, berzétei-
ből egyházszervezetének hivatalnokává vált, és valószínűleg az egyházszervezeten
keresztül kapcsolatrendszere is mindenekelőtt Berzétén kívülivé lett. Ezzel
nem egyszerűen csak fogékonyra vált a presztízsmoddra, könnyen meglehet
ugyanis, hogy az azt kialakító csoport tagjává vált, és ezzel elengedhetetlenül
az az által bírt, nyomtatott „magas kultúra” hordozójává. Ezért az anyakönyv
naprakésztsége a házasságon kívül született szavak alkalmazásában. Ez az ered-
mény elszomoríthat bennünket, mert azt jelenti, hogy a 19. századra elvesztet-
tük a kapcsolatot a minket végső soron egyedül érdeklő berzétei falusi közösség
szóhasználatának változási folyamatával. A kép ennyire nem elkeserítő, hiszen
a lelkész személyében éppen a berzéteiek között, de nem velük élő presztízsz-
modellt tisztelhetjük, a közeli minta válik számunkra megismerhetővé.

V. A rigmus és az interpretációk történetének értelmezése

V. 1. A rigmus tartalma és szándéka

Magyarázatot kell tehát találnunk arra, hogy a rigmusok tartalma és formája
milyen módon kapcsolódik Molnár Panna fattyú gyermekeinek születéséhez, ille-
tőleg megkeresztelésük processzusához, meg kell értenünk a beszélő szándé-
kát, szavainak hatását. A költemények szó szerinti értelmezése egyébiránt rend-
kívül nehézkesnek látszik, annál is inkább, mert a szerző számára érezhetően
legalább olyan fontos – az egyébként mégoly döcögő – rím, mint a jelentés-
ben megnyilvánuló koherencia. A természeti képeket azonban (állat- és növény-
nevek) vagy sztereotip fordulatokat („Nyalka legényt illet a sarkantyú”) – úgy
véljük – csak első látásra és a mai, városi ember ismeretanyagából kiindulva

hozhatjuk kevésbé kapcsolatba a törvénytelen születések társadalmi problémájával. Feladatunk így a számunkra első látásra teljesen ismeretlen kódrendszer felfejtése.

Első tekintetre úgy tűnik fel előttünk, hogy a két verszet első képe mindig direkt módon utal annak tárgyára, vagyis a fattyúra és felmenőire, míg az ezt követők szinte csak a rím kedvéért, vagy egészen távoli nyelvi asszociációk okán szerepelnek. Ez a jelleg olyan érzést kelt bennünk, mintha az adott lelkész pusztán variációkat írna egy témára: az illegitim születés csak felkelti érdeklődését, és ezt kielégítendő rímeket farag önnön magának minél nagyobb nyelvben való gyönyörködésére, azaz a líraiságot meg sem célzó versfaragásról van szó. Megfogalmazódik gyanúnk, hogy Bornemissza János, a berzétei nyáj pásztora (hiszen Batta neki tulajdonítja az ominózus sorokat) számtalan más esetben (akár olyankor is, ha azt nem kísérhette rosszallás) is papírra vetett, sőt speciális verseskönyvébe, azaz az anyakönyvekbe írt hasonló gúnyolókat. Ebben az esetben felmerülhetne bennünk az is, hogy eszerint nem is veendő túlzottan komolyan erkölcsi megrovása az ismert körülmények között világra jött Maris vagy Mihály miatt. Először is rá kell mutatnunk, hogy az anyakönyvi verselés ekkoriban sem megszokott dolog Berzétén, a mi két rigmusunkhoz hasonló esetet nem sikerült találnunk. A következőkben azt próbáljuk néhány adattal alátámasztani, miért nem igazán elfogadható a fenti gondolatmenet. Ezt elsősorban a rigmusok szóhasználata útján kívánjuk bemutatni, argumentációnk lényege pedig az, hogy valójában a néhány rímelő sor nagyon is súlyos és meggondolt megítélést fed.

Mi tehát a rigmusok tartalma? A második háromsoros felütésében vitathatatlan a lesújtó vélemény: „*Ebnek eb a társa*”. Ez a kutyaként való aposztrófálás egyértelműen nem a gyermekre, hanem szüleire utal, ami korántsem lényegtelen, ugyanis annyit jelent, hogy van a versikékben olyan szövegrész, ami azt sejteti, hogy az apának is van vállalni való része az elkövetett bűn okán az anyára háramló büntetésből. Vagyis az „anyakönyvi fattyúk” kezelésének első berzétei eseteiben, mondhatni referenciamunkáiban, már megvolt a lehetősége a felelősség nemek közötti kiegyenlítődésének. Az első versike kezdete viszont kifejezetten a törvénytelen utódról emlékezik meg: „*Zabgyermek a fattyú*”. Első látásra meglepő és zavarba ejtő a zabgyermek kifejezés használata, mert az anyakönyvek sem eddig, sem később nem alkalmazták. Mindazonáltal 1590-ből már van adat máshonnan a forma létezésére, de akkor még külön írva.¹⁷⁰ Mégis úgy gondoljuk, a nálunk szereplő zabgyermek nem házasságon kívül született gyermekként értelmezendő. A zabgyermek szóból ugyanis az első tag mára már

¹⁷⁰ BENKŐ, 1976. 1181.

elhomályosult jelentésben veendő, vagyis itt a „zab” előtag – hasonlóan más manapság ugyancsak nem használt és a „zab” szót tartalmazó szóösszetételekhez, illetve jelzős szerkezetekhez – nem valódit, értéktelent, hamisat jelent,¹⁷¹ így a sor nem egyszerűen a két szó mai értelmében veendő, a rímelést lehetővé tevő tautológia.¹⁷² Ha pedig nem funkciótlan önisméltés, akkor úgy kell olvasni a sorunkat, hogy: „Értéktelen/hamis/nem igazi gyermek a fattyú”. A fattyú szó értelmezésével nincs nehéz dolgunk, ezen a ponton csak a berzétei nyelvi folyamatról kialakított modellünkbe kell behelyettesítenünk azt. Az 1760-as évek előtti időszakról eszerint tudjuk, hogy a fattyú kifejezés használata egyelőre egyrészt általános, másrészt nem terhelt a szorongást keltő konnotációktól, szemben a nyomtatott kultúra nyelvével. Molnár Mihály ekként jelölése tehát semmilyen értékítéletet nem tartalmaz, helyesebben nem is képes tartalmazni, és végül éppen ez az a körülmény, ami szükségessé teszi a rigmus megalkotását. A keresztelési bejegyzés tárgyyszerű, száraz részében szereplő fattyú szó önmagában ugyanis ekkoriban nem tudott olyan tartalmakat közölni, amelyeket a beszélő igényelt a fattyúnak mint társadalmi jelenségnek az észlelésével kapcsolatban, ezért verset kellett fűznie a bejegyzéshez. Így lett a jelentéséből fakadóan pejoratív¹⁷³ „zabgyermek” minősítés elengedhetetlenné a rigmusban, amelynek szerepeltetése explicitté teszi a lelkész lesújtó ítéletét, sőt éppen ennek explikálása a kizárólagos funkciója. A vers valójában nem más, mint a házasságon kívüli születésekről írt generális vélemény, amelyből a beszélő Molnár Pannáról alkotott véleménye deduktív úton vezethető le. 1830-ban a törvénytelen ágyból származott Sikúr András – anyjának elítélése érdekében történt – „lefattyazásához”, érzelmi többletre volt szükség. 1740-ben és 1744-ben a fattyú Molnár Maris és Mihály – anyjának elítélése érdekében történt – gúnydalba foglalásához szintén ilyen érzelmi többlet igényeltetett. Ám míg előbbinél Sikúr Julis szörnyű tette volt a kiváltó ok, addig Molnár Panna esetében elég volt csupán fattyút szülnie. A szigorúbb elbánás azzal hozható kapcsolatba, hogy cselekedetével első volt a berzétei közösségben.

Ugyanennek a véleménynek a kifejtését szolgálják a rigmusokban előtalálható természeti képek is. A kóró kifejezést kukoricaszár értelemben esetleg a szerző asszociációs tevékenysége révén tudjuk összekötni a törvénytelen születésekkel,

¹⁷¹ Ez az értelmezés még esetünk után jónéhány évtizeddel is megtalálható, ma már kissé bizarrnak ható szerkezetben, ugyanis Verseghy Ferenc „középkorbeli zab kultúráról” (TOLNAI, 1929.) beszél.

¹⁷² Értsd tehát: a „Zabgyermek a fattyú” sor, nem azt jelenti, mint ugyanezen szavak mai értelmében, vagyis nem annyit tesz, hogy házasságon kívüli gyermek a házasságon kívüli gyermek.

¹⁷³ BENKŐ, 1976. 1180–1181.

ugyanis – legalábbis az egyes tájnyelvekben – létezett a fattyúkóró szó, amely a kukorica fattyúhajtását jelölte.¹⁷⁴ „Kígyóhagymának ebkapor a társa” mondja következő vizsgálendő képünk. Mindkét növénynev mögött gyomnövényt tart számon a népi tudás, méghozzá közmondásosan veszélyeseket: előbbinek a vetésben való megjelenése félelmet gerjeszt,¹⁷⁵ utóbbiról pedig a következőket tartják, illetve a következő mondatok őrzik jellegüket: „Tiszta égvirág, meg ebkapor a búzaföld”, valamint “Annyi [...] van [...], mint az ebkapor.”¹⁷⁶ Ilyenformán egyértelmű a versezet szerzőjének szándékolt törvénytelen kapcsolat – gyomnövény analógiája, amely alapján a házasságon kívüli viszony kártékony a társadalomra: akár a gyom a búzamezőn, úgy teszi tisztátalanná a közösség egyébként tiszta erkölcsét, ezenfelül szapora is. Végül pedig elhagyhatatlan az, hogy a két gaz mögött ott található a két törvénytelen frigyre, vagy legalábbis törvénytelenen kívüli alkalmi kapcsolatba lépő személy. Immár nem csupán arról van szó, hogy valamilyen mértékben a férfinak is viselnie kell a felelősséget, hanem egyenesen nem lehet különbséget tenni nemek szerint a felelőség mértékében. Teljes az egyenlőség, hisz az egyik ebkapor a másik kígyóhagyma, az egyik kutya, másik eb, tehát az anyakönyv hallgatása a férfi szerepéről a gyermek keresztelésekor semmiképpen sem jelenti a 18. század közepén – tehát az első bizonytalansági periódusban – a feléje áradó megvetés hiányát.

Összefoglalva: annak közvetlen kiváltó oka, hogy 1740-ben és 1744-ben a berzétei keresztelési anyakönyvben Molnár Panna gyermekeinek kereszteléséhez gúnydalt fűzött a lelkipásztor, a lelkésznek, vagyis a falusi közösség tagjának, végső soron tehát a berzétei faluközösségnek a nyelvi változásban meglévő lemaradásából fakadt. A rigmus látszólag rendszertelen szövege pedig nagyon is átgondoltnak tűnik, célja a szerző házasságon kívüli születésekre vonatkozó eszméinek majdhogynem rendszeres kifejtése, az eszmék tartalma pedig az, hogy az erkölcsi rend fenntartása végett a megesett nő elítélésére, felelőségre vonására van szükség, a megejtővel, azaz a férfival egyetemben. Ez a vélekedés Bornemissza János értelmezése a Molnár-gyerekek születéséről. A vázolt idea érvényre jutásához nyolc évre volt szükség, a nyolc év alatt legalább egy olyan heroikus alakot kellett legyűrnie, mint amilyen Bába Molnár Andrásné volt. Végül módosult is az elképzelés, mert – a későbbi bizonytalanságok mellett is – csak a megejtő férfiak újra teljes jogú férfiakká rehabilitációjával kerülhetett be a berzétei egyházközösség morális kódexébe.

¹⁷⁴ B. LŐRINCZY, 1988. 294; B. LŐRINCZY, 1992. 493.

¹⁷⁵ A kígyóhagymáról: B. LŐRINCZY, 1988. 308.

¹⁷⁶ Az ebkaporról: B. LŐRINCZY, 1988. 9.

V. 2. A lejegyzők személye

Munkánk során többször keresgéltük már a lelkészek személye és cselekvésük közötti kapcsolat nyomait. A Molnár fattyak anyakönyvi tételei körül szerepet vállaló lelki tanítók életútjáról és az esethez való viszonyukról megpróbálnánk itt részletesebben adatokat gyűjteni.¹⁷⁷ Célunk ezzel az, hogy eljussunk végre ahhoz, hogy melyikük, miért és miként interpretálta az Molnár leszármazottak születését. Kiket kell tehát vizsgálnunk? Bornemissza Jánost, a rigmus leíróját, Rácz Lajost a rigmus áthúzóját, végül az áthúzott rigmus kiolvasóját. Utóbbi nem Batta György, tehát az esetet publikáló személy, ő valószínűleg magát az anyakönyvet nem is vette a kezébe, könyve ezen részletének értelmi szerzője Maklári Pap Lajos volt. Korábbi dolgozatunkban azonban felvetettünk néhány gondolatot arról, hogy az általam kőrösi háborúnak nevezett, a kőrösi és a berzétei egyháztagok között folyó, a 18. században kezdődő, majd egészen a 19. század végéig, tehát Batta időszakáig tartó egyenetlenkedés láncolatot milyen módon zárta le Batta György kicsiny kötetének rejtjeles üzeneteivel. Akkor úgy találtuk, hogy Batta nemcsak lezárta azt, hanem kifejezetten e lezárás véghezvitele volt az a feladat, amiért rövid ideig felkérték az egyház vezetésére. Batta szerepköre a modernkori podesta fogalmával írható le, azaz a 19. század végén éppen azt használta ki a szóban forgó prédikátor, hogy a falu közösségén kívül állt.¹⁷⁸ A Batta életpályája utáni kutakodás utóbbi körülmény miatt itt sem indokolatlan, a szituáció ugyanis sokban hasonló az általunk vizsgálthoz.

Bornemissza Jánosról csupán annyi tudunk az ominózus bejegyzések megtételén kívül, hogy 1736 óta ő volt a berzétei egyház pásztora.¹⁷⁹ Rácz Lajos Imoláról érkezett falunkba 1839 tavaszán. Őt – áthúzó mozdulata okán – valószínűs erkölcsösnek vélhettük eleddig, csak hogy az egyháztörténet tudja róla, hogy „részegeskedésével botránkozta” ekléziáját. Igaz csak 1845 óta tette ezt, illetve ez idő óta tűnt fel ez a helybenlakóknak. Ekkor a református közösség két éves türelmi időt adott neki, de végül 1847-ben javíthatatlan iszákossága miatt letették hivatalából, amelyre egyébiránt 2000 Ft adósságot hagyott, majd egy év múlva meg is halt.¹⁸⁰ Ha a részegeskedés nem is, de az abból fakadó hát-

¹⁷⁷ Hasonló természetű, a református lelkészek életpályájának vizsgálatát mint az egyházközség életének egyik determinánsát figyelembe vevő tanulmányt lásd KÓSA, 1993. 17–25.-nál.

¹⁷⁸ A kőrösi háborúról lásd BOLGÁR, 2002. 28–32, illetve BATTA, 1891. számos részletét. A könyv forrásaként itt is számos ponton szolgált BMREI XII. számú jegyzőkönyv. MAKLÁRI PAP, é. n. anyaggyűjtése.

¹⁷⁹ BATTA, 1891. 147.

¹⁸⁰ BATTA, 1891. 151.

rányok tapasztalhatóak a rendelkezésünkre álló forrásanyagban is, hiszen Rácz lelkészségekor egy idő után egyre kevesebbszer teszi névjegyét a keresztelési jegyzőkönyv utolsó rubrikájába, és egyre többször segéd- és/vagy nem berzétei lelkészek végezték a keresztelést – valószínűleg italozása akadályozta meg kötelessége ellátásában.¹⁸¹ Rácz Lajos tehát, legalábbis hivatali ideje végén, a faluközösség józan életre vonatkozó törvényét¹⁸² megszegte, vagy inkább nem alkalmazta. Amikor az – vagyis a közösség – megpróbálta érvényesíteni akaratát, a saját maga alkotta szabály megtartását óhajtotta, Rácz akkor sem vetette alá magát annak. Ez a kívülállás és kívülről szemlélés látszik megnyilvánulni a rigmus áthúzásában és az ehhez fűzött megjegyzésben. De vajon mi botránkoz-tatta meg Ráczot ilyen mértékben? Alighanem a rigmus hangneme, közelebb-ről pedig annak legalpáríbban hangzó eleme: a fattyú szó – mondhatnánk meg-gondolatlanul. Rácz Lajos ugyanis egyetlen módon akadhatott rá a Molnár Panna-féle bejegyzésre. Úgy, hogy ráérő idejében lapozgatta az anyakönyveket – az 1728 és 1773 közötti anyakönyvbe pedig kétségtelenül belelapozott, hiszen fattyaink esete is ott van feljegyezve – abban viszont tucatszámra találhatott olyan tételeket, amely a fattyú szóval jelölte meg a szülöttet. Azokat a feljegyzéseket azonban Rácz egyetlen egyszer sem „bántotta”, nem hagyta ott tolla nyomát, egyáltalán nem mutat semmi arra, hogy azok zavarták volna.¹⁸³ A lel-készi méltóságot szükségszerűen más ponton látta tehát Rácz sérülni. Ahogy ő maga mondja: a „beszéddel” volt problémája. Azt ugyanis léha verselésnek tartotta, aminek semmi helye nincs az anyakönyvben. Olyan maradandó jelnek fogta fel, ami a lelkész szigorú komolyságát nem választotta el a parasztek vaskos viselkedésétől, hanem utóbbiban feloldotta előbbit, ezért a rigmus mara-dandóságának megsemmisítése mellett döntött. Rácz a lelkészre és a népre jel-lemző kultúra közötti hasonlóság tagadására törekedett, saját magát a falusi kö-zösséggel szemben kívánta meghatározni itt és részegeskedési ügyében is. A kö-zösség viszont saját rendjét kívánta lelki tanítójára kényszeríteni. Rácz idejében az egyházközösség és az egyházközösség lelkésze harcban állt egymással.

¹⁸¹ UNSzJKE CsKK 1920842/4. számú mikrofilm. A Berzétei Református Egyház anya-könyvei. II. számú anyakönyv. 1820–1863.

¹⁸² A józanság törvényét nem egyházi utasításként, hanem a paraszti életmódból racioná-lisan levezethető, de a falusi erkölcs részeként megjelenő jelenségként értékeli BALÁZS KOVÁCS, 1996. 303–304.

¹⁸³ Valószínűleg Rácz már a fattyú szó visszatérésének a szakaszában járt, amit a köznyelv-ben talán alkalmazott is, a hivatalos iratokban azonban csak megtúrte és nem alkal-mazta.

Batta esetében egy rövid biográfiájára is akadunk, amelyet rövideje okán szó szerint is idézhetünk: „Batta¹⁸⁴ György ref. lelkész, született 1847-ben Zádorfalván. Pályája kezdetén Szuhafőn, Bejében, és Berzétén lelkészkedett, a hol az egyház hívei, érdemei méltánylásául, díszes bibliával [sic!] ajándékozták meg. Jelenleg simon[y]i lelkész. Írt alkalmi és egyházi beszédeket; – főműve: 'A berzetei ref. egyház története'.”¹⁸⁵ Látható, hogy a „podesta” és az egyházközösség kapcsolata sokat javult az eltelt évtizedek alatt. Az is feltűnő, hogy Battának sokat hivatkozott könyvén kívül más művei is megjelentek,¹⁸⁶ Batta már nemcsak a nyomtatott kultúra képviselőinek hatása alatt állt, de ő maga tartozott annak alakítói közé. Maklári Pap Lajos életútja sok tekintetben illeszthető Battáéhoz. A Maklári tevékenységébe való rövid betekintés egyben egy homályos pillantást enged vetni arra is, tudunk-e arról valamit, vajon mit hallhattak a törvénytelen születésekről vásárnaponként a templomukban falunk lakói. Természetesen erről semmiféle nagy tömegű és bizonyosságot magában hordozó adathalmaz nem áll rendelkezésünkre,¹⁸⁷ de mégis megközelíthetjük úgy, hogy megvizsgáljuk egyetlen berzetei lelképásztort, Maklári Pap Lajos teológiai munkásságát.¹⁸⁸ E művek kapcsán feltételezhetjük, hogy ha nem is kell a bennük olvasható gondolatokat hősünk elméjében megszületett originális eszmének tekintenünk, de korántsem valószínű, hogy ugyanezen, átvett ideák a lelkész esetében internalizáltként kezelhetők, így az is sejthető, hogy az egyháziak ezen elképzeléseiket adták tovább a falu kálvinista közönségének. Batta György azt mondja Maklári Papról, hogy két publikált (*Bibliai egyezményes szótár*, *Temetési beszédvázlatok*), illetve két kéziratban maradt mű (*Alkalmi imádságok*, *Kis-Káté*) szerzője volt.¹⁸⁹ Mi magunk ebből csak az elsőként említett művet tudtuk előtalálni két kiadásban,¹⁹⁰ míg a másik fellelt alkotás – egy konfirmációs katekizmus¹⁹¹ – nem szerepel a listán. A bibliai szótár, vagyis másként szólva a konkordancia összefüggő gondolatokat értelemszerűen nem tartalmaz, de megmutatja, hogy a nemi erkölccsel kapcsolatban milyen bibliai helyeket hozhatott fel prédikációi során Maklári a berzetei templomban. A kötet számos a házasságot védő, a paráznaságot meg-

¹⁸⁴ A vezetéknév az eredeti szövegben is kurzíválva.

¹⁸⁵ BOROVSKY, é.n. 364. – Újabbán ismét lexikon szócikk született életútjáról (TÖKÖLY, 1999. 38.). Ez előbbi tudásunkat annyival egészíti ki, hogy megtudjuk: pályakezdése is a rimasimonyi egyházközösséghez kötődik, és élete is itt nyert befejezést 1913-ban.

¹⁸⁶ Egyébként egyiket sem találtuk meg.

¹⁸⁷ Feljegyzett prédikációkra ugyanis egyetlen lelkész esetében sem leltünk.

¹⁸⁸ Ilyet ugyanis csak nála tudtunk találni.

¹⁸⁹ BATTA, 1891. 152.

¹⁹⁰ MAKLÁRI PAP, 1855., illetve MAKLÁRI PAP, 1874.²

¹⁹¹ MAKLÁRI PAP, 1867.

vető szöveghelyre hivatkozik,¹⁹² de a műben szerepel maga a „fattyu” (sic!) szócikk is, ahol a már említett hely (Zsid. 12, 8.) kerül terítékre a vizsolyi Bibliából. Eszerint a falu kálvinistái a 19. században hallhatták az idézett szavakat és az ahhoz a lelkész által fűzött magyarázatot, amelyben kifejeződik – ha nem is elsődleges mondandóként – a törvénytelen vagy édesgyermek, valamint a szülő közötti kapocs eredendően és alapvetően különböző jellege.

Az említett katekizmust inkább a közösségi kontrollnak a hívek felé közvetített modellje szemszögéből érdemes megfigyelnünk, az ugyanis tartalmazza a több mint 100 évvel azelőtt, Molnár Pannával szemben követett eljárás alapvonalait. A káté egyik kérdése arra vonatkozik, hogy vajon „*a hitetlen s erkölcstelen egyháztagnokkal az előljáróknak mint kell cselekedni*”. A válasz szerint az előljáróknak (alighanem a presbitérium tagjairól van szó, köztük a lelkésről is) kötelessége az ilyen tag – akár többszöri – megintése, végül a református egyházból való kirekesztése, ugyanakkor „észhez térés” esetén a visszafogadása.¹⁹³ A kirekesztés mozzanata révén tehát még a 19. században sem vészett ki a bába lányának megbüntetése során alkalmazott fenyítékek gondolata Berzétén. Meggyőződésünk viszont, hogy ez a tétel már csak arra való, hogy a katekumenekkel ezt szigorúan bebifláztassák. Ha ugyanis végignézünk az ország vagy Berzété század második felének kálvinista, egyházi erkölcsbíraskodásán, akkor azt konstatálhatjuk, hogy ilyen kirekesztés lényegében nem létezett ekkor már.¹⁹⁴ Úgy véljük ennek az eljárásnak nem volt már valóságos szerepe az egyházközség életében. Rögzítése a katekizmusban azt közvetítette inkább csak a berzétéiek felé, hogy a közösség tagjainak névsora felett – elvileg – maga a presbitérium által képviseltetett közösség dönthet, és ezt a jogát a lelkész nem kívánja megkérdőjelezni vagy ebbe különösebben beleavatkozni, személye legfeljebb a „közpresbiterek” sorában bújjik meg e kérdésben.

Batta és Maklári Pap pályafutása párhuzamosnak látszik a falusi közösséggel való kapcsolattartás tekintetében, a Rácz-korszakhoz mérten a viszony ugyanis sokkal kiegyensúlyozottabbnak tűnik. Batta érdemeit maga a közösség ismerte el, Maklári Pap pedig kátéjában hangsúlyozta a közösség képviselőinek szerepét saját erkölcsének óvása során és végett. Ugyanakkor mindkét lelkész-nél tapasztalhatók azok a jelek, amelyek kétségkívül a nyomtatott magaskultúrához és annak alakításához kötötte őket. Miért olvasta tehát ki Maklári, és miért közölte Batta a Rácz által még megsemmisíteni kívánt rigmusokat (kér-

¹⁹² MAKLÁRI PAP, 1874.² 177.; 401–402.

¹⁹³ MAKLÁRI PAP, 1867. 14.

¹⁹⁴ Lásd pl. KÓSA, 1994. 79.; 106.; 108–109. kifejtését a gyulai református egyház és vele a presbitérium erkölcsbíraskodásának felszámolódásáról, noha a különféle szabályozások továbbra is rájuk rótták ezt a feladatot.

dezhetjük, immár jómagunk is a káté formára áttérve)? Azért, mert közösség és a lelkész kulturális környezetének, kapcsolatrendszerének tartós szétválása megszüntette a Rácz korszakában még dúló konkurálást a két fél között, a két út végleg elvált egymástól. Sőt Maklári és Batta immár nem egyszerűen másutt tájékozódtak, mint a falusiak, hanem előbbiek immár tudósok voltak.¹⁹⁵ Egyháztörténet-írásuk – még ha csak a műkedvelésig jutott is – célként a megismerés (csalóka) képzetére tekintett, hatott rájuk a korabeli céhes történelmi módszerrel, a két lelkész magát a tárgyilagos tényközlő és -felismerő – ma már kissé álságosnak vélt – pozíciójába helyezte, a rigmus interpretációjának a 19. század végére elveszett az erkölcsi tartalma.

VI. Zárszó gyanánt: a szerzőség kérdéséről a népi kultúra fennmaradásáig

Gondolatfűzésünk végéhez közelítve a rigmus szerzőségének kérdésére kell ki-
térnünk. Leglelkiismeretesebb, egyben minuciózus olvasóink nyilvánvalóan ráébredtek már mondanivalónk lényegére, ami ugyan nem teszi szükségessé
összes következtetésünk elvetését, de szükségessé teszi azok átértékelését. Aki
rátekint a házasságon kívüli születések számát végigkövetni hivatott tábláza-
tunkra, annak rögtön nyilvánvaló lesz, nincs szó arról, hogy – miként Batta
közli, és ahogyan eddig mi is hallgatólagosan feltételeztük – Bornemissza János
lenne a rigmusok szerzője. Ő ugyanis 1743-ban távozott hivatalából, tehát nem

¹⁹⁵ Ehhez kapcsolódóan kell említést tennünk egy jóval korábbi dokumentumról, ami
arra utal, hogy a 17. századra nézve nem bizonyos, hogy érdemes visszatekinteni a
közösség és lelkész kapcsolatára a 18. századi képet. Az egyház irattárában fennmaradt
az utólagosan I. számú jegyzőkönyvnek (BMREI I. számú jegyzőkönyv.) elnevezett fű-
zet. Tartalma olvashatatlan, csak néhány szó- és betűfoslány, esetleg mondattörédek
értelmezhető, amelyek között dátumokat is találunk az 1690-es évekre vonatkozóan.
A jegyzőkönyvbe fűzve fellelhetünk néhány elűtő minőségű, a szű által – úgy tűnik –
nem kedvelt lapot. Ezek első felére valamelyik, meg nem nevezett berzétei lelkész
latin-angol, második felére angol-latin szótárt jegyzett. Ugyanezekben a lapokon mindig
némi helyett hagyott „nyelvészünk”, amelyekre egy későbbi hivatalbeli utódja papírkí-
mélés céljából feljegyzéseket tett 1716-tól kezdve, tehát a szótár csakis az előtt keletkez-
hetett. Eszerint a 17. század végének környékén volt olyan berzétei lelkész, akinek kul-
túrája nem annyira a falusi közösséghez, mégcsak nem is a magyar nyelv irodalmi hasz-
nálata által kijelölt körhöz fűződött, hanem (legalább részben) egy európai léptékű
protestáns összetartozáshoz kötődött (talán egy nyugat-európai egyetem-járás folytán).
A szótárban egyébiránt – legnagyobb sajnálatunkra – sem a *spiritus*, sem a *bastard* szó nem
szerepel.

írhatta be az 1744. évi keresztelők adatait az anyakönyvbe. Valóban a matriculába immár másik kézírás vezette be a második rigmust, méghozzá az új lelkészé, Rimaszombati Andrásé.¹⁹⁶ Két különböző ember szerezte volna a verseket? Aligha, hiszen a rigmusok tartalma, a velük képviselt szándék, a formai jegyek, a szerkezet, a megszólalás oka, a stílus egyező, tehát legalább valamiféle kooperációra mindenképpen szükség volt a két szerző között. Sokkal inkább arról van szó, hogy egy valaki szerezte ezeket, de nem Bornemissza János vagy Rimaszombati András az, hanem valaki más. Azt bátorkodom mondani, hogy ez a valaki a nép, úgy értem: „a nép költ”,¹⁹⁷ a kooperáció közöttük történt. A lelkészeknek ez az elgondolás csupán lejegyzői szerepet biztosít, a szövegeket pedig a falusi közösség egyetemleges alkotásának tekinthetjük, a közösség a beszélő. Így értelemszerűen a két textusban a szintűgy közös vélekedés nyer testet, a 18. századi falusi közvélemény és az azt céljainak eléréséhez eszközként felhasználó kollektív ellenőrzés működéséről van szó a gúnyolóokban, és ennek immár közvetlen megfigyelésére nyílik egyedülálló alkalmunk.

A következő kérdésünk arra vonatkozik, hogy miként kerülhetett az anyakönyv lapjaira a berzétei közösség alkotása. Esetünk különlegessége ugyanis ez, nem pedig a versek tárgya, hiszen korántsem egyedülálló akár a kifejezetten illegitim származást, illetve ilyen szülést vagy nemzést gúnyoló népi alkotások fellelhetősége, sőt van olyan gúnyoló is, amelynek 18. századi létezésére is következtethetünk egy tanúvallomásban található párhuzamos képből.¹⁹⁸ Mi három lehetőséget látunk a matriculába kerülés megvalósulásának módjára. Először is logikailag megengedhető, hogy a lejegyzők erős, népi kultúra, különösen pedig folklór iránti érdeklődéséből eredően történt a lejegyzés. Ha ezt a lehetőséget fogadnánk el, akkor nemcsak azt hagynánk figyelmen kívül, hogy hasonló esetekre nem leltünk, hanem már eleve a kortévesztés vétségét is el-

¹⁹⁶ Ez egyébként Batta berzétei archontológiájából is kiviláglik (BATTA, 1891. 147.).

¹⁹⁷ Gyanítom, mindezt verstani szempontból akár könnyedén alá lehet támasztani avagy elvetni, ám járatlanságom miatt nem bocsátkoznék bele eme diszciplína felhasználásába.

¹⁹⁸ A 20. század elejéről lásd erre VAJDA, 1988. 76–77.; illetve időmegjelölés nélkül lásd BALÁZS KOVÁCS, 2000. 266–267. – A gúnydalok jelentős része a bűnben szerepet vállalók nevének kiéneklésével járt, de a saját esetünkben szereplő anonim változatra is találunk példát, melyet itt idézünk is: „*Van már hisszék, / Csak lába kék. / Van már gyerek, / Csak apa kék, / Mama is van, / Koma is van, / Apja egy sincs, / Pedig sok van.*” – Aligha tévedés ennek a típusú gúnydalnak 18. századi meglétét feltételezni, hiszen éppen ennek megfordítását, mint egy meddő, vagy annak vélt férfi kicsúfolását egy korabeli periratból ismerjük. A Pozsony megyei Ambrus János így vallott 1769-ben házasságtörésének meddőség általi indoklása kapcsán: „... más emberekkel dologra jártam s azok csúfoltak, hogy nem vagyok ember, mivel komám nincs és feleségem vagyon [a kiemelés Tóth István Györgytől], azért akartam próbát tenni a sógorasszonyom-mal.” (TÓTH, 1994. 137.)

követnénk a lelkészeknek egy évszázaddal későbbi attitűdöt tulajdonítva, úgy-hogy ezen eshetőségről lemondanánk. A második lehetőség a lelkész kényszerítése, a harmadik pedig a lelkész egyetértése esetén áll fenn. Bármelyik is érvényesült, mielőtt tárgyalásukba kezdenénk vegyük észre – amit a jó emlékezőtehetséggel rendelkező olvasó már amúgy is várt – hogy a rigmusok nemcsak a berzétei fattyúpolitika vagy a közösségi kontroll fogalmaiba foglalhatóak, hanem a népi kultúra részeként is tekinthetünk rájuk.

Az utóbbi eshetőséget, vagyis a lelkész egyetértését dolgozatunkkal tudjuk alátámasztani. A prédikátortól akkor várhatjuk, hogy a népi kultúra vizsgált elemét, a fattyúkat nemzőket elítélő gúnyoló bejegyzésével egyetértsen, ha az alkotóval egylényegű, tehát ő maga is a szerzőnek, vagyis a közösségnek része. Mi a berzétei lelkészeknek ezt a jellemzőjét éppen a 18. századra véltük kimutatni a nyelvhasználatukon és hivatali gyakorlatukon keresztül, valamint a házasságon kívüli születések esetén felmerülő felelősségi viszonyok prédikátori megítélésének a falusi erkölcsi rend megtartásának érdekeivel való összecsengésén át. Úgy láttuk eszerint, hogy a kor berzétei lelkészeinek az a törekvése, hogy a berzétei rendértelmezés megőrzését előmozdítsák. A közösség fattyúkról alkotott rímes vélekedése (azaz az amúgy sem önmagáért való népi kultúra) pedig ezt szolgálta, ezért rögzítése a lelképásztor számára értéket jelenthetett.

A lelkész kényszerítése mellett is szólnak érvek, de a kényszernek csak közvetett megismerésére látunk esélyt, hiszen aligha fogunk utalást találni a lelkész asztala felett álló, nyitott bicskás berzéteiekről, akik addig nem mennek dolgukra, amíg be nem íratik közös rímfaragásuk eredménye az anyakönyvbe. Ehelyett azt kell megmutatnunk, hogy van olyan érdek, szándék, akarat, amely a prédikátorra hat, vagy esetleg ő hivatott képviselni, és éppen az ominózus sorok bejegyzésének véghezvitele ellen szól. Ha a rigmusokat a fattyúszülések erkölcsi elítéléseként fogjuk fel, akkor azt mondhatjuk, hogy – legalábbis Bába Molnár Andrásnéen kívül – nem volt ilyen erő. Ha azonban a népi kultúrát reprezentáló alkotásként, akkor igenis van bejegyzése ellen szóló akarat: a protestantizmus tradíciója, ennek morális elképzelései, a népi kultúra megszelídítésének szándéka. Az erre irányuló erőfeszítéseket rigmusaink két ponton akadályozták: szabad tartalmukon és nyelvhasználatukon keresztül (elsősorban a természeti képekben), valamint és főként a gúny eszközének egész szöveget átható jelenléte által. Ezen okok miatt lett volna oka a berzétei lelki tanítónak a bejegyzéstől való eltekintésre, sőt a gúnyoló elhangzásának (ne legyen kétségünk ugyanis afelől, hogy a versek alkalmazásának elsődleges terepe a szóbeliség volt a falu nyilvánossága előtt) megakadályozására kellett volna, hogy sarkallja. De megvolt-e a megzabolázást célzó akarat a 18. századi Berzétén? A magyarországi katolikus és protestáns reformátorok több hullámának tervei, szabályozásai

ismertek számos forrásból és több felekezetre, bár általában nem egyetlen egyházközségre nézve.¹⁹⁹ Forrásként szóba jöhetnének a valamilyen mértékben minden parókián fennmaradt presbitériumi jegyzőkönyvek, amelyeknek voltaképpen teljes anyaga is felfogható a szándék hozadékaként – igaz, a presbitériumi bíraskodás legalább annyira a közösség rendjének őrzésére is szolgált, így a jegyzőkönyvek elemzése nehezen képzelhető el a két hatás interakciójának feltételezése és figyelembe vétele nélkül. Ennek azonban csak berzétei végigvezetése is külön tanulmányt igényelne, ezért eltekintünk tőle. Számunkra az is elegendő, ha bármilyen kicsiny területen is bármilyen kicsiny hatását ki tudjuk mutatni az említett szándéknak, ezért a berzétei egyház táncokkal kapcsolatos állásfoglalásaira térnek ki röviden, ami azért is jó példa, mert a paraszti erkölcsnek önmagában nem volt miért elutasítania a táncot, annak elítélése tehát tisztán a kálvinista lelkészek akarata lehetett, egészen az ő számlájukra írandó, vagy hatásuknak tudható be.

Az 1716. év májusában három berzétei és egy Berzétén szolgáló szalóci férfit penitenciatartásra köteleztek táncolásuk okán. Még ugyanezen évben, augusztusban Máthé Istvánnak és nejének kiközösítés terhe mellett megtiltották, hogy a hegedűsöknek és táncosoknak szállást adjon.²⁰⁰ 1735-ben a rudnai leányegyház új szabályzatának IX. pontja külön szolt a táncosokra kirovandó büntetésről, akiknek vasárnapi kalodába zárást és közelebből meg nem határozott számú megcsapatást írt elő.²⁰¹ 1737-ben a korábban az alfabetizáció kapcsán már ismertetett eset történik: a berzétei férfiakat immár 50, a leányokat 40 botütéssel fenyegették meg. A reverzalist 22 táncolás bűnébe esett berzétei leány, asszony és férfi írta alá.²⁰² Csak a 18. század első felében tehát egyre-másra születtek a táncot tiltó határozatok, a falusiak viszont táncoltak tovább. A tendencia időben előre haladva egyrészt a büntetések súlyosbodása, másrészt ennek ellenére a táncolók számának növekedése felé mutat. Mindez pedig alighanem így folytatódik²⁰³ mindaddig, amíg a 20. században vélhetően meg nem jelenik a néptánckutató Berzétén, és még mindig találkozik a berzéteiek táncával. Berzétét nem lehetett megtisztítani a szabados testmozgástól. A népi kultúra purifikálásának elképzelése tehát létezett a 18. századi berzétei egyházban, vélhetőleg a lelkészek személyén keresztül képviselve, azaz a rigmus anyakönyvbe jegyzésénél számolnunk kell a kényszerítés motívumával is.

¹⁹⁹ Lásd pl. MÉSZÁROS, 1995. 35–40. számos idézetét.

²⁰⁰ BMREI I. számú jegyzőkönyv.

²⁰¹ BMREI Vegyes iratok.

²⁰² BMREI II. számú jegyzőkönyv. Reverzálisok.

²⁰³ A vályi presbitériumi jegyzőkönyvből ismerünk 1834. évi tilalmat is a táncolásról. = B. KOVÁCS, 2003. 102.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy valószínűleg a harapófogóba került lelkészeknek egyfajta egyetértésre kényszerítése következtében kerülhetett be az anyakönyvbe a két gúnyoló. Berzétén voltak pozíciói a népi kultúra ellenfeleinek és a népi kultúrájukat, ezzel hagyományos rendjüket megtartani akaróknak is. A vallási és a közösségi ideológia metszéspontjában a prédikátort találjuk oly módon, hogy ő a svájci reformáció ideológiájának egyedüli letéteményesei voltak falunkban, ám a falusi közösségnek csak egyetlen tagja volt a többi közül. Nem véletlen tehát, hogy minden általunk feltárt esetben végső soron a közösség akarata érvényesült. Mindez nem jelenti az oly sokat emlegetett közösség tökéletes egységességét, hiszen munkánk mindvégig mozgásokról, változásokról és konfliktusokról szólt, de a 18. századi „események” interpretációjában – noha semmi más forrással nem dolgoztunk, csak olyannal, ami a prédikátorok tollából származott – egyetlen egyszer sem szóltunk olyan mozgásról, változásról és konfliktusról, amiben a lelkészek kezdeményező vagy akár csak aktív szerepet játszottak volna. A módosításokról a közösség döntött saját érdekeit szem előtt tartva, a konfliktusok a közösségen belül zajlottak. A 19. századra a lelkészek feloldották a vallási tételek és a paraszti erkölcs tételei közötti személyüket fenyegető ellentétet oly módon, hogy távoztak utóbbi fenntartói közül, kiléptek a közösségből, így a népi kultúrának már a megzabolázás szándékával sem kellett megküzdenie. A század végének prédikátorai pedig már az antropológus érdeklődésével tekintettek egzotikus telekszomszédjaikra: többé nem megváltoztatni akarták azok kultúráját, hanem megismerni.

Arra, hogy mi volt az oka a sikertelenségnek a népi kultúra messzemenő purifikálásában, azt válaszoljuk tehát, hogy a nép fölénye.²⁰⁴ A nép fölényének okára azonban a dolgozatunkban alkalmazott módszerekkel és kérdésfeltevésekkel nem találhatunk rá, igaz erre nem is tettünk ígéretet, ezért csak egy már emlegetett lehetőséget említenénk meg: az erkölcsök feletti uralom megszerzésében érdekelt hatalmak a 18. században távolmaradtak Berzététől, illetőleg ilyenként egyedül a közösség elvileg nem, gyakorlatilag azonban a közösségi magistratusban és a presbitériumban is intézményesült hatalmi ambíciója maradt. Az „átlagberzétei” könnyen leélhette úgy is életét, hogy az állam és a katolikus egyház képviselőjével, tehát az erkölcsök feletti uralmat megszerezni kívánó, legerősebbnek tűnő hatalmakkal sose találkozott. A rend és kultúrájuk mibenlétének meghatározását továbbra is a berzéteiknek kellett/lehetett folyton újratermelniük, az „átlagberzéteinek” cselekedeteivel a valóságban való-

²⁰⁴ Érdekes párhuzam vagy előzmény lehet a reformáció megjelenésének időszaka is, amikor a vallás megválasztásában a paraszti társadalomnak valamiféle hasonló szabadsága érvényesült a földesúrral szemben (lásd PÉTER, 2001. 18–19.).

színűleg csak elsősorban, a dolgozatunkban alkalmazott interpretációban viszont kizárólag „átlagberzéteiek” előtt kellett felelnie. Nem lehet, hogy ez az „Európák” közötti különbségből is valamit megmagyarázna? Másként, matematikusabb fogalmazva: lehet, hogy nyugat úgy aránylik a kelethez, mint integrált társadalom az integrálatlanhoz (pontosabban az integráció egy más típusához)?

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

Rövidítések

BMREI	Berzétei Magyar Református Egyház Irattára, Berzéte (Szlovákia)
MTSz	Magyar Történeti Szövegtár
NMEA	Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest
UNSZJKE CsKK	Az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyháza. Családtörténeti Kutatóközpont, Budapest

Források és szakirodalom

ÁJUS–HENYE

1992 ÁJUS Ferenc–HENYE István: Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon 1880-1910). In: *Történeti Demográfiai Füzetek*, (1992) 10. sz. 61–143.

ANDORKA

2001a ANDORKA Rudolf: Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. In: Uő.: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 2001. 58–100.

2001b Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18-19. századi magyarországi falvakban. In: Uő.: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 2001. 249–279.

APOR

- 1987 APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása (1736)*. Szerk.: TÓTH Gyula. Budapest, Szépirodalmi, 1987. (Olcso könyvtár)

ARANY

- 1975 ARANY János: Bolond Istók. In: *Arany János válogatott művei. I. Költemények, fordítások*. Szerk.: KERESZTÚRY Dezső – KERESZTÚRY Mária. Budapest, Szépirodalmi, 1975. 716–798. (Magyar remekírók)

BALASSI

- 1961 BALASSI Bálint: *Összes versei és Szép magyar komédiája*. Szerk.: ECKHARDT Sándor. Budapest, Magyar Helikon, 1961.

BALÁZS KOVÁCS

- 1980 BALÁZS KOVÁCS Sándor: „Nem viselem a remöte életöt.” Egy sárközi református presbiteriumi jegyzőkönyv feljegyzéseiből. In: *Dunatáj*, 3. (1980) 1. sz. 37–48.
- 1994 BALÁZS KOVÁCS Sándor: A presbitérium szerepe a sárközi parasztság életében. In: *Dunatáj*, 17. (1994) 2–3. sz. 65–74.
- 1996 BALÁZS KOVÁCS Sándor: Protestáns etika – paraszti erkölcs. In: *Wosinsky Mór Múzeum évkönyve. XIX.* Szerk.: GAÁL Attila. Szekszárd, Wosinsky Mór Múzeum, 1996. 299–316.
- 2000 BALÁZS KOVÁCS Sándor: A megesett lányok és a házasságon kívül született gyermekek helyzete a Sárközben. In: *Wosinsky Mór Múzeum évkönyve. XXII.* Szerk.: GAÁL Attila. Szekszárd, Wosinsky Mór Múzeum, 2000. 253–276.

BATTA

- 1891 BATTA György: *A berzétei (Kőrös, Rudna, Jólész és Rozsnyóval) egyesült ev. ref. egyház története*. Rozsnyó, Kovács Mihály, 1891.

BÉL

- 1984 BÉL Mátyás: Értekezés a magyarok öltözetéről és szokásairól. In: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Szerk. és ford.: WELLMANN Imre. Budapest, Gondolat, 1984. 447–478. (Történetírók tára)

- BÉL**
- 1989 BÉL Mátyás: *Veszprém vármegye leírása*. Szerk.: KREDICS László. Ford.: TAKÁTS Endre. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, 1989. (*Veszprém Megyei Levéltár kiadványai*, 6.)
- 1992 BÉL Mátyás: *Gömör vármegye leírása (1749)*. Ford.: TÓTH Péter. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1992. (*Gömör néprajza*, 35.)
- BENDA K.**
- 1978 BENDA Kálmán: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: Uő.: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, Gondolat, 1978. 287–308.
- BENDA GY.**
- 2001 BENDA Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. In: *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve*. Szerk.: FARAGÓ Tamás–ŐRI Péter. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézete, 2001. 223–246.
- 2002 Patrónusok vagy komák – a keresztszülői kapcsolatháló Keszthelyen 1740-1849. In: *Tabula*, 5. (2002) 1. sz. 3–31.
- [2002] *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma 1740-1849*. (Kézirat – PhD disszertáció.) Budapest, ELTE BTK Történeti Könyvtár, [2002].
- BENKŐ**
- 1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Szerk.: BENKŐ Loránd. 3. köt. Budapest, Akadémiai, 1976.
- BEY**
- 2001 BEY, Hakim: Káosz: az ontologikus anarchizmus szórólapjai. Részlet az I. A. Z. (I.deiglenes A.utonóm Z.óna) című könyvből. Ford.: MOLNÁR Dániel. In: *Az Irodalom Visszavág.* Új folyam. (2001) 1. sz. 82–87.
- BOLGÁR**
- 2002 BOLGÁR Dániel: *Egy „ismeretlen” település múltjából, avagy Berzété történetének főbb csomópontjai*. (Kézirat). 2002.

BOROVSZKY

- é. n. *Magyarország vármegyéi és városai. (Magyarország monográfiája.) A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Gömör-Kishont vármegye. Szerk.: BOROVSZKY Samu. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság, é. n.*

BÖSZÖRMÉNYI

- 1998 BÖSZÖRMÉNYI Ede: Házasságon kívüli születések Magyarországon. Történelmi vázlat. In: Uő.: *Az igazságot szeretetben. Írások az egyház múltjából és jelenéből. Válogatás dr. Böszörményi Ede írásaiból, tanulmányaiából.* Debrecen, Magyarországi Református Egyház Doktorai Kollegiumának Egyháztörténeti Szekciója, 1998. 163–188. (*Magyar református egyháztörténeti dolgozatok, 2.*)

BURKE

- 1991 BURKE, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Ford.: BÉRCZES Tibor. Budapest, Századvég – Hajnal István Kör, 1991. (*Metamorphosis historiae*)
- 2002 BURKE, Peter: A nyelv társadalomtörténete. Ford.: KISANTAL Tamás. In: *Aetas*. 17. (2002) 4. sz. 108–131.

CERUTTI–CAVALLO

- 2003 CERUTTI, Simona–CAVALLO, Sandra: A női becsület és a gyereknemzés társadalmi ellenőrzése Piemontban a XVII. és a XVIII. század között. Ford.: KUNKLI Enikő. In: *Helikon*. 49. (2003) 3. 210–241.

CSÁKY

- 1988 CSÁKY Károly *Az emberélet fordulói az egyházi anyakönyvek tükrében.* (Kézirat). Budapest, NMEA Kéziratgyűjtemény, 1988.

DEÁKY

- 1996 DEÁKY Zita: *A bába a magyarországi népi társadalomban. 18. század vége–20. század közepe.* Budapest, Centrál-Európa Alapítvány, 1999. (*Centrál-Európa alapítványi könyvek, 4.*)

DIENES D.

- 2001 *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek. 16.–17. század.* Szerk.: DIENES Dénes. Budapest, Osiris, 2001. (*Milenniumi magyar történelem: Források*)

DIENES E.

- 2002 DIENES Erzsébet: A református egyház irányító szerepe az egyháztagek mindennapi életében. (Kunhegyes jegyzőkönyvi és anyakönyvi bejegyzéseinek néhány tanulsága a 18-19. századból). In: *Egyháztörténeti Szemle*. 3. (2002). 2. sz. 45–52.

ERŐSS–HALÁSZ

- 2002 ERŐSS Mónika–HALÁSZ Péter: A leányság, a házasság és a terhesség. In: HALÁSZ Péter: *Bokrétába kötögetem vala. A moldvai magyarok néprajzához*. Budapest, Európai Folklor Intézet, 2002. 335–346. (*Örökség*)

FARAGÓ

- 1989 FARAGÓ Tamás: A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In: *Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28.* Szerk.: ERDMANN Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989. 427–449. (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 2.)
- 2003 FARAGÓ Tamás: Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt–LUGOSI András–SOHAJDA Ferenc. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 446–474.

FEJŐS

- 2003 FEJŐS Zoltán: Az etnográfiai jelen, mint időszemléleti probléma. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt–LUGOSI András–SOHAJDA Ferenc. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 65–74.

FÉNYES

- 1851 FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratik.* 1. köt. Pest, Kozma Vazul, 1851.

GINZBURG

- 1991 GINZBURG, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe.* Ford.: GALAMB György János–BARNA Imre. Budapest, Európa, 1991. (*Mérleg*)
- 2003 GINZBURG, Carlo: *Bizonyítékok és lehetőségek. Natalie Zemon Davis Martin Guerre visszatérése* című művének margójára. Ford.: JÁSZBERÉNYI-KAMRÁS Orsolya. In: *Helikon*. 49. (2003) 3. 188–209.

HAYAMI

- 1980 HAYAMI, Akira: *Illegitimacy in Japan.* In: *Bastardy and its Comparative History. Studies in History of Illegitimacy and Marital Nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica and Japan.* Ed.: Peter LASLETT–Karla OOSTERVEEN–Richard M. SMITH. London, Edward Arnold, 1980. 397–402. (*Studies in Social and Demographic History*)

HUNFALVY

- 1867 *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. A magyar orvosok és természetvizsgálók XII-ik, Rimaszombaton 1867-ben tartott nagygyűlése tagjainak emlékéül.* Szerk.: HUNFALVY János. Pest, Emich Gusztáv, 1867.

ILA

- 1937 ILA Bálint: *Gömör megye iskolázási viszonyai az 1770/76. években.* In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937. 266–281.
- 1944 ILA Bálint: *Gömör megye.* 2. köt. *Magyarság és nemzetiség.* Budapest, MTA, 1944. (*Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből*, I. sor. 3.)
- 1976 ILA Bálint: *Gömör megye. A települések története 1773-ig.* 1. köt. Budapest, Akadémiai, 1976.

ILLYÉS

- 1941 ILLYÉS Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. századokban).* Debrecen, Debrecen sz. kir. város – Tiszántúli Református Egyházkerület, 1941.

IMHOF

- 1992 IMHOF, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a minden napokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Ford.: GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta. Budapest, Akadémiai, 1992. (*Hermész könyvek*)

JÁROLI

- 1989 JÁROLI József: Az anyakönyv mint a nem nominális és nominális vizsgálatok forrása. In: *Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26-28.* Szerk.: ERDMANN Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989. 466–475. (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 2.)

JÁVOR

- 1971 JÁVOR Katalin Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. In: *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának [sic!] évkönyve. V-VI.* Szerk.: DIÓSZEGI Vilmos-KÓSA László. Budapest, Akadémiai, 1971. 71–103.

JUHÁSZ

- 1943 JUHÁSZ Géza: *Népi írók.* Budapest, Magyar Élet, 1943.

JUHÁSZ, L.

- 2002 L. JUHÁSZ Ilona: *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században.* Komárom – Dunaszerdahely, Fórum Társadalomtudományi Intézet Etnológiai Központ – Lilium Aurum, 2002. (*Lokális és regionális monográfiák*, 2.)

KAMARÁS

- 1998 KAMARÁS Ferenc: Házasságon kívüli születések. In: *Házasságon kívüli szülések.* Szerk.: S. MOLNÁR Edit–PONGRÁCZ Tiborné–KAMARÁS Ferenc–HABLICSEK László. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 1998. 9–44. (*KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései*, 61.)

KEMÉNYFI

- 2002 KEMÉNYFI Róbert: *A gömői etnikai térmozaik. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása különös tekintettel a szlovák-magyar etnikai határ futására.* Komárom – Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központ – Lilium Aurum, 2002. (*Interethnica*, 3.)

KISS

- 1999 *Magyar szókinccstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára.* Szerk.: KISS Gábor. Budapest, Tinta, 1999.

KOLLERFFY–JEKKELFALUSSY

- 1882 A Magyar korona országainak helységnévtára. Szerk.: KOLLERFFY Mihály–JEKKELFALUSSY József. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1882.

KÓSA

- 1993 KÓSA László: Református lelkészek Gyulán a XVIII. században. In: *Alföldi Társadalom*. (1993) 4. sz. 17–25.
- 1994 KÓSA László: A gyulai református egyház története. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1994. (*Gyulai füzetek*, 7.)
- 1996 KÓSA László: Kereszténység és magyar népi kultúra. In: *Protestáns Szemle*. 58. (1996) 4. sz. 299–308.

KOVÁCS, B.

- 2003 B. KOVÁCS István: Erkölc és fegyelmezés a vályi egyházban a jobbágy-felszabadítás előtt. In: *Gömörológia. Írások a történelmi Gömör és Kishont vármegye múltjáról és jelenéről*. Pozsony, Madách-Posonium, 2003. 97–108.

KRÁSZ

- 1996 KRÁSZ Lilla: Hogyan válik egy veszélyes dráma humánussá? (Bábaképzés [sic!] története a XVIII. században). In: *Sic Itur ad Astra*. 8. (1996) 1–3. sz. 49–82.
- 2003 KRÁSZ Lilla: A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon. Budapest, Osiris, 2003. (*Doktori mestermunkák*)

KÚR

- 1993 KÚR Géza: *A Komáromi Református Egyházmegye*. Pozsony, Kalligram, 1993. (*Csallóközi Kiskönyvtár*)
- 2000 KÚR Géza: *Küzdelmeink. (Három református egyház története)*. Szerk.: KONCSOL László. Pozsony, Kalligram, 1993. (*Csallóközi kiskönyvtár*)

LABAN CZ

- 1993 LABAN CZ István: *Berzété 750 éve. 1243–1993*. Berzété, Berzété Község Önkormányzata, 1993.

LABOV

- 1975 LABOV, William: A nyelvi változás mechanizmusáról. In: *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Szerk.: PAP Mária–SZÉPE György. Ford.: PAP Mária. Budapest, Gondolat, 1975. 255–285.

LASLETT

- 1980 LASLETT, Peter: Introduction: comparing illegitimacy over time and between cultures. In: *Bastardy and its Comparative History. Studies in History of Illegitimacy and Marital Nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica and Japan*. Ed.: Peter LASLETT–Karla OOSTERVEEN–Richard M. SMITH. London, Edward Arnold, 1980. 1–68. (*Studies in Social and Demographic History*)

LÓRINCZY, B.

- 1988 *Új magyar tájszótár*. Szerk.: B. LÓRINCZY Éva. 2. köt. Budapest, Akadémiai, 1988.
- 1992 *Új magyar tájszótár*. Szerk.: B. LÓRINCZY Éva. 3. köt. Budapest, Akadémiai, 1992.

MAKLÁRI PAP

- 1855 MAKLÁRI PAP Lajos: *Bibliái egyezményes szótár, a Szentirat igéinek föllelésére és magyarázatára vezérlő segédkönyv*. Szerk.: SZÉKÁCS József–TÖRÖK Pál. Pest, Heckenast Gusztáv, 1855.
- 1867 MAKLÁRI PAP Lajos: *Konfirmációi káté vagy az urasztalához első ízben járulandó növendékek vallástétele. Református katekheták használatára*. Rozsnyó, Kovács Mihály, 1867.
- 1874² MAKLÁRI PAP Lajos: *Bibliái egyezményes szótár, a Szentirat igéinek föllelésére és magyarázatára vezérlő segédkönyv*. Szerk.: SZÉKÁCS József–TÖRÖK Pál. Budapest, Franklin Társulat, 1874.
- é. n. MAKLÁRI PAP Lajos: *[A berzétei református egyház története]*. (Kézirat.), BMREI XII. jegyzőkönyv. Berzéte, é. n.

MALINOWSKI

- 1966 MALINOWSKI, Bronislaw: Parenthood – The Basis of Social Structure. In: *The Unwed Mother*. Ed.: Robert W. ROBERTS. New York – London, Harper & Row, 1966. 25–41. (*Readers in Social Problems*)

MÉSZÁROS

- 1995 MÉSZÁROS István: Népszokásokra vonatkozó adatok a 16. század végéről. In: *Regnum. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 7. (1995) 3–4. sz. 35–40.

MOLNÁR

- 1994 MOLNÁR Attila: *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása.* Debrecen, Ethnica, 1994. (*Societas et ecclesia. A Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület kiadványai, 2.*)

MORVAY

- 1984 MORVAY Judit: *A komaválasztás stratégiái Kolozsán, 1750-1870.* In: *Történeti antropológia. Az 1983. április 18-19-én tartott tudományos ülészek előadásai.* Szerk.: HOFER Tamás. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoportja, 1984. 281-292. (*Antropológiai írások, 8-10.*)

NÁDAS

- 1986 NÁDAS Péter: *Emlékiratok könyve.* Budapest, Szépirodalmi, 1986.

NAGY L.

- 1828 NAGY, Ludovicus: *Notitiae politico-geographico-statisticae inelyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum.* 1. tom. Buda, Landerer, 1828.

NAGY I.

- 1863 NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* 10. köt. Pest, Ráth Mór, 1863.

NAGY O.

- 1989 NAGY Olga: *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák.* Budapest, Gondolat, 1989.
- 1994 NAGY Olga: *Népi változatok szerelemre és házasságra. Esszé.* Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 1994.

NAGY, O.-RUZSICZKY

- 1991⁵ *Magyar szinonimaszótár.* Szerk.: O. NAGY Gábor-RUZSICZKY Éva. Budapest, Akadémiai, 1991.

N. N.

- 1920 *Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum.* Szerk.: N. N. Budapest, a magyar békeküldöttség, 1920.

N. N. [KORNIS?]

- 1988 N. N. [KORNIS Gáspár?]: *Rákóczi-éposz*. Szerk.: SZIGETI Csaba. Budapest, Európa, 1988.

ORTUTAY

- 1980 *Magyar néprajzi lexikon*. 3. köt. Szerk.: ORTUTAY Gyula. Budapest, Akadémiai, 1980.
- 1981 *Magyar néprajzi lexikon*. 4. köt. Szerk.: ORTUTAY Gyula. Budapest, Akadémiai, 1981.
- 1982 *Magyar néprajzi lexikon*. 5. köt. Szerk.: ORTUTAY Gyula. Budapest, Akadémiai, 1982.

PÁPAI PÁRIZ

- 1767 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungaro-Latino-Germanicum*. Reprint (1995). Budapest, Universitas, 1767.

PÉTER

- 2001 PÉTER Katalin: The Way from the Church of the Priest to the Church of the Congregation. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchanges and the Constitution of Religious Identities. 1400-1750*. Ed.: ANDOR Eszter-TÓTH István György. Budapest, Central European University–European Science Foundation, 2001. 9–19.

PORTER

- 1991 PORTER, Roy: Introduction. In: *Language, Self and Society. A Social History of Language*. Ed.: Peter BURKE – Roy PORTER. Cambridge, Polity, 1991.

RETTEGI

- 1970 RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784*. Szerk.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1970.

SEBŐK

- 1999 SEBŐK Marcell: Natalie Zemon Davis, a történetmondó. In: Natalie ZEMON DAVIS: *Martin Guerre visszatérése*. Ford.: LAFFERTON Emese–SEBŐK Marcell. Budapest, Osiris, 1999. 119–130. (*Osiris Mikrotörténelem*)

SINKOVICS

- 1968 *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1526-1790. II/2. köt. Szerk.: SINKOVICS István. Budapest, Tankönyvkiadó, 1968.*

SZABÓ T.

- 1982 *Erdélyi magyar szótörténeti tár. 3. köt. Szerk.: SZABÓ T. Attila. Bukarest, Kriterion, 1982.*

SZAMOTA-ZOLNAI

- 1902–06 *Lexicon vocabuliorum Hungaricorum in diplomatibus obuiisque scriptis quae reperiri possunt vetustorum. Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb okiratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Szerk.: SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1902–1906.*

SZÉCHENYI

- 1993 SZÉCHENYI István: *Gróf Széchenyi István minden írása. (CD-ROM) Arcanum, 1993.*

SZEKERES

- 2002 SZEKERES András: Pillantás a társadalomtudományok szerszámosládájába. Előszó a konferenciához. In: *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem – Társadalomtudományok” konferencia anyagai. Szerk.: SZEKERES András. Budapest, Atelier – L’Harmattan, 2002. 7–12. (Atelier füzetek, 3.)*

SZENT-GYÖRGYI

- 1983 SZENT-GYÖRGYI Albert: Az őrült majom. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok. Ford.: SZABÓ Attila. Budapest, Gondolat, 1983. 237–270.*

SZENTI

- 1985 SZENTI Tibor: *Parasztvállomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről. Budapest, Gondolat, 1985.*

SZINNYEI

- 1897-1901 *Magyar tájszótár. 2. köt. Szerk.: SZINNYEI József. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1897–1901.*

SZOMBATHY

- 1909 SZOMBATHY László: *Gömör-Kishonth vármegye népoktatásügyének története. Debrecen, Hegedüs és Sándor, 1909.*

TÁRKÁNY SZŰCS

- 1981 TÁRKÁNY SZŰCS Ernő: *Magyar népi jogszokások*. Budapest, Gondolat, 1981. (*Társadalomtudományi könyvtár*)

TOLNAI

- 1929 TOLNAI Vilmos: *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*. Budapest, MTA, 1929. (*A magyar nyelvstudomány kézikönyve*)

TÓTH

- 1994 TÓTH István György: „Komám nincs és feleségem vagyok”. (Meddőség és fogamzásgátlás a 18. századi magyar parasztságnál). In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk.: ZIMÁNYI Vera. Budapest, MTA TTI, 1994. 133–143. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 9.)
- 1996 TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA TTI, 1996. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 17.)
- 2002 TÓTH István György: Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon. In: *Acta Papensia*. 2. (2002) 1–2. szám. 31–37.

TÖKÖLY

- 1999 TÖKÖLY Gábor: *Ki kicsoda Rozsnyón*. Somorja, Méry Ratio, 1999.

TÜSKÉS

- 1987 TÜSKÉS Gábor: A protestáns közösségek népi kultúrájának néhány kérdése. In: *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve XIV*. Szerk.: KÓSA László. Budapest, Akadémiai, 1987. 215–233.

ÚJVÁRY

- 2002 ÚJVÁRY Zoltán: *Gömöri magyar néphagyományok*. Szerk.: VERESS László–VIGA Gyula. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 2002.

VAJDA

- 1985 VAJDA Mária: A magyar parasztság szerelmi élete. In: *A szerelemről – komolyan. Tanulmányok*. Szerk.: KAMARÁS István–VARGA Csaba. Budapest, Gondolat, 1985. 99–120.

VAJDA

- 1988 VAJDA Mária: *Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemről*. Kecskemét, Erdei Ferenc Művelődési Központ, 1988. (*Forrás könyvek*)
- 1995 VAJDA Mária: A házasságon kívüli kapcsolatból származó gyermekek helyzete a parasztközösségben. In: *Gyermekvilág a régi magyar falun. Az 1993. október 15-16-án Jászberényben és Szolnokon rendezett konferencia előadásai*. 1. köt. Szerk.: T. BEREZKI Éva. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1995. 187–225. (*A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei*, 50.)

VÁLYI

- 1796 VÁLYI András: *Magyar Országának leírása*. 1. köt. Buda, Királyi Universitas, 1796.

VERES

- 1984 VERES László: *Erkölcsei normatívák és tevékenységi típusok. (Egy palóc falu, Mátraderecske erkölcsi életének vizsgálata)*. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 1984. (*Folklor és etnográfia*, 15.)

VERSEGHY-FÖLDI-FAZEKAS

- 1989 VERSEGHY Ferenc–FÖLDI János–FAZEKAS Mihály: *Válogatott művei*. Szerk.: JULOW Viktor–V. GIMES Ágnes–VARGHA Balázs. Budapest, Szépirodalmi, 1989.

WARDHAUGH

- 1995 WARDHAUGH, Ronald: *Szociolingvisztika*. Szerk.: PLÉH Csaba. Ford.: PAP Mária. Budapest, Osiris – Századvég, 1995. (*Osiris tankönyvek*)

ZEMON DAVIS

- 1999 ZEMON DAVIS, Natalie: *Martin Guerre visszatérése*. Ford.: LAFFERTON Emese–SEBŐK Marcell. Budapest, Osiris, 1999. (*Osiris mikrotörténelem*)

Internetes irodalom

<http://w3.enternet.hu/bkiado/balassi.htm> (2002. december. 30.)

<http://www.nytud.hu/hhc> (2004. január 5.)

GÖMÖR MEGYE ISKOLÁI 1770/76- BAN

— Kőrös egyház a XVII. sz. ban
 — Kőrös egyháza a XVIII. sz. végén

RKATH. KATH. EV. REF.

TELJES GIMNÁZIUM	□	☩	☩	☩
KISGIMNÁZIUM	□	☩	☩	☩
NÉPISKOLA	○	○	○	○
FIJÁLT	○	○	○	○
A FORRÁSOKBAN NEM EMLITETT KÖZSÉG	□	+	+	+

1 = Kőrös
 2 = Rudna
 — leányiskola 1794-től

AZ ŐRES JEL MAGYAR, A FEKETE TÓT, A VOALKÁZOTT NÉMET TANITÁSI NYELVET, A FORRÁSOKBAN NEM EMLITETT KÖZSÉGEKBE PEDIG ANYANYELVET JELENT AZ ALÁHÍZOTT KÖZSÉGEK ISKOLÁI A VÉLŐM VONALAKRAL ÖSSZEKÖTÖTT FILM ANYANYELVŰ, A SZABOTOTT ALÁHÍZÁS KAT. ANYANYELVŰ EVANGÉLIKUS, A PONTOZOTT PEDIG REFORMÁTUS FILMŰ JELŰ. AZ ÉVSZÁM, BLETVE AZ "ANTE MEMORIAM HUMANAM" RÖVIDÍTÉS (a.m.) AZ ÁLLANDÓ TANÍTÁS KEZDETÉT JELENTI.

Nemzetiségi konfliktusok és liturgikus nyelvhasználat a 19–20. században

Elemzési kísérlet Piliscsaba példája alapján

MAGYARORSZÁG TERÜLETÉRE a 18. század folyamán nagy számú, nem magyar etnikumú népesség érkezett, és a belső vándorlás is megváltoztatta az ország nemzetiségi viszonyait. Az új telepeselek sok helyen külön települést, zárt közösséget alkottak, máshol azonban egymással keveredve éltek ugyanazon a településen belül. Dolgozatomban az egymás mellett élő etnikumok egymáshoz való viszonyát vizsgálom. Elemzésem elsősorban a nyelvi konfliktusokra összpontosít. A nyelv ugyanis egy olyan összekötő kapocs az embercsoportok történetében, amely már a nemzetté válás előtt is létezik, ugyanakkor a kialakuló nemzet azonosságtudatának is lényeges elemét alkotja.¹ A nyelvnek kitüntetett szerepe van egy etnikum hosszú távú fennmaradásában is.² Így a nacionalizmussal kapcsolatos fogalmi viták meghaladhatóak egy szélesebb időtávú vizsgálat érdekében, és a különböző fejlődési fázisok és az új típusú, modern nemzeti azonosságtudat egyértelmű megjelenése előtti folyamatok a maguk egységében vizsgálhatóak. A nyelvi konfliktusok elemzése tehát jogossá válhat anélkül, hogy a nacionalizmus jelenségkörének egészét vennénk szemügyre.³

A nyelvhez hasonló szerepe van a vallásnak is egy etnikum történetében. Az összetartozás- és azonosságtudat kifejezője, sőt egyedüli megjelenési formája is lehet, mint közösségalkotó tényező vagy mint ennek a közösségnek szervezeti kerete (egyház). Egy adott felekezet és etnikum ilyen összefüggésére több példát is találhatunk a történelmi Magyarországon. Az ortodox kereszténység elsősorban a román és a szerb nemzetiséghez kötődött, míg például az unitárius egyház tagjai vagy a reformátusok legnagyobb részben magyarok voltak. A zsidó-keresztény európai kultúrkörben a vallásban kitüntetett szerepe van a nyelvnek, írásbeli és szóbeli formájában egyaránt. Az anyanyelv, a nemzeti nyelv használatának kérdése számos konfliktus lényeges, akár központi eleme

¹ Lásd többek között: SMITH, 1995a. 17.

² Lásd pl. SMITH, 1995b. 32.

³ A vizsgálatnak a források is határt szabnak.

is lehetett. A protestáns egyházak kialakulásában ennek kifejeződését láthatjuk. Ez azonban kétirányú folyamat volt, hiszen például a nemzeti nyelven elkészített bibliafordítások visszahatottak az adott nyelv fejlődésére, azon keresztül pedig a nemzeti kultúra egészére. A protestantizmus vonatkozásában elfogadott és művelt a nyelvhasználat vizsgálatának területe. A római katolikus egyház esetében ez a fajta vizsgálat látszólag szűkebb keretek közé szorul. Itt is vizsgálható többek között a népénekek vagy a prédikációk nemzeti nyelven való megjelenése. Ugyanakkor a latin egészen a múlt századig kivételes jogokat élvezett. A 20. század második feléig, a második vatikáni zsinatig, a római katolikus liturgia nyelve a latin volt. A nemzeti nyelvnek azonban ekkor is volt tere a liturgiában. Az énekek, egyes könyörgések, a Szentírás és a prédikáció nemzetiségi nyelven hangzottak el. Míg tehát a reformáció már a 16. századtól bevezette a nemzeti nyelv használatát, a katolikus egyházban a liturgia nyelve a latin maradt ugyan, de egy szűk területen mégis használatos volt a nemzeti nyelv, és ez a szűk terület is lehetőséget adott nemzetiségi konfliktusok kifejeződésére.

Vizsgálódásom tárgyát Piliscsaba nemzetiségi konfliktusai képezik, a liturgikus nyelvhasználat szempontjából. A Piliscsabát körülvevő települések nemzetiségileg többé-kevésbé homogénnek tekinthetők az elmúlt három évszázadban. A 18. században kialakult viszonyoknak megfelelően közülük egyesek többségükben szlovák (Pilisszántó, Piliscsév), mások német (Pilisvörösvár, Pilisszentiván), ismét mások magyar (Tinnye) lakosságúak. Piliscsabán azonban ezek a nemzetiségek keveredve élnek egymás mellett. A lakosok a 19. század végéig szinte kizárólag római katolikus vallásúak voltak. Így a nemzetiségek közötti problémák egy egyházon belül jelentek meg. Piliscsaba azért is alkalmas egy általánosítható eredményekkel kecsegtető helytörténeti vizsgálat elvégzésére, mert éppen az a két nemzetiség élt itt együtt, amelyik a trianoni Magyarország két legnagyobb lélekszámú etnikuma volt. A Pilis ezenkívül olyan, nemzetiségek által lakott vidék, amely a fővároshoz közel fekszik, így a központból érkező hatások közvetlenebbül érvényesülhettek egykor és ma is. A vizsgálat időhatárait egyrészt a nemzeti nyelv liturgiában való használatának első helyi szintű szabályozása jelöli ki. Az illetékes ordinárius, a székesfehérvári megyés püspök az 1829-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben rögzítette ezt. A második időpont 1948, a fordulat éve. Az ezt megelőző három évben gyökeresen megváltoztak a helyi etnikai viszonyok, a ki- és betelepítések a lakosság összetételének drasztikus átalakulását okozták. Emellett pedig a politikai változás, a szovjet típusú totális állam kiépülése a vallásnak szigorúan a magánélet körébe való száműzését hozta magával, így a helyi egyházi közösség élete elvesztette azt a közéleti jelentőségét, amelyet korábban birtokolt. Ráadásul a

nemzetiségek közötti konfliktusok a proletár internacionalizmus szemléletében egy letűnt kor meghaladott problémáiként szinte tabutémákká váltak.

Piliscsaba történetének vázlata

Piliscsabát először 1263-ban említik az oklevelek. Ekkor már I. Moys nádor leszármazottainak birtokában volt. 1272-ben II. Moys nádor a falut a Nyulak szigetén lévő domonkos apácakolostornak adományozta.⁴ A kolostorban volt ugyanis apáca két lánya, Cecília és Judit.⁵ Ebben a kolostorban élt IV. Béla király lánya, Margit is. A kolostor birtokai ezért dinamikusán növekedtek a királyi család bőkezűsége folytán, és az ő példájukat követték olyan előkelő főurak is, mint Moys nádor.⁶ Piliscsaba a középkor folyamán a domonkos apácák birtokában maradt. Egy 1524-es oklevél még megerősíti őket kegyúri jogaikban.⁷ Buda török kézre kerülése után az apácák elmenekültek, a falu lakatlanná vált.⁸ II. Mátyás a domonkos apácák birtokait a pozsonyi klarissza kolostornak adta, így Piliscsaba is az ő tulajdonukba került.⁹ 1714-ben tértek vissza Budára a klarissza apácák. Újból felépített és óbudainak nevezett, valójában azonban a budai Várban lévő kolostoruk birtoka volt a falu egészen a rend 1782-es feloszlatásáig. Piliscsaba, miután 1808-ban József nádor a Vallásalaptól megvásárolta, Habsburg birtok lett.¹⁰ A következő jelentős változást 1895-ben az Esztergom–Budapest vasútvonal megnyitása hozta. A vasút mellett József Károly Lajos főherceg villatelkeket parcellázott ki birtokából és így létrehozta a későbbi Klotildligetet, amely 1925 és 1950 között önálló község volt.

Piliscsaba tehát 500 éven keresztül egyházi, szerzetesi birtok volt. A 19. század végétől története újra összekapcsolódott a szerzetesrendekével. 1898-ban a már említett József Károly főherceg vadászkastélyát ajánlotta fel rendház céljára a lazarista szerzeteseknek, akiket a községbe hívott. A misszióspapok Grazból érkeztek, többen közülük osztrákok vagy németek voltak. 1905-ben azután a vincés nővérek nyitották meg házukat. A nővérek a különböző karitatív jellegű egyesületeken keresztül hatottak a helyiek életére, és ők biztosítottak helyet az új templomnak is, amikor a kialakuló Klotildligeten önálló

⁴ GYÖRFFY, 1998. 628.

⁵ WERTNER, 1898. 119.

⁶ ZSOLDOS, 2001. 73.

⁷ DINNYÉS ET AL. 1986. 147.

⁸ FEKETE, 1943. 171.

⁹ OSZK Kt. Fol. Lat. 2027., 12. f.

¹⁰ MOL X 2. 37246. Libri Regii 62. köt., 497–500.

egyházközség alakult. 1929-ben a Szentségi Jézus Szolgálói Kis Társasága nyitotta meg üdülőjét, 1939-ben az angolkisasszonyok iskolája kezdett működni, végül a megváltós nővérek 1942-ben vásároltak házat maguknak. Az utóbbi négy szerzeteskongregáció Klotildliget területén telepedett le.¹¹ A katolikus egyház rajtuk keresztül is befolyással volt Piliscsaba életére.

A nemzetiségi viszonyok alakulása Piliscsabán

Buda török alóli felszabadulása után már az 1690-es évek közepén megjelentek a községben az új telepések, ők azonban továbbmentek.¹² Ebben az időben gyakori volt, hogy a helységek részletekben, hozzátelepítéssel alakultak ki, ahogy például Torbágyon is történt 1699-től.¹³ Az újabb hullámban Piliscsabára érkező telepések már egyetlen etnikumból valók, szlovákok voltak. Az 1714-ben összeírt 13 adózó jobbágy között egy magyar vezetéknevűt találunk, a többi szlovák.¹⁴ Az 1728. évi regnicolaris összeírás is többségükben szlovák nevű jobbágyokat sorol fel és csupán néhány magyar vezetéknevűt.¹⁵ A falusiak emlékezetében is a második, tartós betelepülési hullám maradt meg, az, hogy „a lakosságnak többsége tót volt”.¹⁶ Bél Mátyás feljegyezte, hogy a telepések nagy munkával létesítenek szántóföldeket az erdők helyén, azaz a 18. század harmincas éveire alakult ki a falunak az a területe, amely egészen a 19. század végéig alig változott.¹⁷ Az 1747-es egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a hívek mind szlovákok voltak.¹⁸ A svábok Mária Terézia idején jelentek meg, de az

¹¹ CSÍKY, 2001. 3–4.

¹² Pilisvörösvár, római katolikus anyakönyvek, 1695, 1699, 1700. MOL X 2117 A 457; Mivel a neveket hallás után jegyezték le, a keresztnévből és a kereszt- és vezetéknevű sorrendjéből arra következtethetünk, hogy magyarok is éltek Piliscsabán (pl. Korschá Janosch), ugyanakkor szlovák névvel is találkozunk (Mathias Gschibil), a nevek nagyobbik része azonban német (Ocker, Schuster, Schwarzenberger).

¹³ KOSÁRY, 1965. 33.

¹⁴ OSZK KL. Fol. Lat. 2027., 4. f. Ebben a névsorban már megjelenik a ma is Piliscsabán élő Drevenka család neve.

¹⁵ BOROSY, 1997. 167–171.

¹⁶ PESTY, 1984. 284.

¹⁷ BÉL, 1977. 126.

¹⁸ Veszprémi Püspöki Levéltár, Visitationes Canonicae. MOL X 4439. 10492. d.; Bár a jegyzőkönyvben azt olvashatjuk, hogy az összes hívő szlovák, a mellékelt összeírásban magyar neveket is olvashatunk. Az idegen nyelvi környezet miatt ez valószínűleg magyar nemzetiségű lakosokra utal, de a kérdés megválaszolását nehezíti, hogy az 1745-ben

1773-as *Lexicon locorum* még szlovák többségűnek mondja a falut.¹⁹ Ekkoriban azonban már jelentős sváb lakosság is élt itt. Az 1805-ös egyházlátogatási jegyzőkönyv már azt írja, hogy egyenlő mértékben használják a lakosok a német és a szlovák nyelvet.²⁰ Ettől az időponttól kezdve a németek száma kezdte meghaladni a szlovákokét, és a század végére, az 1880-as népszámlálás szerint már a lakosság 65%-a német anyanyelvű volt és csupán 23%-a szlovák.²¹ A századforduló környékén a magyar anyanyelvűek száma jelentős növekedésnek indult, 1910-re már meghaladták a szlovákok számát, ami elsősorban az új településrész, Klotildliget betelepülésének volt köszönhető. 1941-ben a lakosság 50,9%-a volt német, 35%-a magyar és 13%-a szlovák. A második világháború utáni, alább még részletesen tárgyalt lakosságcserék és kitelepítések következtében 1949-re a magukat magyar anyanyelvűnek vallók aránya 97%-ra emelkedett.²²

A 18. században és a 19. század első felében természetes volt, hogy az emberek több nyelven beszéltek, ismerték a velük együtt élő más nemzetiségek nyelvét is. Az 1770-es években Timkóczi Mátyás tanító szlovák és német nyelven is tanította írni-olvasni a gyerekeket.²³ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint a plébánosok is beszélték ezeket a nyelveket.²⁴ Később a helyzet megváltozott. Egyre inkább csak a saját anyanyelvüket tanulták meg az emberek, és mellette esetleg még a világnyelvnek számító németet tanulták az iskolában. A nemzetiségi viszonyok megváltozása után, a 20. század közepén már gondot jelentett olyan papot találni, aki szlovákul és németül is beszélt.²⁵

Nemzetiségi konfliktusok az istentiszteleti nyelv kérdésében

Az első püspöki rendelkezés az istentiszteleti nyelv kérdésében 1829-ben született, amikor az egyházlátogatási jegyzőkönyvbe foglalták, hogy az ájtatossá-

elhunyt Szabados Ferenc plébánost szlovák anyanyelvűnek mondja egy összeírás (MOL X 7593. 34953/4. d.).

¹⁹ Összeírás, 1920. 166.

²⁰ MOL X 7593. 21184. d. Piliscsaba 1805

²¹ Összeírás, 1882. 204.

²² HORVÁTH ET AL. 2000. 155.

²³ SZABÓ, 1998. 60.

²⁴ MOL X 7593. 21184. d. Piliscsaba 1778, 1805

²⁵ SzfvPL No. 4512 – 1008/1941.

gokat felváltva német és szlovák nyelven fogják tartani.²⁶ Az 1870-es évekre azonban a nemzetiségi viszonyok olyan mértékben megváltoztak, hogy a sváb lakosok már nem fogadták el ezt a rendelkezést. 1871-ben a megyés püspöknek írt levelükben arra is hivatkoztak, hogy már az 1829-es döntés idején is több német élt Piliscsabán, mint szlovák, azonban a szlovák származású plébános miatt nem a nemzetiségi számarányoknak megfelelően döntöttek el a kérdést.²⁷ Ráadásul a tót hívek mind tudnak németül, a németek közül azonban csak kevesen tudnak tótul. Azt kérték a püspöktől, hogy a létszamarányoknak megfelelően három német és egy tót istentisztelet legyen havonta a vásár- és ünnepnapokon.²⁸ A német ajkú hívek többször sürgették a püspök választát.²⁹ A helyzet közben egyre romlott. Az egyik misén egy tót hívő odaszólt a plébánosnak, hogy tótul akar imádkozni, erre egy sváb emberrel összeszólalkoztak.³⁰ Nem lehetett tovább halogatni a döntést. Jekelfalusy Vince megyés püspök személyesen is ellátogatott a községbe. Végül úgy határozott, hogy az ájtatosságot kétszer németül tartsák meg, minden harmadik vásár- és ünnepnapon pedig tótul. Kérte továbbá a híveket, hogy *„főpásztori intézkedésünkben megnyugodva, mint jó keresztények és az Úrnak valódi hívei, testvéri szeretettel egyesüljenek az Úr hajlékában”*.³¹ A tót hívek azonban nem nyugodtak bele a döntésbe és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz fordultak a korábbi helyzet visszaállításáért. Annyira sérelmesnek tartották a kialakult gyakorlat megváltoztatását, hogy az egyházi keretből kilépve az állam beavatkozását kérték. Az állam azonban nem akart és nem is volt joga beleszólni liturgikus kérdésekbe, az egyházak belső ügyeibe, a püspök pedig nem változtatta meg álláspontját. A minisztériumhoz írt levelében kifejtette, hogy 962 német ajkú és 294 tót ajkú katolikus él Piliscsabán, tehát az istentiszteleti rend megváltoztatása szükségessé vált. A korábbi rend miatt a németek hátrányt szenvednek, amiről a helyszínen is megbizonyosodott. *„Ezen főpásztori intézkedésemen a pilis-csabai tótajkú híveknek ha igazság és méltányosság által vezetetténe, annál inkább meg kellett volna nyugodniok, minthogy számarányukat tekintve szoros igazság szerint ily kedvező határozatot se várhattak volna”* – írta a minisztériumnak.³² A miniszté-

²⁶ MOL X 7593, 21184. d. Piliscsaba, 1829, 1. fej., 7. pont

²⁷ 1829-ben Gallovits Pál volt Piliscsaba plébánosa.

²⁸ SzfvPL No. 4512 – 792/1871. június 4.

²⁹ SzfvPL No. 4512 – 1461/1871., 1109/1872.

³⁰ SzfvPL No. 4512 – 748/1872. június 5.

³¹ SzfvPL No. 4512 – 1109/1872.

³² SzfvPL No. 4512 – 1346/1872.

rium tudomásul vette ezt a döntést, és kérte a püspököt, hogy utasítsa a tót ajkú híveket: nyugodjanak bele a rendezésbe.³³

Alig telt el húsz év, és a nyelvkérdés ismét felvetődött, igaz, egészen más okok miatt és más körülmények között. A lazarista atyákat József Károly Lajos Habsburg főherceg hívta Piliscsabára, akiknek átadta vadászkastélyát és kápolnát építtetett mellé. A szerzetesek Grazból érkeztek Piliscsabára. A kápolnát 1898-ban szentelték fel. Ebben az esetben is felmerült a kérdés, hogy az új kápolnában milyen nyelven mondják az istentisztelet azon részeit, amelyek nem latinul, hanem nemzeti nyelven hangzottak el. Steiner Fülöp székesfehérvári megyés püspök azt javasolta, hogy felváltva német és szlovák nyelven mondják az énekeket és könyörgéseket, valamint ha a hívek közötti egyetértést nem veszélyezteti, és a hívek így értik meg, magyarul is mondhatják.³⁴ A főpásztor nem erőszakolta rá döntését a hívekre, hanem arra törekedett, hogy a problémát helyi szinten oldják meg, kompromisszumot keresve. Medits Nándor lazarista házfőnök a püspök kívánsága szerint beszélt a plébános-sal, Melly Károllyal, aki azonban nem tartotta szükségesnek a tót nyelv használatát, mert szerinte kevés tót él a községben, egyébként is ők tudnak németül, de a svábok nem beszélnek tótul. A kápolna pedig nem plébániatemplom, nem a tótok fizetik a papot. A magyar nyelv használatára azonban nyáron szükség van a Budapestről érkező nyaralók miatt.³⁵

A káplán azonban a plébánostól eltérő véleményen volt. Szerinte májusban jó lenne minden héten egyszer, például csütörtökön tót szentbeszédet tartani. A lazaristák azonban nem tudtak tótul, így a káplán vállalta a prédikációk megtartását.³⁶ Ennek ellenére a lazarista házfőnök nem kívánta bevezetni a szlovák nyelv használatát, mert úgy gondolta, hogy ha egyszer elkezdik tótul mondani a szentbeszédeket, később ezen nem lehet változtatni, viszont nem lehetett tudni, hogy meddig lesz Piliscsabán tótul beszélő pap.³⁷ Ekkoriban tehát már nyelvi nehézségek támadtak, amelyek beszűkítették a megoldási lehetőségek körét. A lazarista kápolnában így német, nyaranta pedig szükség szerint magyar szentbeszédeket tartottak. Hamarosan másik káplán került Piliscsabára, Lechner János, aki nem tudott tótul. A piliscsabai tót hívek 1902-ben tótul beszélő káplánt kértek, mert „*mi édes anyanyelvünkön kívül más nyel-*

³³ SzfvPL No. 4512 – 1426/1872.

³⁴ SzfvPL No. 321 – 987/1898. ápr. 26.

³⁵ SzfvPL No. 321 – 987/1898. ápr. 27.

³⁶ Holeksy Ágostont, aki korábban Tökölön volt káplán, Angeli Márton vörösvári plébános kérésére helyezte a püspök a betegeskedő Melly plébános mellé. Angeli kifejezetten tót ajkú kisegítőt kért. (SzfvPL No. 4512 – 2617/1897.)

³⁷ SzfvPL No. 321 – 987/1898. ápr. 27.

vet nem értünk, vagy nem annyira – ilyenek is kevesen –, hogy azon a mi lelki bajainkat őszintén közölni tudnók anyanyelvünket nem értő lelkiatyánkkal.”³⁸ A levelet aláírók között³⁹ német vezetéknevű személy is van, ami egyrészt a két nemzetiség, a német és a szlovák keveredését mutatja, másrészt pedig ismét felveti a kérdést, amelyet már dolgozatom elején érintettem: meg lehet-e mondani a vezetéknev alapján, hogy ki milyen nemzetiségű.⁴⁰ A válasz rámutat a nemzeti-
ségi identitás nehezen megfogható voltára. A név és a nemzeti-
ségi tudat között nem volt egyértelmű megfelelés. A kiéleződött szituációban ugyanakkor egyre nehezebb volt a egyes családokban élők helyzete, választaniuk kellett, hogy melyik etnikumhoz akarnak tartozni.

1903-ban újra fellángolt a vita az istentiszteleti nyelv kérdéséről. A német ajkú hívek, hivatkozva a népszámlálási eredményekre, melyek szerint a helyi katolikusok egynegyede tót és háromnegyede német, azt kérték, hogy három vasárnap német és egy vasárnap tót ének és szentbeszéd legyen a miséken. Leírták azt is, hogy a botránnyok elkerülése végett kérik a püspöki intézkedést. Szerintük az történt ugyanis, hogy újév napján ők, a német hívek, orgonás misézést kértek, amit a plébános meg is engedett. Később azonban a tótok is ugyanezt kérték, a plébános azonban állítólag sértő választ adott nekik. A kántortól mindkét nemzetiség az ő énekének kísérését kérte, ezért a kántor nem orgonált. A mise kezdetén a németek és a tótok is elkezdtek énekelni a saját énekeiket, végül az evangélium felolvasásakor a németek engedtek, és utána csak a tótok énekelték saját énekeiket.⁴¹ A tót hívek viszont úgy értelmezték az esetet, hogy régi szokás szerint azon a vasárnapon az ének és a prédikáció tóttul kellett volna, hogy legyen. Ők nem akarták más jogát megsérteni, csak a maguk jogát megvédeni. A püspök rendelkezését kérték, egyrészt, hogy rend legyen a templomban, másrészt, hogy „mi gyengébbek védelmet és oltalmat keressünk Méltóságodnál, midőn az erősebbek sértik, elvenni akarják régi jogainkat”.⁴² A két nemzeti-
ségi csoport kétféleképpen látta a történeteket. Míg a németek az etnikai arányok alapján akarták a kérdést rendezni, addig a szlovákok ezt nem fogadták el, mivel rájuk nézve kedvezőtlen döntés születhetett volna, és korábban megszerzett jogaikra hivatkoztak. Az arányok jelentős mértékű megváltozása miatt azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni az etnikai elvet.

³⁸ SzfvPL No. 4512 – 858/1902.

³⁹ Maszár István, Belik István, Belik György, Handler Jakab, Bélik Imre.

⁴⁰ Lásd 12. jegyzet.

⁴¹ SzfvPL No. 4512 – 92/1903.

⁴² SzfvPL No. 4512 – 181/1903.

A probléma megoldását egy egészen új tényező is nehezítette. József Károly Lajos főherceg piliscsabai uradalmából az 1895-ben megnyitott Esztergom–Budapest vasútvonal mellett villatelkeket parcellázott ki, létrehozva a lányáról elnevezett Klotild nyaralótelepet, a későbbi Klotildligetet, amely 1925 és 1950 között önálló kisközség volt. Az ott élő, Budapestről érkező nyaralók (hivatalnokok, ügyvédek, kereskedők) is megfogalmazták igényeiket az istentiszteleti nyelvvel kapcsolatban. Eszerint egyesületük, a Piliscsabai Clotild Nyaralótelepesek Egyesülete „minden egyes tagja legfőbb kötelességének ismeri, hogy hazája nyelvének minden téren és minden helyen a fölényt biztosítsa (!), s a székesfőváros megmagyarodásának munkáját a környéke megmagyarosításával való hathatós törekvéssel elősegítse. Úgy vélik, ez hazafiúi kötelességünk. S miután tudomásunkra jutott, hogy Piliscsaba községben kizárólag német és tót nyelvű isteni tiszteletek tartatnak, hazafiúi kötelességünktől áthatva nem mulaszthatjuk el, hogy a viszonyoknak meg nem felelő és a magyarság eszméjével ellentétes ezen körülményre Méltóságod (ti. a megyés püspök – Cs. B.) figyelmét föl ne hívjuk.”⁴³ Úgy gondolták, hogy a plébános öreg kora felmentést adhat a helyzet alól, de a püspöknek utasítania kellene az új plébánost, hogy csak magyar nyelvű istentiszteleteket tartson. Ha azonban ez nem lehetséges, legalább az iránt intézkedjen, hogy magyar nyelvű istentiszteletek is legyenek.

A századforduló magyarosítási hulláma így Piliscsabát is elérte. Az etnikai arányok és a szokásjog mellett egy harmadik tényezőt is figyelembe kellett venni a kérdés rendezésekor. Aki ezt nem akarta megtenni, könnyen a hazafiatlanság vádját vonhatta magára. A nyaralótelepesek közös érdekeik védelmére hozták létre egyesületüket. A középosztály tagjai voltak és a közérdek fogalmába a magyarosítást is beleértették. Képviselőtükből az egyesület alelnöke, Melly Béla írta a levelet. Melly budapesti ügyvéd volt, egyetemista korában a Szent Imre Kör tagja. A Kör a katolikus egyetemisták önképzésére és vallásos életének elmélyítésére alakult 1888-ban. Tagjai így egyrészt értelmiségi hivatásukra komolyan készültek, másrészt gyakorló vallásos életet éltek.⁴⁴ Melly, ahogy akkoriban sokan, nemzeti elkötelezettségébe az akár erőszakos asszimilációt is beleértette. Ismerhette a helyi viszonyokat, hiszen a piliscsabai plébános, Melly Károly unokaöccse volt, de az etnikai arányok és a nemzetiségi súrlódások nem befolyásolták abban, hogy a magyarosítás szándékát vallja a nyaralótelepesek képviselőjében.

⁴³ SzfvPL No. 4512 – 1019/1903.

⁴⁴ A Szent Imre Köről lásd Csíky, 2003.

Városv Gyula püspök⁴⁵ ebben a helyzetben olyan kompromisszumos megoldást keresett, amely nem bonyolítja tovább a német és szlovák hívek konfliktusát, ugyanakkor a magyar anyanyelvűek kérésének is szeretett volna eleget tenni. Ezért megkérdezte a lazarista házfőnököt, hogy az ő kápolnájukban lehetne-e vasárnaponként magyar énekes és szentbeszédés misét tartani. Így a plébániatemplomban bevezetett istentiszteleti rendet nem kellett volna megváltoztatni. Medits Nándor lazarista házfőnök azt válaszolta, hogy vasárnap reggel ½ 6-kor van konventmiséjük, amelyre sok helybeli is jár, egyre több az áldozó és gyónó. A nyaralók azonban erre a korai misére nehezen tudnának eljönni, viszont olyan kevés a misszióspap, hogy sokszor csak egy tartózkodik a rendházban, akinek viszont a helyi hívek és a laikus testvérek miatt korán reggel kell miséznie. Egyébként a nyaralótelepen legfeljebb 30 villát építettek föl, és a tulajdonosok nagy része nem katolikus, így 4-5 hívő járna misére, azok pedig kevesen lennének az énekléshez is. Ha miattuk későbbre tennék a misét, a helyi hívek nagy részének nem felelne meg az időpont.⁴⁶ Ezek után a püspök úgy döntött, hogy nem változtat az istentiszteleti renden azért sem, *„miután a Pilis-Csabán sajnálatomra uralkodó nemzetiségi surlódások miatt ott a jelenleg fennálló istentiszteleti nyelvrendnek megváltoztatása előreláthatólag kiszámíthatatlan következményeket vonna maga után”*.⁴⁷ A nyaralótelepesek igen rosszul fogadták a püspöki döntést. Levelükben arra hivatkoznak, hogy a *„csekély szám még nem lehetett volna feltétlen oka annak, hogy egy hazafias cél megvalósítása érdekében kínálkozó alkalom mellőztessék”*. Felhozták azt is, hogy sok gyermek is nyaral a Klotild villatelepen, akiknek lelki és hazafias épülése szempontjából különösen fontos a magyar nyelvű istentisztelet. *„Úgy véltük, hogy Méltóságod is mint a magyar püspöki karnak egyik előkelő tagja, hazafias kötelességeinek teljesítésében a részünkről előterjesztett kérelemben kínálkozó alkalmat két kézzel méltóztatik megragadni arra, hogy példáját mutassa a magyarosodás útjának és gyöngítse azt a súlyos vádat, hogy a főváros környékének magyarosodásában a katolikus egyház és annak szolgálói képezik a legnagyobb akadályt.”* Meg akarták szüntetni azt a *„természetellenes helyzetet”*, hogy a főváros közelében olyan községek vannak, ahol nincs magyar nyelvű mise. Azért is kérték ezt, hogy *„a gyermekek részére az alkalom és mód megadassék, hogy az iskolában felébresztett hazafias érzelmeiket ápolhassák s ne legyen okuk tűnődni azon mi az oka annak, hogy Magyarországon, hol az iskolai nyelv tisztán magyar, hol a magyar nemzetről, annak dicsőséges múltjáról tanulnak, – van község, hol vagy*

⁴⁵ Városv Gyula 1905-ben kalocsai érsek lett. Róla lásd GÓDÁNY, 2001.

⁴⁶ Medits Nándor házfőnök levele Városv Gyula püspöknek, 1903. július 11. SzfvPL No. 4512 – 1277/1903.

⁴⁷ Városv Gyula püspök levele Melly Béla egyesületi alelnöknek, 1903. július 24. SzfvPL No. 4512 – 1277/1903.

*németül vagy tótul, de soha magyarul az isteni tiszteletet nem tartják!*⁴⁸ A püspöki irodán, nem alaptalanul, kioktatásnak vették a levelet, de a döntést ez nem befolyásolta. Városey Gyula püspök a nemzetiségi számarányokat figyelembe véve, a kényes kérdést lehetőleg békésen akarta elintézni. Nem kívánta megbolygatni a korábbi istentiszteleti rendet, már csak azért sem, mert amikor Piliscsabán járt, a hívek majd-nem összeverekedtek előtte,⁴⁹ így láthatta, milyen indulatokat kavart fel az istentiszteleti nyelv ügye.

A két világháború között

Az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése és a történelmi Magyarország területének feldarabolása után gyökeresen megváltoztak a nemzetiségi viszonyok az országban. Korábban Magyarország lakosságának csupán a fele volt magyar nemzetiségű, 1919 után viszont a nemzetiségek a lakosság 10%-át sem érték el, bár az 1938 és 1941 közötti visszacsatolások miatt ez az arány 25%-ra emelkedett. Nagyságrendileg a trianoni országterületen Békés megye után Pest megyében élt a legtöbb szlovák (1930-ban a lakosság 1,4 %-a). A németek szétszórtan helyezkedtek el az országban. A trianoni döntés tehát a soknemzetiségű országot szinte homogénné tette. A határok mentén azonban az utódállamokban jelentős számú magyar kisebbség élt. Ezek a tényezők alapvetően meghatározták a két világháború között követett kormányzati nemzetiségi politikát, amelyben magyarosító tendencia érvényesült, ugyanakkor az asszimiláció is felgyorsult az első világháború után. Az ellenforradalmi rendszer a békeszerződés megkötése után fokozatosan leépítette, 1922-ben pedig meg is szüntette nemzetiségi ügyekkel foglalkozó minisztériumát, melynek feladatkörét a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya vette át. Külpolitikai megfontolásokból kormánybiztosokat neveztek ki a nemzetiségek számára, így a szlovákoknak és a románoknak, majd a németeknek is. Az 1930-as évek elejére azonban csupán a szlovák kormánybiztos, Pechány Adolf maradt meg tisztségében. Az általa vallott álláspont megegyezett a hivatalossal: a trianoni Magyarországon nincs helye nemzetiségi mozgalmaknak, itt a nemzetiségeknek egyetlen lehetőségük van, a magyarosodás.⁵⁰

Pechány Adolf kormánybiztos körutazásokat tett a nemzetiségi vidékeken és jelentéseit elküldte a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályára. Infor-

⁴⁸ SzfvPL No. 4512 – 1773/1903.

⁴⁹ SzfvPL No. 4512 – 525/1925. Lattyák Nándor plébános levele

⁵⁰ TILKOVSKY, 1989. 3–8.

mációforrásai a községi elöljárókon kívül a helyi lelkészek voltak. Ez is mutatja, hogy a falusi értelmiség és vezetőréteg meghatározó tagjaként a lelkész és az egyházak szerepe milyen jelentős volt nemzetiségi ügyekben.⁵¹

Először Piliscsaba példáját vizsgálom meg, hogy azután a tanulságokat össze lehessen vetni a szakirodalomnak erre az időszakra vonatkozó megállapításaival. A nemzetiségi konfliktusok újabb fellángolása ismét a magyar anyanyelvű hívek nagyobb igényei miatt következett be. 1925-ben a pomázi járás főszolgabírája panasznapot tartott Piliscsabán. Ezen a hívek azt kérték, hogy változzon meg a miserend. Havonként a vasárnapokon kétszer német, egyszer tót és egyszer magyar nagymise legyen. Lattyák Nándor plébános sérelmezte, hogy erre a tárgyalásra őt nem hívták meg. Előadta, hogy 1921 óta minden hónap első vasárnapján 9 órakor egy magyar szentbeszédű és énekű orgonás kismisét tart, de arra olyan kevesen járnak, hogy egyszer nem is tartotta meg. Ezen kívül az irgalmas nővérek kápolnájában Klotildligeten minden vásár- és ünnepnap van magyar mise. A plébános szerint olyanok kérelmezték a magyar nagymisét, akiknek az nem lelki szükségletük, hiszen az uradalmi tisztviselők egy része német vagy tót, az intéző pedig evangélikus. Bosszankodva jegyezte meg, hogy inkább a templom karbantartásával kellene foglalkozniuk a tisztviselőknek. Személyes érdeket sejtett a menekült pomázi helyettes főszolgabíró buzgalmában, aki szerinte így akar érdemeket szerezni, hogy főszolgabíró lehessen. Lattyák félt a magyar mise miatti viszályoktól is. A környékbeli települések eseteit hozta fel példaként. Sárísápon 1923-ban hasonló ügy miatt a plébánost majdnem megverték, ablakait betörték, ezért lemondott és el is ment a községből. Dágon a századfordulón az első magyar mise után a német hívek 3–4 zsák német imakönyvet küldtek postán a plébánosnak, hogy imádkozzon maga, mert ők többet nem mennek templomba. Piliscsabán is voltak összetűzések: „*az én (ti. a plébános – Cs. B.) bevert ablakaím is beszélhetnének a hényes templomi nyelvkérdésről (...) Ezek hényes dolgok, ezek olcsó hazafias érdemek szerzésére nem alkalmasak.*”⁵² A kérelmezők a lakosság 1/5-éről beszélnek, valójában azonban összesen 100 magyar ajkú hívő lehet. Amikor bevezették a magyar kismisét, 56-an írták alá a nyilatkozatot, hogy járni fognak rá. Lattyák plébános ezért azt kérte a püspöktől, hogy vagy tartsa fenn a korábbi istentiszteleti rendet vagy küldjön ki egy magyar, német és tót tagokból álló bizottságot, amely aláírásokat gyűjtene, és azok alapján lehetne eldönteni a kérdést. A plébános személyét azonban hagyja ki, mert annak egyformán kell képviselnie

⁵¹ Uo.

⁵² Lattyák Nándor plébános levele Prohászka Ottokár püspöknek, 1926. január 1. SzfvPL No. 4512 – 525/1926.

minden hívét, pártokon felül kell állnia.⁵³ 1926. február 26-án a járási főszolgabíró újabb panasznapot tartott és ezen a különböző nemzetiségű lakosok megállapodtak az istentiszteleti nyelv kérdésében.⁵⁴ Ezt a döntést Prohászka Ottokár püspök is elfogadta, és elrendelte, hogy a korábban szokásos magyar kismise továbbra is tartassék meg, azon felül pedig a nyári hónapokban (májustól augusztusig) minden hónap első vasárnapján reggel 9 órakor legyen az esedékes nemzetiségi nagymise, utána pedig 10 órakor magyar szentbeszédű és énekű nagymise legyen. A délutáni litániákat ezeken a vasárnapokon is az esedékes, azaz a korábbi rendnek megfelelő nemzetiségi nyelven tartsák meg.⁵⁵ Az érzelmeket felkavaró és súlyos vitákat kiváltó kérdést tehát sikerült tárgyalásos, megegyezéssel úton rendezni.

Nem egészen egy év múlva Lattyák plébános a leventék és az iskolás gyerekek miatt kérte a miserend megváltoztatását. Az év minden vasár- és ünnepnapjára, a nyári hónapok kivételével, amikor 10 órakor magyar nyelvű nagymisét tartanak, kérte egy reggel 8 órai orgonás, magyar énekes és szentbeszédes kismise megtartását. A leventék ugyanis ellógtak a misékről, nem érkeztek pontosan, mert az oktatók nem jöttek be velük a templomba. Vezetőik most kötelezték a fiúkat a misék látogatására, és a lazarista atyák segítettek a misézésben. Erre a 8 órai misére kívánták az iskolás gyermekeket is vinni, mivel közülük sokan hiányos ruházatúak voltak, így főleg télen nem lehetett őket arra kötelezni, hogy a másfél órás főistentiszteleten vegyenek részt. Azt is javasolta Lattyák Nándor, hogy nyáron ne legyen 8 órakor magyar kismise, hiszen 10 órakor úgyis van magyar nyelvű nagymise.⁵⁶ A püspök döntése előtt kérte a szentmisék nyelvi rendjét. A plébános 14 pontban részletesen leírta az 1928-ra érvényes rendet. A „kétszer német, egyszer tót” szabály pontos betartása miatt voltak „felezett” misék is, amikor a mise első fele német, a második tót és a szentbeszéd is kétnyelvű volt. Minden évben ilyen mise volt azonban az éjféli mise. Az ünnepek nyelvi rendje a szabály miatt évente változott. Még az úrnapi körmenet egyes oltárainál énekelt énekek tekintetében is megosztottak, egynél tót, a többi háromnál német nyelven énekeltek. Csupán egy pontot idézek annak érzékeltetésére, milyen szigorúan igyekeztek megtartani az arányokat: *„Községi ünnepeknél, körmeneteknél, ha szentmisének első fele német (mert ilyenkor felezve lesz a szentmise nyelvek szerint az énekek tekintetében), akkor a második fele tót, s ilyenkor a plébános a német körmenettel megy, s a tót körmenettel jön*

⁵³ Uo.

⁵⁴ SzfvPL No. 4512 – 896/1926.

⁵⁵ SzfvPL No. 4512 – 525/1926.

⁵⁶ SzfvPL No. 4512 – 2337/1927.

(mert mindig a németek is, meg a tótok is külön körmenetet vezetnek), s ez alkalmanként változik.”⁵⁷

A leventék és a gyerekek miatt megváltoztatott miserend újabb bonyodalmakat okozott. A nemzetiségek a reggel 8 órai magyar kismise bevezetését úgy értelmezték, hogy ezzel a német és tót miséktől és szentbeszédektől akarják a gyerekeket és a leventéket távol tartani, hiszen kötelező nekik azon a szentmisén részt venniük. Azzal fenyegetőztek a hívek, hogy evangélikus hitre térnek át és a helyi evangélikus istentiszteletekre fognak járni.⁵⁸ Emiatt semmiképpen sem javasolta a plébános a magyar nyelv szerepének növelését. Utalt a környékbeli nemzetiségi ellentétekre. Például Perbálon a svábok akarata ellenére magyar anyanyelvű férfit választottak kántortanítónak, ezért a svábok addig nem jártak templomba, amíg az Egyházmegyei Hatóság a választást meg nem semmisítette. Helyi példákat is említett a plébános. Amikor missziót akart szervezni a három nemzetiségnek három különböző helyen, a németeknek a plébániatemplomban, a tótoknak a lazarista kápolnában, a magyaroknak az irgalmas nővérek zárdájában, a tótok ellenállása miatt nem sikerült. Amikor az iskolatípusokra vonatkozó miniszteri rendelet 2-3 évvel korábban megjelent, 250 szülő írta alá azt a beadványt, amelyben azt kérték, hogy az iskolában a tanítás nyelve csak német és tót legyen. A magyar tanítási nyelv úgy maradt meg, hogy a plébános, aki az iskola gondnokságának elnöke volt, lemondott, így nem volt elnök, aki megtarthatta volna a gyűlést, amelyen a kérdésről dönteni kellett volna. Az 1918-as polgári forradalom idején mindhárom nemzetiségnek külön iskolája volt Pilisscában.⁵⁹

Ekkoriban az irgalmas nővérek zárdájában is volt magyar nyelvű szentmise reggel 8 órakor, délután 3-kor pedig litánia, holott a nővérek egy része nem is tudott magyarul. Megvolt tehát a lehetőség magyar nyelvű szentbeszéd hallgatására, de a magyar anyanyelvűek közül csak kevesen jártak a magyar misére, ami mutatja, hogy nem volt igény erre.⁶⁰

A fentebb említett nemzetiségi elkülönülés nem volt új jelenség a község életében. Már 1851-ben bonyodalmat okozott. A község kálváriadombján új keresztet állítottak fel, azonban a német híveknek ez nem felelt meg. Összehívták gyűlésüket és saját kálvária felállítását határozták el egy másik helyen.⁶¹ Az új kálvária fel is épült 1852-ben a helyi német ajkú hívek adományaiból. A nemzetiségeket vagyoni különbségek is megosztották. Míg a német gazdák

⁵⁷ SzfvPL No. 4512 – 103/1928.

⁵⁸ Klotüldlgeten az 1924-től működött az evangélikus Fében Diakonissza Egylet.

⁵⁹ Lattyák Nándor plébános levele a püspökhöz, 1928. február 5. SzfvPL No. – 103/1928.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ SzfvPL No. 4512 – 174/1851.

tehetősebbek voltak, addig a tótok között sok volt a szegény ember, aki nap-számosként, mezőgazdasági vagy gyári munkásként kereste kenyerét.⁶² Az elkülönülést jelezte az is, hogy a községben két rózsafüzér társulat volt, egy német és egy szlovák.

Piliscsabán általánosságban ugyanolyan volt a helyzet, mint a szlovákok által lakott környék más falvaiban, bár néhány kérdésben jobb volt a nemzetiségek helyzete, ami számarányukkal állhat összefüggésben. A 19. század nyolcvanas éveitől a szlovákok lakta falvakban elkezdtek áttérni a katolikus templomokban az evangélium és a szentlecke magyar nyelven való olvasására, a magyar nyelvű prédikációkra, imákra, egyházi énekekre. Az első világháború idejére sok helyen már csak a magyar nyelvet használták. Ahol a szlovákok nem csak magyarokkal, hanem németekkel is együtt éltek, mint Piliscsabán, a miséken az egymást követő vasárnapokon váltakozva használták a nemzetiségi nyelveket. A szlovákok idegenkedtek a német nyelvű miséktől, a németek pedig a szlovák nyelvűektől, így többször tüntetőleg ki is vonultak azokról, ahogy Piliscsabán is történt. Az egyházi hatóságok áthidaló megoldásként, közvetítő nyelvként a magyart ajánlották, ugyanakkor ez magyarosítási lehetőséget is jelentett.⁶³ A Székesfehérvári Egyházmegye püspökeinek azonban nem állt szándékában a magyarosítás. Amint fentebb is írtam, már a századfordulón visszautasították a magyarosítási törekvéseket és később is kompromisszumos, minden nemzetiség számára elfogadható megoldások kialakítására törekedtek. Ennek ellenére gyakori volt, hogy a nézetkülönbségeket nyíltan kifejezésre juttatták a különböző nemzetiségi csoportok.

Nyelvi viszonyok a két világháború között

1929-ben a lazarista atyák népmissziót tartottak három nyelven, egy hétig magyarul és tótul és egy hétig németül. A misszió felemás eredményeket hozott. Megállapíthatták, hogy „a piliscsabai tótnyelvű misszió az idén tartott missziók egyik legszebbike”. A német misszióval azonban gondok voltak. Sokan bejártak a fővárosba dolgozni, ezért nehezen tudtak időt szakítani a gyónásra, bár a szentbeszédeket szorgalmasan látogatták. „Az általános baj azonban úgy látszik az, hogy a nép jó része nem érti már az irodalmi német nyelvet és magyarul sem tudnak még annyit, hogy a szentbeszédet megértsék. Ilyenkor tűnik ki, mily nagy akadálya a lelki-

⁶² TILKOVSKY, 1989. 112.

⁶³ Uo. 17–18.

pásztorokodásnak a többnyelvűség” – panaszkodtak az atyák.⁶⁴ Az asszimiláció átmeneti fázisában éltek a nemzetiségek. Otthon még anyanyelvükön beszéltek, de munkahelyükön az érvényesüléshez szükséges volt a magyar nyelv ismerete.

1939 őszén nyílt meg az angolkisasszonyok koedukált iskolája Klotildligeten, amely kezdetben polgári iskolai előkészítő tanfolyamként működött, majd az 1942/43-as tanévtől végleges nyilvánossági jogot kapott, és így már polgári iskolaként működhetett. Az iskola felállításának egyik indoka az volt, hogy a német ajkú és vallástalan vidéken a korszak neveléspolitikájának két alapelvét, a tanulók valláserkölcsei és hazafias nevelését érvényre juttassák. Ez az indok később is előkerült, amikor a szerzet pénzt kért a minisztériumtól: *„rendtagjaink hihetetlen erőfeszítéssel küzdenek ezen a németajkú és meglehetősen vallástalan vidéken. Ehhez a hazafias, szociális és kultúr munkához kérem Nagyméltóságod hegyes támogatását”* – írta a miniszternek a tartományfőnöknő 1944-ben.⁶⁵ A vallástalanság vádja nem volt igaz, hiszen éppen ekkoriban építettek egy új templomot Klotildligeten. A nemzetiségi viszonyokról alkotott kép azonban közel állt a valósághoz. Shvoy Lajos megyés püspök is ezt az érvet hozta fel abban a levelében, melyben támogatta, hogy nyilvánossági jogot kapjon az iskola: *„az iskola igen szép missziót tölt be, amikor az erősen nemzetiségi jellegű vidéken hagyományos keresztény szellemben neveli az ifjúságot.”*⁶⁶ Tudjuk azonban azt, hogy a helyi és környékbeli német ajkú lakosok is kérték az iskola felállítását, ami arra utal, hogy nem a magyarosítás szándéka vezette az angolkisasszonyokat az intézmény felállításában, de a kultuszminisztériumtól ezzel az indokkal lehetett pénzt szerezni.⁶⁷

Az iskolában komoly gondot okozott, hogy a gyerekek nem tudtak megfelelő szinten magyarul. A magyar nyelvkészség és helyesírás hiányosságait az iskoláról készült tankerületi főigazgatói jelentések többször is kifogásolták. A gyerekek rossz tanulmányi eredménye és ezek a hiányosságok összefüggésben állhattak egymással. Az egyik osztály osztályfőnöke szerint: *„Az osztály legnagyobb részben gyenge tehetségű tanulókból áll, akiknek nagy erőfeszítésbe kerül a közepes nivóra való törekvés is. Szorgalom, igyekezet sokban van, de kevés az önbizalom s nem mutat a feleletük. Kifejezőképességük csekély, sokat küzdenek a magyar nyelvvel.”*⁶⁸ Az első osztály osztályfőnöke is azt mondta diákjairól, hogy *„a tanulók nagy*

⁶⁴ Szent Vince, 1930. 131.

⁶⁵ Csíky, 2002. 157.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo. 156–158.

⁶⁸ Csíky, 2002. 162.

része német és tót anyanyelvű s így nem bírják tökéletesen a magyar nyelvet”.⁶⁹ Lindmayer István hittantanár pedig „a magyar helyesírást kifogásolja a tanulóknál. Keveset beszélnek magyarul, ami nagyon meglátszik a kisebb dolgozataikon is.”⁷⁰ A gyerekek tehát egymás között és otthon németül vagy szlovákul beszéltek. Így nem meglepő, hogy helyesírásból és magyar nyelvi kifejezőképességéből mutatták a legrosszabb eredményeket. Az 1942/43-as tanévben 44% volt a német anyanyelvű és 15% a szlovák anyanyelvű diákok aránya.⁷¹

Az 1940-es években már nagyon nehéz volt három nyelven beszélő papot találni. 1941-ben még az is gondot okozott, hogy olyan lazarista atyát helyezzenek Piliscsabára, aki alkalmas a plébánia vezetésére és németül is tökéletesen beszél. Így amikor Lattyák plébános halála után a lazaristákra bízta a püspök a plébánia vezetését, a tartományfőnök, Janisch Mihály vállalta az adminisztrátori tisztséget.⁷²

A második világháború után

1945-ben így jellemezte a helyzetet Janisch Mihály tartományfőnök: „*pasztorális nehézségeink vannak. Német anyanyelvű híveink el vannak keseredve. Várják állandóan a deportálást vagy internálást. Kedvetlenek. Amilyen szépen fejlődött a harcok alatt, húsvét előtt a hitélet, annyira visszasüllyedt minden. Bántja őket, hogy anyanyelvükön nem imádkozhatnak és nem énekelhetnek. Ezért sokan el sem mennek a templomba. A tótok meg uralkodnak, a községháza az övék, foglalják, ill. igénylik a svábok földjeit, oly nagy urak, hogy most már a jó Isten sem kell nekik.*”⁷³ Az adminisztrátor, Ruzsik Vilmos, teljesen elkedvetlenedett emiatt. Ő volt az egyetlen tót lazarista, de mást akart helyette adminisztrátornak Janisch. „*Az is nagy baj, hogy a tót fiatalság mind a Madisz-ban van, míg a sváb és magyar legények a katólikus legényegyesületben. Ezért állandó a surlódás.*”⁷⁴ A fiatalságot tehát megosztotta az újonnan alakult baloldali és a már régóta működő jobboldali ifjúsági szervezetekhez való viszony, és a megosztottság a nemzeti hovatartozás mentén alakult ki. Ezt nagyban befolyásolta a németek várható kitelepítésétől való

⁶⁹ Uo. 163.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² SzfvPL No. 4512 – 1008/1941. Adminisztrátor: egy plébánia vezetését szerzetes csak ebben a minőségben láthatja el.

⁷³ Janisch Mihály lazarista tartományfőnök a püspöknek, Bp., 1945. szeptember 25. SzfvPL No. 4512A – 1436/1945.

⁷⁴ Uo. A Madisz mellett a KALOT helyi szervezetéről van szó.

félelem. Kiéleződtek az ellentétek a szlovákok és a németek, az újonnan betelepítettek és a már itt lakó nemzetiségek között. Teljes volt a zűrzavar abban a bizonytalan helyzetben, amikor a svábok nem tudták, mikor fogják kitelepíteni őket, a szlovákok pedig vártak az áttelepülésre. A németek kitelepítése a kommunista párt pozícióit erősítette.⁷⁵

1946. március végén telepítették ki Piliscsabáról a sváb lakosság jelentős részét.⁷⁶ Helyükre mezőkövesdi, szolnoki és rákóczipfalvai szegényparasztokat telepítettek. 1947-ben települtek át önként a szlovák anyanyelvű lakosok Csehszlovákiába, és ezzel egy időben kerültek kitelepített felvidéki magyarok a községbe.⁷⁷ A nemzetiségi viszonyok így jelentősen megváltoztak, azonban a nemzetiségi kérdés továbbra is napirenden maradt, még az 1950-es évek végén is figyelembe vették a tanácsi tisztségek betöltésénél.⁷⁸

Piliscsaba lakossága a változások után is többségében katolikus vallású maradt. Az 1949-es népszámlálás szerint a lakosság 77,9 %-a, 3618 fő volt római katolikus.⁷⁹

1947-ben a szlovákul tudó Ruzsik Vilmos helyett Kornacker Jakab lett az adminisztrátor, de továbbra is Ruzsik Vilmos tartotta a szlovák szentbeszédet. A tót nyelv kérdése megoldódni látszott, hiszen a szlovákok Csehszlovákiába akartak költözni.⁸⁰ A sváb kitelepítés folytán a hívők száma jelentősen megcsappant. Az új telepésekkel megbeszélték a misék rendjét, akik közül azonban egyre kevesebben jártak misére.⁸¹

1948-ban a felvidéki magyarok kérték az adminisztrátortól a szlovák misék megszüntetését, amit ő nem javasolt, mert szerinte majd az idő megoldja a kérdést, és a szlovákok maguk jönnek rá, milyen kevesen vannak.⁸² A spontán asszimiláció valóban felgyorsult a második világháborút követő években. Míg az öregek ragaszkodtak a régi szokásokhoz, addig a fiatalok a magyar nyelvű misére jártak. *„A felvidékiek kérelmét nagyban befolyásolja az a körülmény, hogy őket kiutasították s erre magyar földön is szlovák nyelvet hallanak, s félő, hogy esetleg a bosz-*

⁷⁵ PSZL 274. f. 17/48. 6e., 93.

⁷⁶ HAUCK, 2001. 176–180.

⁷⁷ DOBROVITSNÉ, 1970. 11. A felvidéki magyarokat a következő községekből telepítették ki: Für, Kürt, Perbete, Kőhidgyarmat, Kőbölkút, Nyitranagykér, Pozsonyvezekény, Komárom. (Piliscsabai Polgár, 1997. június, 7.)

⁷⁸ PML XXIII. 806. b. 5. köt. Piliscsaba, vb-jegyzőkönyvek, 1957. január 21.

⁷⁹ KEPECS, 1995. 79. és KEPECS, 1996. 58. Ekkor még éltek a községben lazarista szerzetesek, de az ő létszámuk nem befolyásolta jelentősen a vallási viszonyokat.

⁸⁰ SzfvPL No. 4512 – 293/1947.

⁸¹ SzfvPL No. 4512 – 1855/1947.

⁸² Kornacker Jakab adminisztrátor levele a püspöknek, 1948. január 16. SzfvPL No. 4512 – 230/1948.

szű mozzanata is belejátszik a dologba” – írta a püspöknek az adminisztrátor.⁸³ A kérdés megoldására azt javasolta Shvoy Lajos megyés püspök az esperesnek, hogy tárgyalja meg újból a kérdést az adminisztrátorral a püspök javaslata alapján. A javaslat a következő volt: úgy oldják meg a kérdést, mint ahogyan más plébániákon megoldották a kisebbségi és kihalóban levő nyelv istentiszteleti kérdését: minden vásár- és ünnepnapon reggel 7 vagy 8 órakor legyen egy mise rövid nemzetiségi szentbeszéddel.⁸⁴ Az esperes ez alapján tárgyalt a plébánossal, majd a gondnokság⁸⁵ tagjaival. A tanácskozássra nők és nem gondnoksági tagok és szlovákok is elmentek, barátságos hangnemben folyt a beszélgetés. Megállapították, hogy reggel 7-kor van magyar kismise a lazaristáknál, ide jár vasárnaponként sok háziasszony, ahogy ez a századelőn is volt, a plébániatemplomban 9-kor van nagymise, 11-kor csendes, azaz orgona és éneklés nélküli mise, amelyet 1947 őszén vezettek be. A nagymisére mennek az iskolások is, így az elüldözött felvidéki magyaroknak fájhat, hogy gyermekeiknek szlovák misére kell járniuk. Ez után azt kérte az esperes a püspöktől, hogy állítsa vissza azt a régi rendet, amely ősz előtt volt: 8-kor magyar kismise, amelyre az iskolások is járnak, 10-kor nagymise, ez minden harmadik vasárnap szlovák nyelvű. Egyébként mindenhol megtartották az istentiszteleti rendet, ahol kitelepítés történt.⁸⁶ A szlovák hívek is panaszkodtak, így az esperes ajánlása szerint szabályozta a kérdést a püspök május 18-án. A új rend bevezetését a plébános kérésére a püspök elhalasztotta október 1-jéig.⁸⁷

Október 14-én gondnoksági ülést tartottak a kérdés végleges rendezésére. Azt javasolták, amit egyébként később a püspök is jóváhagyott, hogy vasárnap 9-kor és 11-kor legyen mise, a 11-es minden harmadik vasárnap szlovák, ahogy eddig is. Azzal indokolta meg a gondnokság a javaslatot, hogy a lazarista kápolnában tartott ½ 7-es misén főleg édesanyák vesznek részt, akik így a 8 órás misére nem tudják időben elindítani a gyermekeiket. A 9-es misét főleg férfiak látogatják. Nekik azért jó a 9 órai időpont, mert a különböző közigazgatási, pártvezetőségi és egyéb gyűlések 10-kor kezdődnek, ráadásul a férfiak nagy része kora reggel indul munkába Budapestre és este ½ 9-kor ér haza.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Shvoy Lajos püspök levele Angeli Márton esperesnek, 1948. január 27. SzfvPL No. 4512 – 230/1948.

⁸⁵ Piliscsabán ekkoriban az egyházközségi képviselőtestület helyett gondnokság működött, mivel a lakosság folytonos változása miatt nem tartottak választásokat az előző képviselőtestület mandátumának lejárta után.

⁸⁶ Angeli Márton esperes levele Shvoy Lajos püspöknek, 1948. április 29. SzfvPL No. 4512 – 230/1948.

⁸⁷ SzfvPL No. 4512 – 230/1948.

Vasárnap tovább szeretnének pihenni. A templompénztári naplóból is látható, hogy több a perselypénz, mióta 9-kor van mise és nem 8-kor és fél tízkor.⁸⁸

A templomi nyelvkérdést Piliscsaba nemzetiségi viszonyainak 1945 utáni változásait követően így sikerült rendezni. Ez annak ellenére történt, hogy talán még az eddigieknél is bonyolultabb helyzetet kellett megoldani, számtalan ellentétes érdeket egyeztetni. A lakosság ki- és betelepülésével/betelepítésével új nemzetiségi konfliktusok rakódtak a régiekre, az üldözöttek új sérelmeket hoztak magukkal. Emellett a lakosság rétegződése előrehaladt, a különböző korosztályoknak és csoportoknak különböző időpontok feleltek meg. Ráadásul a politikai változások miatt a „hivatalos” gyűlések elsőbbséget élveztek, ezekhez kellett igazítani a misék időpontját. Az emberek életüket már nem a misék időpontjához igazították, hanem az istentiszteleteket kellett hozzájuk igazítani. A vallás és vele együtt az egyház a szekularizációval és a totális állammal szembeni konfliktusában elvesztette kiemelt szerepét. A falusi közösségek közéletének már nem voltak, mivel nem is lehettek színterei a katolikus egyház-községek ülései vagy az istentiszteletek. A közélet színtere a templomon kívülre helyeződött, az emberek még vasárnaponként összegyűltek a templomnál, de a férfiak egy része már nem azért ment el, hogy misét hallgasson, hanem hogy kint beszélgessen.

Összegzés

Piliscsabán három nemzetiség, a német, a szlovák és a magyar élt egymás mellett a 18. század óta. A nemzetiségi konfliktusok a nyelvhasználat kérdésében kerültek felszínre. Mivel a lakosok nagy többsége katolikus volt, a római katolikus istentiszteletek nyelvhasználatának kérdésében fogalmazódtak meg a nyelvhasználati igények. Súlyos konfliktusok oka volt ez a probléma, több esetben a megyés püspök döntése sem nyugtatta meg a kedélyeket. A probléma időről-időre visszatért, végleges rendezést nem nyert. Nem is lehetett végleges megoldást találni, hiszen minden nemzetiség a saját nyelvének túlsúlyát igyekezett érvényre juttatni, ráadásul folyamatosan változtak a nemzetiségi arányok. Kezdetben a megyés püspököt igyekeztek rábírní a hívek, hogy a saját érdekeiknek megfelelő döntést hozzon. Az 1920-as évektől kezdve azonban már a tárgyalásos megegyezés került előtérbe. Így sikerült rendezni a kérdést utoljára 1948-ban is. Az istentiszteleti nyelvhasználat szabályozása a magyarosítás eszköze lehetett volna, de a székesfehérvári püspökök nem törekedtek

⁸⁸ SzfvPL No. 4512 – 3192/1948.

erre. Az állami nemzetiségpolitika nem jelent meg az egyházmegye gyakorlatában. 1948 után, a Rákosi-rendszer viszonyai között a templomi nyelvhasználat kérdése már nem lehetett olyan jelentőségű kérdés, mint korábban volt. A vallást a totális állam teljesen a magánélet szférájába kényszerítette, és igyekezett felszámolni az egyházak önállóságát, ami által konfliktuskihordó és -megoldó szerepük háttérbe szorult. A falusi közéletnek már nem volt része az egyházak belső élete. A nemzetiségi konfliktusok más, politikai téren jelentkeztek, illetve a proletár internacionalizmus jegyében meghaladottnak tekintették azokat. Az 1960-as évektől a katolikus egyházban is változás történt, amikor a II. vatikáni zsinat a helyi püspöki karokra bízta annak eldöntését, hogy milyen nyelven tartsák az istentiszteleteket. A latint a nemzeti nyelv váltotta fel a liturgiában. Az igazán döntő azonban az volt, hogy a második világháború utáni népességmozgások megváltoztatták a nemzetiségi arányokat és így felgyorsították a többségi nemzethez való asszimilációt.

A felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

Levéltári források

- MOL** Magyar Országos Levéltár
X 2. 37246. Libri Regii 62. köt.
X 2117 A 457 Pilisvörösvár, római katolikus anyakönyvek
X 4439. 10492. d. Veszprémi Püspöki Levéltár, Visitationes Canonicae
X 7593. 21184. d. Székesfehérvári Püspökség Levéltára, Visitationes Canonicae
- OSZK Kt.** Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
Fol. Lat. 2027.
- PML** Pest Megyei Levéltár
XXIII. 806. b. 5. köt. Piliscsaba, vb-jegyzőkönyvek
- PSZL** Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
274. f. 17/48. őe., 93.

SzfvPL Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

No. 321 Lazarista renddel kapcsolatos iratok

No. 4512 Piliscsaba plébánia iratai

No. 4512 A Klotildliget lelkészség iratai

No. 4512.sch. Piliscsabai iskolaügyek

Nyomtatott források

BÉL

1977 *Bél Mátyás Pest megyéről.* Ford.: SZABÓ Béla. Jegyz., kieg.: PINTÉR Emil-né. Szentendre, 1977 (*Pest Megyei Múzeumi Füzetek, X.*).

BOROSY

1997 *Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása.* 1. köt. Feldolg., előszó: BOROSY András. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1997.

DOBROVITSNÉ

1970 DOBROVITS Mátyásné: *Piliscsaba felszabadulási emlékkronikája 1945–1970.* Kézirat. Piliscsaba, 1970. Pest Megyei Levéltár XXXII. 5-a 81. doboz, Krónikák levéltári gyűjteménye, Budapesten őrzött pályázatok

FEKETE

1943 FEKETE Lajos: *Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása.* Budapest, Magyar Történettudományi Intézet, 1943.

HORVÁTH ET AL.

2000 *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 15. Pest megye.* Írta: HORVÁTH Lajos, KOVACSICS József. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási Főosztály, 2000.

KEPECS

1995 *1949. évi népszámlálás. Vallási adatok településenként.* Szerk.: KEPECS József. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1995.

KEPECS

- 1996 *1949. évi népszámlálás. Vallási adatok százalékos megoszlása településenként.* Szerk.: KEPECS József. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1996.

Népszámlálás

- 1881 *A Magyar Korona országaiban az 1881. évben végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. 2. köt.* Szerk.: Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1882.

Összeírás

- 1920 *Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása.* Budapest, Magyar Békeküldöttség, 1920.

PESTY

- 1984 *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítései.* Közreadja: BOGNÁR András. Jegyz.: HORVÁTH Lajos. Szentendre, Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár, 1984 (*Pest Megyei Téka*, 6).

SZABÓ

- 1998 *A tanítók összeírása 1770/71-ben Pest-Pilis-Solt vármegyében és Fejér-, Hont-, Nógrád vármegyék egyes helységeiben.* Szerk.: SZABÓ Imre. Ford.: BOROSY András. Bev.: MÉSZÁROS András. Budapest, TIT Teleki László Ismeretterjesztő Egyesület, 1998.

Szent Vince

- 1930 *Szent Vince.* Hitbuzgalmi és karitatív folyóirat. 1930/4.

TILKOVSKY

- 1989 TILKOVSKY Loránt: *A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919-1945. (Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről.)* Budapest, 1989 (*Hungaro-Bohemicoslavica*, 3.).

Szakirodalom

Csíky

- 2001 CSÍKY Balázs: *Piliscsaba.* Budapest, TKM Egyesület, 2001 (*Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára*, 708.).

CSÍKY

- 2002 CSÍKY Balázs: Az angolkisasszonyok iskolája Klotildligeten. In: *Sic Itur Ad Astra*, 14. (2002) 4. sz. 151–183.
- 2003 CSÍKY Balázs: A Szent Imre Kör. In: *Kút* (2003) 3–4. sz. 130–141.

DINNYÉS ET AL.

- 1986 DINNYÉS István et alii: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és a szentendrei járás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986 (*Magyarország régészeti topográfiája*, 7).

GÓDÁNY

- 2001 GÓDÁNY Erika: Városov Gyula székesfehérvári püspök (1901–1905). In: *A Székesfehérvári Egyházmegye névtára 2001*. Székesfehérvár, 2001. 27–36.

GYÖRFFY

- 1998 GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 4. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998.

KOSÁRY

- 1965 KOSÁRY Domokos: Pest megye a kuruckorban. In: *Pest megye múltjából*. Szerk.: KELETI Ferenc, LAKATOS Ernő, MAKKAJ László. Budapest, Pest Megye Tanácsa, 1964. 9–95.

SMITH

- 1995a SMITH, Anthony D.: A nacionalizmus. In: *Eszmék a politikában*. Szerk.: BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 9–24.
- 1995b SMITH, Anthony D.: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? In: *Eszmék a politikában*. Szerk.: BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 27–52.

WERTNER

- 1898 WERTNER Mór: Az Árpádkori nádorok genealógiája. Második közlemény. In: *Turul* (1898) 113–125.

ZSOLDOS

- 2001 ZSOLDOS Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: *Pest megye monográfiája*. 1. köt. 2. rész. Szerk. ZSOLDOS Attila. Budapest, 2001. 32–75.

A szerkesztőség támogatta jegyzetelési rendszer és bibliográfiai leírás

A *Sic Itur ad Astra* által támogatott módszer az ún. szerző-évszám jegyzetelés. Eszerint a jegyzetekben csak az említett két adat jelenik meg, a teljes leírást pedig a bibliográfia tartalmazza. Az oldalszám után nem szükséges „o.” vagy „p.” betűt tenni.

pl. a jegyzetben: RÁNKI, 1981. 55.

az irodalomjegyzékben:

RÁNKI

1981 RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika*. Budapest, Magvető, 1981.

1988 RÁNKI György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Budapest, Magvető, 1988.

Ez alól egyetlen kivételt a levéltári források jelentenek, melyekre a következőképpen hivatkozunk a jegyzetekben:

A forrás címe, [levél esetén: X levele Y-nak (Keltetés helye, időpontja.)] Levéltári jelzet.

A *Sic Itur ad Astra* által támogatott bibliográfiai leírás fontos ismérveit a következőképpen foglalhatjuk össze:

a, hivatkozás egy szerző munkájára

RÖVIDÍTÉS

Kiadás éve SZERZŐ: *A könyv címe* [kurzivalva]. Kötet száma. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (*Sorozatcím, sorozati szám*)

KÖRÖSÉNYI

1993 KÖRÖSÉNYI András: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Századvég, 1993.

KOSÁRY

1994 KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története*. 2. köt. Budapest, Osiris–Századvég, 1994.

megjegyzés: A szerzőknek mindig csak a vezetéknevét kell kiskapitálissal kiemelni.

b, hivatkozás egy szerkesztő által összeállított munkára:

RÖVIDÍTÉS

Kiadás éve *A könyv címe* [kurzíválva]. Szerk.: NÉV. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve.

RICHTER

1990 *Ellenzéki kerekasztal – portrévázlatok* –. Szerk.: RICHTER Anna. H. n., Ötlet, 1990.

MEZEY

1996 *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: MEZEY Barna. 2. kiad. Budapest, Osiris, 1996.

megjegyzés: Amennyiben egy adat nincs feltüntetve a könyvben, a szerzők használják a h. n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (év nélkül), k. n. (kiadó nélkül) stb. rövidítéseket a hiány jelzésére. A „szerk.:" rövidítést mindig a kötet nyelvén kell megadni.

c, hivatkozás egy tanulmánykötetben megjelent írásra:

RÖVIDÍTÉS

Kiadás éve A TANULMÁNY SZERZŐJE: A tanulmány címe. In: *A tanulmánykötet címe* [kurzíválva]. Szerk.: A SZERKESZTŐ NEVE. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (*Sorozatszám*, sorozati szám.) Oldalszám.

OWEN

1993 OWEN, Bernard: A szavazási mód hatásai és a kelet-európai választások. In: *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992*. Szerk.: BIHARI Mihály. [Budapest], Kossuth, 1993. 43–45.

LOMAX

1998 LOMAX, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológia elmélet. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998. 307–308.

megjegyzés: Amennyiben egy, a könyvben fel nem tüntetett adatot ki lehet deríteni máshonnan, akkor [szögletes zárójellel] célszerű azt jelezni.

d, hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra:

RÖVIDÍTÉS

Megjelenés éve SZERZŐ: A tanulmány címe. In: *A folyóirat címe*, évfolyam. (Megjelenés éve) Megjelenési szám. Oldalszám.

SZILÁGYI

- 1978 SZILÁGYI Domokos: Az önismeret iskolája. In: *Korunk*, 37. (1978) 2. sz. 116–117.

ACZÉL

- 1998 ACZÉL Endre: A három (párt)vezér. In: *Mozgó Világ*, 24. (1998) 4. sz. 45–48.

megjegyzés: Amennyiben a lap folyamatosan számozza oldalait egy évfolyamon belül, a megjelenési számot nem szükséges feltüntetni.

e, hivatkozás napilapban megjelenő cikke:

RÖVIDÍTÉS

Megjelenés éve SZERZŐ: A cikk címe. In: *A napilap címe*, évfolyam.
(Megjelenés dátuma) Megjelenési szám. Oldalszám.

KUN

- 1998 KUN Miklós: Sztálin árnyékában. „Pártutasításra nősültem...” In: *Magyar Nemzet*, 61. (1998. november 28.) 279. sz. 16.

CSAPODY

- 1999 CSAPODY Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

f, az irodalomjegyzék felépítése

A bibliográfiában a különböző forráscsoportokat célszerű a feldolgozóktól elkülöníteni, például az alábbiak szerint:

Levéltári források	Internet
Forráskiadások	Képi források
Sajtó	Szakirodalom
Filmek	

A bibliográfia elkészítéséhez további hasznos információkat nyújtanak:

GYURGYÁK János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Budapest, Osiris, 1996. 121–149.

ECO, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* [Budapest], Gondolat-Kairosz, 1996.

Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A *Sic Itur ad Astra*, *Fiatal Történészek Folyóíráta* és a *Sic Itur ad Astra Egyesület* pályázatot hirdet

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK: EGYÜTTÉLÉS ÉS KONFLIKTUSKEZELÉS címmel.

Graduális és posztgraduális képzésben részt vevő hallgatók egyaránt pályázhatnak olyan, a tudományos értekezés formai és tartalmi követelményeinek megfelelő dolgozatokkal, amelyek középpontjában *társadalmi, kulturális, etnikai* vagy *családi* összeütközések és az ezekre adott társadalmi válaszok történeti szempontú bemutatása áll. A témaválasztás során kerüldendők a szorosabb értelemben vett *katonai*, illetve *vallási* konfliktusok. Kronológiai megkötés nincs, a tanulmányok terjedelme azonban lehetőség szerint ne legyen rövidebb 20 oldalnál, és ne haladja meg a 45 oldalt, oldalanként 1800 karaktert számítva.

A beküldött pályamunkákat szakmai bíráló bizottság értékeli, az első három helyezettet az egyesület a következő módon díjazza:

- I. díj: 50 000 Ft
- II. díj: 30 000 Ft
- III. díj: 20 000 Ft

A legjobb pályaműveket a *Sic Itur ad Astra Egyesület* 2004. évi őszi konferenciáján a szerzők a szélesebb szakmai közönségnek is bemutatathatják. Ezeket a dolgozatokat a *Sic Itur ad Astra, Fiatal Történészek Folyóíráta* megjeleníti.

**A pályázatok postára adásának határideje:
2004. szeptember 15.**

A pályázatokat az *ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszékére* várjuk (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8. I./133). A pályázattal kapcsolatban érdeklődni lehet a 20/99-74-349-es telefonszámon, valamint e-mailben: sicitur@stella.eotvos.elte.hu.

Szerzőink

Bolgár Dániel

Az ELTE Bölcsészettudományi Karának negyedéves történelem szakos hallgatója.

Csíky Balázs

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán végzett történelem és levéltár szakon 2003-ban. Jelenleg az egyetem Történettudományi Doktori Iskolájában tanul, és végzős politológus hallgató az ELTE Társadalomtudományi Karán.

Szántó Judit

Az ELTE Bölcsészettudományi Karának negyedéves történelem–olasz szakos hallgatója

Tóvay Nagy Péter

2001-ben védte meg irodalomtudományi PhD dolgozatát. Jelenleg az ELTE Bölcsészettudományi Karának negyedéves történelem szakos hallgatója.